

**T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
DİNLER TARİHİ BİLİM DALI**

ESKİ MİSİR DİNİNDE TANRI VE ÖTE DÜNYA İNANCI

Meryem K. ÇİFÇİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**Danışman
Prof. Dr. Hidayet IŞIK**

KONYA - 2010

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

BİLİMSEL ETİK SAYFASI

Bu tezin proje safhasından sonuçlanmasına kadarki bütün süreçlerde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Öğrencinin Adı Soyadı

(İmza)

ÖNSÖZ

Yeryüzündeki bütün dinler hiç kuşku yok ki o dinlerin fertlerine göre emsalsiz ve doğüstüdür. Her din, içerisinde korkulan ve tapılan bir mabut veya mabutlar bulundurmıştır. Konumuzu oluşturan Eski Mısır Dini de bünyesinde barındırdığı belki de sayılamayacak derecedeki tanrılarıyla ve dinin odak noktası haline getirdiği tanrı inancıyla, hiyeroglifler ve mezar süslemelerinde ayrıntısıyla gözler önüne serdikleri öte dünya tasvirleriyle asırları etkisine alacak bir din sistemi oluşturmuştur. Bu dini, esasında Mısır'ın Tanrı İnancı, Öte Dünya telakkileri ve bunların etkisinde gelişen ritüeller olarak tanımlamak da mümkündür.

Zamanın şartlarına göre tarihi süreç içerisinde değişen Mısır'da, öz nitelikleriyle değişmeyen iki unsur olan Tanrı ve Öte Dünya İnancı her devirde kendini yenilemiş ve neticede çok köklü bir inanç olarak Mısır halkının zihnine yerleşmiştir. Bu iki köklü kavramdan yola çıkarak oluşturduğumuz “Eski Mısır Dininde Tanrı ve Öte Dünya İnancı” isimli çalışmamızı üç ana bölüm altında toplamayı uygun gördük: Birinci bölümde genel anlamda Mısır'ın tanrı inancının oluşmasında etkili olan unsurları; tanrı panteonunun yapısını, çeşitli yaratılış mitoslarını, dindeki dualizm ya da senkretizm unsurlarını vb. incelemeye çalıştık. Yine Mısır'ın genel ve yerel tanrılarını daha yakından tanımamız amacıyla önce Mısır'ın en büyük tanrılarını, daha sonra ise bazıları sadece yerel tanrılar olarak kalmış, bazıları da genele yayıldığı halde sonradan önemini yitirmiş tanrıları tek tek inceledik. İkinci bölümde, Mısır'ın öte dünya tasarımlarını, ölüm ve sonrasındaki hayatı, mumyalama, yargılanma, cennet ve cehennem tasavvurlarını, Eski Mısır'da öte dünyaya ait dinsel literatürü ve öte dünya evleri sayılan mezarlar, tapınaklar ile mezar eşyası ve resimlerini incelemeye çalıştık. Üçüncü ve son bölümümüzde ise tanrı ve öte dünya inancının Mısır'ın tarihine yayılışını, her devirde hangi tanrıların öne çıktığını ve yahut arka planda kaldığını, devirlere göre öte dünyaya iman mertebelerini incelemeye çalıştık. Üçüncü bölümümüzde esasında tarih öncesinin Mısır'ı, Hanedanlıklar Devri'nin Mısır'ı ve son devir Yunan-Latin döneminin Mısır'ı olarak üç bölüme ayrılmış Mısır Tarihi'nin genel bir yansımasını vermeye çalıştık. Ancak konumuzun kapsamı ve Eski Mısır Dini'nin içerik ve süreç olarak Hanedanlıklar Devri yani Firavunlar Devri de diyebileceğimiz alanı daha fazla işgal etmesi hasebiyle biz de konumuzu genel olarak bu devrede yoğunlaştırmayı ve bu yüzden Firavunlar Devri'ndeki Tanrı ve Öte Dünya İnancı'nı da ayrı bölümler halinde incelemeyi uygun gördük.

Çalışmalarım esnasında gerek konu seçimi, gerek kaynak temini ve gerekse fikirlerinden istifadede, yardım ve yol gösterme hususunda sınırsız desteğini benden esirgemeyen değerli danışman hocam Prof. Dr. Hidayet IŞIK Bey'e, ayrıca manevi desteği ve ilgisini daima yanımda bulduğum sevgili eşime teşekkürü bir borç bilirim.

Meryem Karagülle ÇİFÇİ

Konya-2010

	T.C. SELÇUK ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	
---	--	---

Öğrencinin	Adı Soyadı	Meryem K. Çifçi	Numarası:074245031006
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri / Dinler tarihi	
	Danışmanı	Prof. Dr. Hidayet IŞIK	
	Tezin Adı	Eski Mısır Dininde Tanrı ve Öte Dünya İnancı	

ÖZET

Tarihi devirlerden bizlere miras kalan en büyük uygarlıklardan birisi hiç kuşku yok ki Eski Mısır Uygarlığıdır. M.Ö. 3100 yıllarına dayanan bu köklü uygarlık sadece eski olduğu için değil, neredeyse otuzdan fazla hanedanlık sayısı ve asırları içine alan sürekliliği ile de ilgileri üzerine çekmektedir. Eski Mısır Uygarlığı, “Tanrı ve Öte Dünya İnancı”nı odak noktasına almış dini bir yapı sergilemektedir. Tam bir politeizm diyemeyeceğimiz, bazen de monoteist ya da henoteist karaktere bürünen tanrı anlayışı sayesinde Mısırda geniş bir tanrılar panteonu oluşmuştur. Mısırlı birey, bazıları genel bazıları yerel olan bu ilahlara daima saygı duymuş, onlara karşı sonsuz bir inanç beslemiş ve bu inancı, öte dünyada var oluşun ve tanrılaşmanın mertebesi olarak görmüştür. Tanrılar mahkemesinde kendisini bekleyen yargılamaya karşı dünyada “Maat”ın yani yasa ve düzenin ilkelerine uyması gerektiğini bilmiş, yargılanmayı ise; gerekli dualar okunduğu, muskalar taşındığı, sihirli sözler söylendiği ve elbette ki mezara Ölüler Kitabı konduğu takdirde pek de korkulacak bir hadise olarak görmemiştir. Bu ritüeller yerine geldikten sonra Mısırlı zaten “Duat” alemine yani alt dünyaya ait olacak, cennetin sınırsız tarlalarında gezinecek ve geceleri Ra’nın kayıgını izleyerek zevk ve neşe duyacaktır. Dünyada bıraktığı evladı, dostu vb. ise onun mezarına yiyecek, içecek koymayı ihmal etmeyip ismini hep söylenir kılacağı için ölü ne yemek sıkıntısı çekecek ne de öte dünyada muzdarip olacaktır. Öte dünya, gereken “Olumsuz İtiraf”lar yapıp, tanrıların adı bilindikten sonra, mutlular diyarından başka bir şey değildir. Bunları yapmayanlar ise cehennemın kaynayan kazanlarına atılır ki, bu bir Mısırlı için düşünülecek en kötü sondur.

Anahtar Kelimeler: Eski Mısır, tanrı, öte dünya, politeizm, panteon, tanrılar mahkemesi, Maat, Ölüler Kitabı, Duat, Olumsuz İtiraf.

	T.C. SELÇUK ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	
---	--	---

Öğrencinin	Adı Soyadı	Meryem K. Çifçi	Numarası:074245031006
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri / Dinler tarihi	
	Danışmanı	Prof. Dr. Hidayet IŞIK	
	Tezin İngilizce Adı		

SUMMARY

One of the most significant civilizations that history has bequested to us, undoubtedly, is the Ancient Egyptian Civilization. This rooted civilization which dates back to 3100 B.C. stands out not only due to its antiquity, but also due to its more than thirty dynasties as well as its centuries-long persistence. The Ancient Egyptian Civilization presents a religious structure that places the belief of “God and the Hereafter” at its focus. A wide pantheon of gods has emerged in Egypt as a result of its conception of god that is not exactly a polytheism, neither monotheism, nor henotheism. The Egyptian individual has always given respect to these gods—some of which were general and some local—, has developed absolute belief for them, and has interpreted this belief as the herald of existence in the afterlife, and to becoming god. The Egyptian had known that in order to prepare for the judgement that awaits him at the court of gods, he had to obey the rules of “Ma'at”, i.e. of law and order; and has seen judgement as an event that is worth no worries as long as the necessary prayers are read, charms are made, magic words are said, and of course the Book of the Dead is placed in the tomb. When these rituals are complete, the Egyptian will belong to the world of “Duat”, i.e. the underworld, will walk through the endless fields of heaven, and will feel pleasure and joy as he watches the boat of Ra by night. Also because his children, friends, etc. would bring food, drinks, and thus make his name remembered, the dead will feel neither hunger, nor suffering in the afterlife. As long as the “Negative Confessions” are made, and the names of gods are known, the afterlife would be nothing but a land of the merry. Those who do not, however, will be thrown into the boiling caldrons of hell, which is the worst possible end for an Egyptian.

Key Words: Ancient Egypt, god, afterlife, polytheism, pantheon, court of gods, Ma'at, Duat, Negative Confession

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	I
ÖZET	III
SUMMARY	IV
İÇİNDEKİLER.....	V
KISALTMALAR.....	IX
GİRİŞ.....	1
I.BÖLÜM: ESKİ MİSİR DİNİNDE GENEL ANLAMDA TANRI İNANCI	3
A – TANRI FİKRİNİ OLUŞTURAN FAKTÖRLER	3
B – TANRILAR PANTEONU.....	4
1 – Politeizm, Monoteizm ya da Henoteizm.....	4
2 – Yaratılış, Başlangıç ve Var Oluş Mitolojisi	6
3 – Dindeki Teslis Unsuru ve Çoklu Tanrılar Sistemi.....	8
4 – İsim ve Konum Değiştiren Tanrılar	10
5 – Tanrısal Dualizm.....	11
6 – Tanrısal Senkretizm	12
7 – Firavunun Konumu	13
8 – İlah İsmi Alan Krallar	15
C- ESKİ MİSİR DİNİNDE TANRILAR	19
1 – Başlıca Büyük Tanrılar	19
a- Osiris- İsis- Horus Miti	19
b- Ra.....	22
c- Amon.....	24
2- Genel ve Yerel Tanrılar	25
a- Neftis.....	25
b- Seth	26
c- Anubis	27
d- Ptah	27
e- Toth.....	28

f- Hathor	29
g- Maat	30
h- Sekhmet.....	31
i- Temu (Atum).....	31
j- Nu	32
k- Shu	32
l- Tefnut.....	33
m- Geb.....	34
n- Nut	34
o- Hapi.....	35
p- Sobek.....	36
r- Khepera.....	37
s- Apis Öküzü	38
t- Bastet	39
3- İsmi Az Geçen Tanrılar ve Yarı Tanrılar.....	40
II. BÖLÜM: ESKİ MİSİR DİNİNDE GENEL ANLAMDA ÖTE DÜNYA İNANCI	46
A- ESKİ MİSİR'DA ÖLÜM VE ÖLDÜKTEN SONRAKİ HAYAT	46
1- Ölüm ve Mumyalama	46
a- Öte Dünyaya Açılan Kapı: Ölüm	46
b- Ölümüne ve İnsan Bedenine Yönelik Bazı Temel Kavramlar.....	47
c- Mumyalama.....	49
d- Ağız Açma ve Cenaze	53
2- Tanrılar Mahkemesi ve Ölülerin Yargılanması	55
a- Yargılamanın Tarihçesi.....	55
b- Ruhun Tartılması.....	56
c- Olumsuz İtiraf.....	57
3- Diriliş, Cennet ve Cehennem Tasavvurları.....	58
4- Duat ve On İki Saat	61

B- ESKİ MİSİR'DA ÖTE DÜNYA EVLERİ: TAPINAKLAR ve MEZARLAR.....	64
1- Tapınaklar	64
2- Mısır'ın Belli Başlı Tapınakları	68
a- Amon Tapınağı:.....	69
b- Luksor Tapınağı:	70
c- Horus Tapınağı:	71
d- Hathor Tapınağı:.....	71
e- Ebu Simbel Tağınağı:	72
f- Medinet Habu Tapınağı:.....	72
3- Mezarlar, Mezar Resimleri ve Ölüye Sunulan Yiyecekler	73
C- ESKİ MİSİR'DA ÖTE DÜNYAYA AİT DİNSEL LİTERATÜR.....	77
1- Ölümler Kitabı:	77
2- Piramit Metinleri:	79
3- Tabut Metinleri:	81
4- Yeni Krallığın Yeraltı Dünyası Kitapları:	82
a- Amduat:.....	83
b- On İki Mezar Büyülü Sözü:	84
c- Kapılar Kitabı:	84
d- Mağaralar Kitabı:	85
e- Yer Kitabı:.....	86
5- Gök Kitapları:	87
a- Nut Kitabı:.....	87
b- Gün Kitabı:.....	88
c- Gece Kitabı:.....	88
III. BÖLÜM: ESKİ MİSİR'DA HANEDANLIKLAR DEVRİ TANRI VE ÖTE	
DÜNYA İNANCI.....	90
A- HANEDANLIK ÖNCESİ MİSİR	90
B- HANEDANLIKLAR DEVRİ TANRI VE ÖTE DÜNYA İNANCI	92
1- Eski İmparatorluk Öncesi/ Thinit'ler Dönemi'nde Tanrı ve Öte Dünya İnancı (I. - II. Sülaleler).....	93

2- Eski İmparatorluk ve I. Ara Dönem’de Tanrı ve Öte Dünya İnancı (III. - X. Sülaleler) (M.Ö. 2778- 2065)	94
3- Orta İmparatorluk ve II. Ara Dönem’de Tanrı ve Öte Dünya İnancı (XI. - XVII. Sülaleler) (M.Ö. 2065- 1580)	97
4- Yeni İmparatorluk ve III. Ara Dönem’de Tanrı ve Öte Dünya İnancı (XVIII. - XIX. Sülaleler) (M.Ö.1580- 1085)	101
a- IV. Amenhotep’e Kadar XVIII. Sülalede Tanrı ve Öte Dünya İnancı	101
b- XVIII. Sülale ve Monoteist Dönem (M.Ö.1370– 1352).....	103
ba- IV. Amenhotep ve Dinde Reform.....	103
bb- Din Anlayışındaki Değişiklik.....	103
bc- Amon Yerine Aton.....	104
bd- Akhenaton ve Akhet-Aton / Amarna Dönemi.....	106
be- Tutankhaton’dan Tutankhamon’a ve Eski Dine Dönüş (M.Ö. 1352- 1343)...	108
bf- Tartışmalar	108
c- XIX. Sülale ve Ramsesler Dönemi’nde Tanrı ve Öte Dünya İnancı (M.Ö. 1320- 1085) .	109
5- Eski Mısır Tarihi’nin Son Devirlerinde Tanrı ve Öte Dünya İnancı (M.Ö. 1085- 331)	111
SONUÇ	114
BİBLİYOGRAFYA.....	117

KISALTMALAR

Akt.	Aktaran
BBC	British Broadcasting Corporation
bkz.	Bakınız
M.Ö.	Milattan Önce
M.S.	Milattan Sonra
no.	Numara
TDK	Türk Dil Kurumu
vb.	Ve benzeri
vs.	Ve saire

GİRİŞ

“ Övgü Sanadır ey Ra, Sen yüce kudret, Sen göksel derinliklerde oturan ve orayı aydınlatansın.”¹

Tarihi devirlerden bizlere miras kalan en büyük uygarlıklardan birisi hiç kuşku yok ki Eski Mısır Uygarlığı’dır. M.Ö. 3100 yıllarına dayanan² bu köklü uygarlık sadece eski olduğu için değil, neredeyse otuzdan fazla hanedanlık sayısı³ ve asırları içine alan sürekliliği dolayısıyla da ilgileri üzerine çekmektedir.

Eski Mısır’da hayat her ne kadar Nil’in taşma düzeniyle, güneşle, sanatla, abidevi eserlerin yapımıyla, eğlence ve tarımla geçse de hayatın her alanına damgasını vuran asıl unsur her zaman din olmuştur. Mısır kadar dini hayatı toplum hayatına yayan medeniyetlere ender rastlanabilmiştir. Hanedanlıklar Dönemi’ni kapsayan Mısır Dini’nin merkez noktası ise hiç kuşkusuz bu çalışmamızda incelemeye çalışacağımız “Tanrı ve Öte Dünya İnancı”dır. Bir Mısırlı adeta ölmek için doğar ve yeniden doğmak için ölür. Tanrıları her şeyidir Mısırlının; o tanrılar ki konularını gökten, toprak ve sudan, bitkiler, hayvanlar ve insanlardan alır. İsim ve şekil değişmekle beraber güneş en eski ve daimi ilahlar arasındadır. Hayvan başlı fakat insan vücutlu ilahlar ise, Mısır ilahları arasında en kalabalık yeri işgal etmiştir.⁴ Mısır literatüründe “maat” olarak tanımlayacağımız yasa, düzen ya da evrenin değişmez kanunları, değiştiği anda toplumu kaosa sürükleyeceğine inanılan statüko Mısır dininde daima geniş bir yer bulmuş ve pek çok dini ilkeye kaynak teşkil etmiştir. Firavunlar bu değişmez yasayı uygulayabilmek ve ülkeyi kaosa sürüklememek adına neredeyse sınırsız yetki sahibi olmuş, tebaasından sorumlu tutulmuştur. Hatta bu değişime kapalı toplumun dininin ana unsuru olan tanrı kavramını dahi “maat” prensibine bağlayanlar olmuştur. Buna göre insanlar bireysel çizgileriyle figürün biçimsel yapısı karşısında dengeleyici bir kuvvet oluşturmaktadır ve her insan birbirinden farklıdır. Oysaki hayvanlar değişmez, onlar hep kendi cinslerini yeniden üretir. Yani hayvan yaşamı kozmozun statik yaşamını paylaştığı, değişime kapalı olduğu için Mısırlılara insanüstü görünmüştür.⁵ Belki de bu yüzden Mısırlılar, insan biçimli ama hayvan başlı, her bir hayvanın farklı bir gücü temsil ettiği tanrıları benimsemiştir.

¹ I.Sethi’nin mezarı / ed. Lefebure Paris 1886. Bkz. Budge, *Mısır’da Ölüm Sonrası Fikri*: 91.

² Vercoutter, *Eski Mısır*: 7

³ İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*: 57

⁴ İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*: 220

⁵ Frankfort’dan akt. Eliade, “*Eski Mısır’da Dinsel Düşünceler ve Siyasi Krizler*”, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, I: 119

Öte dünya ise bir Mısırlı için bazen korkulan, bazen de, gerekli ritüeller yerine getirildiği takdirde özlemle beklenen bir diyar, “Mısır’ın öte dünyadaki versiyonu” olmuştur. Orada Mısırdaki gibi tarlasını sürüp ekinini biçecek olan Mısırlı, öncelikle “Tanrılar Mahkemesi”nden alınının akıyla geçmesi, sorulan tüm sorulara doğru cevaplar vermesi gerektiğinin de bilincindedir. Ancak o, bütün bu sorgulamalar için gerekli bilgiyi mezarının başucuna koydurduğu “Ölüler Kitabı” sayesinde edinecek kadar da tedbirlidir.

Mısırlı birey, tanrılarını hayatının her alanına yaymış ve bu tanrılara duyduğu hissi bağlılıktaki ölçü hemen her devirde eksilmeden mevcudiyetini korumuştur. Dünya Mısır etrafında dönmektedir ve genelde tanrılar sadece kendilerine aittir. Mısırlılar ve yabancılar olarak ayrılan insanların en şanslıları elbette ki tanrılar yanı başlarında olan Mısırlılardır. Tanrılar bile temsilleri olan hayvan figürlerini Mısır ikliminden almıştır, Cennet ise elbette ki çoğunlukla uçsuz bucaksız Mısır tarlalarından ve orada sürülen zevk ve sefadan oluşacaktır. Nil, o biricik kutsal nehir Mısır’ındır ve o Mısır’a hayat getirmek için vardır. Tanrılar ise insanlardan önce de yeryüzündedir ve asla bir insanın sahip olamayacağı güce sahiptir. Dünyadaki her işin düzgün işlemesi şüphesiz tanrıların isteğine bağlıdır ve bu nedenle tanrılarla iyi geçinmek gerekmektedir. Bu da elbette tanrılarla ilişki kurabilen neredeyse tek kişi olan firavun ve daha sonraki dönemlerde Amon başrahibinin görevidir. Firavun, oğlu olduğu tanrıyı memnun edecektir ki, karşılığında sonsuz bir hayat, güç ve halkı için istikrar kazanabilsin. Yani dolaylı da olsa Mısır’ın huzur ve güveni, değişmezlik yasaının garantisi firavundur ve ülkede çıkacak herhangi bir kaostan da firavun sorumludur. Tanrılar ise varlıklarını her yerde gösterir, o tanrılar ki; kimi bütün tanrılar yaratmıştır, kimi güneşin doğuşunu kimisi de batışını simgeler, kimi vardır ki ölümlerin koruyucusudur, kimisi ise çöldeki seyyahların... Kimi ilim ilahıdır, kimi yazıyı icat eden, kimisi savaşın ilahıdır, kimisi ise neşe ve aşkın... Tanrılardır bütün kapıların anahtarları, kapılar da çoktur, anahtarlar da...

I.BÖLÜM: ESKİ MİSİR DİNİNDE GENEL ANLAMDA TANRI İNANCI

A – TANRI FİKRİNİ OLUŞTURAN FAKTÖRLER

Bir dinin Tanrıya olan bakışına, bütün akide ve ritüellerine fikren ve hissen bağlı olan insanlar, o dinin mensupları sayılmaktadır. Fakat bu anlayışı Eski Mısır için tersinden düşünmek gerekmektedir. Çünkü bu dinin esası, inanış değil kültür, hatta sitenin meşru sahibi sayılan mahalli ilahlar için yapılan ayinlerdir. Yine de bu dinin kaynağı arandığı zaman onda da korku, hayranlık ve ruh mefhumlarına dayanan esasların bulunduğu görülür. Esasında en eski devirlerde klan halinde yaşayan insan grupları nomları⁶ teşkil ettikten sonra, sembolleri olan totemler, o yerin ilahı olmuştur. Hatta kabileler yer değiştirdikçe ilahlar da yer değiştirmiş, gidilen bölgelerin tanrıları da yadsınmayarak onlar da kabul edilmiş, böylece ilah sayısı artmıştır.⁷ Doğal olarak söz konusu tanrının kaderi de aileninki ile bütünleşmiştir. Ailenin yenik düşmesi tanrının yenik düşmesi anlamına gelmiştir. Fakat şehir tanrıları elbette ki aile tanrılarında daha büyüktür ve onlara adanmış mabet sayıları da daha fazladır. Bu tanrılar arasında bazen bir tanrının özellikleri bir diğerine yüklenmiş, bazen iki ya da daha fazla tanrı “birleşip” bir tanrıyı meydana getirmiş, bazen uzak köylerin yanı sıra yabancı ülkelerden bile yeni tanrılar edinilmiştir.⁸ Böylece bu sosyolojik çevre ve hayat şartları, yabancı gözüyle bakılan farklı milletlerin insanlarını da kapsamış, Mısır ordusuna başka ülkelerden katılan paralı askerler bazı bölgelerde terhis olduktan sonra ülke halkı arasına karışmış, Mısırlı isimleri kullanmaya başlamakla birlikte, tanrılarını terk etmemişlerdir. Bu sayede toplum yaşamına yeni tanrılar katılmış,⁹ Mısırlılar da bu yeni tanrıları yadsınmayarak kabul etmiştir.

Mısır’da tanrı inancının gelişiminde coğrafi faktörler de önemli bir yer tutar. Mısırlının hayatında iki önemli şey vardır: Nil ve Güneş... Nil’in kutsal suyunun gökten geldiğine ya da yerin altındaki gizli yollardan Mısır’a ulaştığına inanılmış, Nil adeta kutsallaştırılmıştır.¹⁰ O bir “hayat suyu”dur. Güneş de insanlar ve tarım için elzemdir, bu yüzden güneş sembolü bütün eski eserler üzerine kazanmıştır.¹¹ Denizcilik alanında mesafeler

⁶ Nom: Eski Mısır’da idari bölümlerin her biri.

⁷ İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*: 218- 219

⁸ Budge, *Mısır’da Ölüm Sonrası Fikri*: 78

⁹ Valbelle, *Eski Mısırdaki Yaşam*: 30

¹⁰ Ra şöyle der: “ Büyüğün (zenginin) olduğu gibi küçüğün (fakirin) de refah içinde yaşayabilmesi için büyük seli (Nil’in taşmasını) yarattım.”, Orta İmparatorluk devrinde yazılan “İki Yolun Kitabı” 1130. Bkz. Kurhan, *Asırlar Boyu Tanrı Re*”, Belleken LVIII: 5

¹¹ İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*: 3, 7

kateden Mısırlı, güneşin de gökyüzünü bir kayıkla her gün geçtiğine inanmıştır.¹² Kutsal hayvan türlerinin seçiminde de yerel coğrafi öğeler ağır basmaktadır. Mesela timsah tanrılarında hemen Nil kenarlarında, aslan tanrılarında çöl kenarlarında rastlanmıştır.¹³ Yine mezar süslemelerinde çoğunlukla tarım ve hayvancılık sahneleri görülür.¹⁴ İnanışlarına göre, mumyalanmış cesedin yanında yaşamaya devam eden ruh, hayatındaki sahneleri belirten bu resimlere bakarak zevk duyacaktır.¹⁵ Zaten gideceği yerde de beyaz ve kırmızı buğdayı ekip biçecektir çünkü cennet bahçelerinde¹⁶ yaşayanlar dünyada beslendikleri gibi, orada da sonsuzluk ekmeğiyle ve sonsuzluk birasıyla beslenecektir.¹⁷ Yani ölümler dünyası da içinde yaşadıkları dünyaya, Mısır'a benzetilmiştir. Böylelikle hayatta önem taşıyan hemen her şey için bir tanrı vücuda getirilmiştir. Hayat ise elbette ki Mısır'dan ibarettir.

B – TANRILAR PANTEONU

1 – Politeizm, Monoteizm ya da Henoteizm

Genel anlamda panteon, bir ulusun bütün tanrılarını ifade etmektedir.¹⁸ Dünyanın en dindar insanlarından olan Mısırlılarda her şeyin ilahı ayrıydı. Peki, bu kadar kalabalık bir panteonu nasıl yorumlamalıyız? Tam bir politeizm midir ya da bu politeizm perdesi arkasına gizlenmiş gizli bir monoteizm de var diyebilir miyiz?

Mısır tanrılarının her birinin tapıldığı ayrı bir ya da birçok kent bulunduğu ve her bir tanrının kendisine tapanlar tarafından netcer¹⁹ yani tek tanrı olarak görüldüğü iddia edilmiştir.²⁰ Hatta bu inancın aslında tam bir Kadir-i Mutlak Tanrı İnancı olduğu, “bu tanrıları yakından incelediğimiz zaman, onların tek bir tanrının formlarından, tezahürlerinden, farklı yüzlerinden ya da niteliklerinden başka bir şey olmadığını”²¹ düşünenler de olmuştur. Aslında bunları düşündürecek sayısız örnek vardır. Mesela Hunefer Papirüsü'nden bazı bölümleri örnek olarak sunabiliriz:

¹² Vercoutter, *Eski Mısır*: 23

¹³ Kurhan, “*Eski Mısır Dini*”, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*: 36

¹⁴ Valbelle, *Eski Mısırda Yaşam*: 52

¹⁵ İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*: 26

¹⁶ Cennet Mısır metinlerinde “İalu Tarlaları” , “Elysia Tarlaları” , “Sekhet Aaru” isimleriyle yer almıştır. Bu konuda bkz. Budge, *Mısır'da Ölüm Sonrası Fikri*: 149

¹⁷ Champdor, *Mısır'ın Ölümler Kitabı*: 110

¹⁸ *T.D K. Sözlüğü*: 1157

¹⁹ Bu ismin “neter” olduğunu söyleyenler de vardır, bkz. Budge, *Mısır'da Ölüm Sonrası Fikri*: 16

²⁰ *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, “Mısır” maddesi, XIII: 8119

²¹ Budge, *Mısır'da Ölüm Sonrası Fikri*: 23

“Biatım Sanadır, ey Sen, yükseldiğinde Ra ve battığında Temu olan. Sen yükselirsin, Sen ışık saçarsın, ey Sen tanrıların taç sahibi kralı. Semanın rabbi Sensin, yeryüzünün rabbi Sensin; yüksekliklerin sakinlerinin ve derinliklerin yaratıcısı Sensin. Sen zamanın başlangıcında var olan Tek Tanrısın.” ifadesi yer alır. Yine aynı papirüste:

“Selam ey sayısız formların ve yüzlerin kadir olan zatı...” diye başlayan övgü şöyle bitmektedir : “ Sen doğduğun ve gökte yükselerek bir baştan diğer başa yelken açtığın zaman, yoldaşın tanrılar topluluğu sevinirler, ey Sen Sektet kayığındaki²² ulu.”²³

Görüldüğü gibi “yaratılan” ve yüzlerce farklı formlara sahip olan bir tanrı inancından bahsetmekteyiz.

Mısır’da belli dönem ve yerlerde, kimi tanrıların diğerlerine göre ulûhiyette çok üstün makamlar aldığını görebiliyoruz. Mesela Thebes ilahı Amon, güneş ilahı Ra ile birleşerek Orta İmparatorluk devrinde Amon-Ra ünvanı ile güneş ilahı olmuş ve Yeni İmparatorluk devrinde Mısır’ın başlıca ilahı sayılmıştır.²⁴ Bu ilah hemen hemen on asır boyunca şairane ve dokunaklı ilahilerle övülmüş, ona hizmet eden kâhinler, bütün kâhinlerden fazla salahiyet ve nüfuz sahibi olmuştur.²⁵ Ancak yine de Amon’un yüceliğini belirtmek için diğer tanrılardan bahsedilmiş veya Amon’un bütün diğer tanrıların senyörü olduğuna değinilmiş olması, monoteist bir dini yapının tesis edilemediğini de göstermektedir.²⁶ Böylece bu dönemlerde yine yüzlerce ilah varlıklarını korumaya devam etmiştir.

Tanrı sayısındaki bu fazlalık, özellikle kendisine ibadet edilen hayvan türlerinin (yılan, timsah, öküz, inek, kedi, şahin vs.)²⁷ ilgili tanrıların vücutlaşmış şekli olarak tasavvur edilmesi, bize insanın veya klanın özel bir hayvan türüyle kendini aynı sayma inancı olan totemizmi hatırlatabilir.²⁸ Ancak bu kutsal hayvan türlerinin, totemizmle alakasının olmadığı görülmektedir. Dini yapıda yer alan kutsal hayvanlar, inanılan tanrıların bedenleşmiş şekli olarak kabul edilmektedir.²⁹

²² Sektet Kayığı: Ra’nın öğleden gün batımına kadar yolculuk ettiği yelkenli.

²³ Hunefer Papirüsünden / British Museum, no: 9901, bkz. Budge, *Mısır’da Ölüm Sonrası Fikri*: 37

²⁴ İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*: 221

²⁵ Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*: 40

²⁶ Kurhan, “İmparatorluk Tanrısı Amon”, *Belleten* LIX: 581

²⁷ Yazıcı, “*Firavun Kavminin İnanç Özellikleri*”: 14

²⁸ Kurhan, “*Eski Mısır Dini*”, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*: 36

²⁹ Aydın, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*: 498

Peki, nedir bu inancın tarifi? Esasına bakarsak monoteizm, tek bir tanrı inancı demek olup çoktanrıcılık yani politeizmin zıddıdır. Politeizmin ise ilahları kâinatla iç içedir. Tabii kuvvetler ve kâinattaki ilahi işler, bu ilahların tümünde şahıslaştırılmıştır. Buna dayanarak Eski Mısır Dini'nin tam bir politeist inanç olduğunu söyleyenler de olmuştur.³⁰

Bunların yanı sıra bir de henoteizm isimli, çok eski olmayan fakat uygulamada politeizm diyebileceğimiz bir inanç biçimi de mevcuttur. Bu tabiri dini bir biçimi ifade etmek üzere ilk defa kullanan Max Müller olmuştur. Henoteizm, bir tanrıya bağlanırken diğer tanrıların varlığını da kabul etmek olup prensipte monoteizm, gerçekte (uygulamada) ise politeizm gibi görülebilir. O gerçekte ne saf bir monoteizm, ne de tam bir politeizmdir. Aslında ibadet eden kişi, diğer ilahları da inkâr etmemektedir. Sadece bu ibadet esnasında diğer tanrıları tamamen bir tarafa itip, dua ve niyazını bunlardan sadece birisine yapmıştır.³¹ Bir tek tanrıyı ibadetinin odak noktası yapmış ancak diğerlerini de kabul etmiştir. Mesela Tanrı Amon'un ön planda olduğu zamanlarda Amon için "O tektir", "Ondan başkası yoktur" gibi sözler kullanılırken Tanrı Amon'un "bütün tanrıların babası", hatta en "kıdemlisi" olarak hepsinin üstünde bir konumda bulunduğunu görüyoruz.³² Mısırlı böylece diğer tanrılara inancı da devam ettirerek bir tanrıyı ön plana çıkarmış ve zaman zaman diğer başka tanrılar için de çoğunlukla böyle davranmış ve monoteist görünmesine rağmen politeist yapıya daha yakın olmuştur.

Mısır'da gerçek monoteizm denilebilecek dönem, ileride açıklayacağımız gibi XVIII. sülale hükümdarı IV. Amenhotep³³ zamanında görülmüştür³⁴ ki bu dönem bile saf bir monoteizm olup olmaması bakımından tartışmalıdır. Bunun haricinde Mısır dininin genel olarak politeistik-henoteistik, zaman zaman da monoteistik bir yapıda olduğunu söyleyebiliriz.

2 – Yaratılış, Başlangıç ve Var Oluş Mitolojisi

“ Ben yükseliş halindeki tanrı Temu'yum; ben tek olanım. Ben Nu'da vücuda geldim. Ben başlangıçta doğan Ra'yım”³⁵

³⁰ Günaltay, *Dinler Tarihi Yeryüzündeki İlk Dinler*: 91

³¹ Günaltay, , *Dinler Tarihi Yeryüzündeki İlk Dinler*: 93

³² Kurhan, “*İmparatorluk Tanrısı Amon*”, *Belleten LIX*: 519

³³ Amenhotep ismi tanrı Amon'a atfen “Amon hoşnuttur” manasına gelir. Bu isim “Amenofis” şeklinde de kullanılmaktadır. Bkz. Moret, “*The Nile and Egyptian Civilization*”: 15

³⁴ Vercoutter, *Eski Mısır*: 80

³⁵ *Ölümler Kitabı*, XVII. bölüm, bkz. Budge, *Mısır'da Ölüm Sonrası Fikri*: 81

Mısırlılar her şeyin aslını gökte tasavvur etmiştir. Gökyüzündeki semavi varlıkların sadece birer şekil olarak değil, aynı zamanda birer ruhi kuvvet halinde tezahür ettiklerine inanmışlardır. Mısır'da dini efsaneler o kadar fazladır ki bu yüzden halk arasında anlatılanlarla, resmi dini metinlerde yazılanlar epey farklıdır. Hatta mabetlerde rahipler tarafından tespit edilen efsaneler, bazen büsbütün farklı da olabilmektedir.³⁶ Bu yüzden Mısır yaratılış mitolojisi de haliyle bazı farklılıklar içermektedir. Genel olarak Heliopolis, Memphis, Hermopolis, Teb vb. kültür merkezlerinin çeşitli yaratılış mitolojileri geliştirdiğini görüyoruz. Bunlardan her biri kendi tanrılarına özgün yaratma teorileri geliştirerek, bir yerde kendi tanrılarının imparatorluk tanrısı olabilmesi için çaba sarf etmişlerdir.³⁷

Güneş fikrinden doğan bir mitolojiye göre Mısırlılar güneşin dünyada ilk doğduğu günü, ilk “yaradan” olarak kabul etmiştir. Çöl halindeki yeryüzüne, ışıklarıyla kuvvet ve bereket saçan bu ilah, bitkileri, hayvanları ve insanları yaratmıştır. İlk yaratılan insanlar da Ra'nın doğrudan doğruya çocuklarıdır ancak iyi olan bu insanlar, zamanla kötü yollara sapmıştır ve yarattıklarından memnun olmayan Ra bir kısım insanları yok etmiştir.³⁸

Aslında Ra'nın da vücuda gelmesinin aşamaları vardır. Evrenin yaratılışı ile ilgili en eski teoriyi ortaya koyan Heliopolis teolojisi, yaratılışı tedrici olarak Tanrı Ra'ya ulaştırmıştır. Fakat bunu yaparken ilk önce yer altı güçlerini temsil eden ve ismi “eksiksiz” anlamına gelen Tanrı Atum (Temu) yüceltilmiş ve yaratıcı tanrı ilan edilmiştir. O önce, ilksel bir su kitlesi olan Nu'da hayat bulmuştur. Nu, dünyanın yaratılmasından önce suyla dolu, engin bir çukur ve başlangıç ummanıdır. Bu ummanda cansız, hareketsiz bir şekilde bulunan hücreler arasında henüz adlandırılmamış, sonraki tüm canlıları benliğinde toplayan bir ana hücre yani Atum bulunmaktadır.³⁹ Atum sonra, kendisini tanrı Khepera⁴⁰ formu altında evrimleştirmiş ve “tanrıları yapan”, “insanları yaratan” pozisyonuna geçmiştir. Zamanla ise Ra, Nu ve Temu, genelde bir ve aynı tanrı olarak görülmüştür.⁴¹ Böylece evrenin, kaosun sularıyla dolu olduğuna inanılan bir dönemde Ra sudan yükselerek ortaya çıkmış ve Ra'dan Shu (hava) ve Tefnut (nem) meydana gelmiştir.⁴² Piramit Metinlerinde Ra'nın Shu ve Tefnut'u salyasıyla

³⁶ İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*: 227

³⁷ Eggebrecht'den akt: Kurhan, “*Eski İmparatorluk Devrinde Tanrı Re*”, Belleten LVII: 3

³⁸ İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*: 228

³⁹ Moret, *Histoire Ancienne*, 209

⁴⁰ Temu ve Khepera ile ilgili ilerdeki “*Genel ve Yerel İlahlar*” başlığına bakabilirsiniz.

⁴¹ Budge, *Mısır'da Ölüm Sonrası Fikri*: 82, 83

⁴² Furlong, *Piramitler Gerçeği*: 7

ve tükürüğüyle yarattığı, onları ağızından tükürerek meydana getirdiği yazmaktadır.⁴³ Shu ve Tefnut'un iki çocuğu olmuştur: Dişi gök Nut ve erkek toprak Geb. Onların birleşiminden de Osiris, İsis, Neftis ve Seth adlı dört tanrı ile dünyadaki bütün canlılar ortaya çıkmıştır.⁴⁴

Yine, “hikmet” anlamına gelen, alemdeki ve toplumdaki düzen olduğuna inanılan “Maat” da, tanrı tarafından yaratılmış olup, onun yeryüzündeki düzenleyicisi olan kral tarafından temsil edilmiştir. Maat, tanrı Ra'nın ağızından çıkmıştır ve zamanla Ra ve Osiris, Maat'ın efendisi olarak adlandırılmış, Maat zamanla tanrı Ra'nın kızı “Tanrıça Maat” olarak şahıslanmıştır.⁴⁵

Yaratma ile ilgili bir diğer konu da Memphis⁴⁶ Teolojisi'nde geçen, alemin tanrı Ptah'ın kelimesiyle yaratılma hadisesidir. Yaratılış mitolojisinin bir başka biçimi olan bu teoloji, Mısır'ın ilk hanedanlarının yeni başkentlerinin -Memphis- önemini gösterme çabasından doğmuş ve “Memphis Teolojisi” , yaratılış eylemlerinde önderliği Ptah'a vermiştir.⁴⁷ Eski krallığın son dönemlerinde, alemin, tanrının düşünüp konuşmasıyla yaratıldığına ve tanrı Ptah'ın alemi önce zihninde düşünüp, konuşmak suretiyle yarattığına inanılmıştır.⁴⁸ Mitolojiye göre de Ptah, tanrıları ve ilksel sulara batmış ülke olan Mısır'ı yaratmıştır. O, sözün başlangıcında bulunan ilk titreşimi sağlayan “kozmetik yumurtaya” şekil veren tanrıdır.⁴⁹

3 – Dindeki Teslis Unsuru ve Çoklu Tanrılar Sistemi

“ Bir olan ben üç oldum, onlar benden çıktılar ve bu dünyada vücuda geldiler. “⁵⁰

Eski Mısır'ın her döneme ait ilahları adeta insanlarla beraber yaşamıştır. İlah toplulukları da, insan topluluklarının hemen aynı sayılmış, onların da insanlar gibi bir takım kaidelere bağlı oldukları düşünülmüştür.

⁴³ “Ra, Shu adıyla seni ağızından tükürdü.”, “Ra (Atum), Shu ve Tefnut'u tükürdü.”, “ Tükürüğün ve salyan Shu ve Tefnut demektir.” Textes des Pyramides, par. 1871, 1652, 331. Bkz. Kurhan, “*Asırlar Boyu Tanrı Re*”, Belleten LVIII: 4 / Hatta Shu ve Tefnut'un “tükürmek” anlamına gelen “İşeş” ve “Tef” fiilleriyle ilgili olabileceği düşünülmüştür. Bkz. Dunand-Zivie-Coche'den akt. Kurhan, “*Asırlar Boyu Tanrı Re*”, Belleten LVIII: 4

⁴⁴ Furlong, *Piramitler Gerçeği*: 76

⁴⁵ Avcı, “*Erken Dönem Hıristiyan Teolojisinde Logos Doktrini*”: 16

⁴⁶ Memphis: Birleşik Mısır'ın (Aşağı ve Yukarı Mısır) ilk başkenti, bkz. Valbelle, *Eski Mısır'da Yaşam*: 81

⁴⁷ Hooke, *Ortadoğu Mitolojisi*: 74

⁴⁸ Avcı, *Erken Dönem Hıristiyan Teolojisinde Logos Doktrini*: 17

⁴⁹ Champdor, *Mısır'ın Ölümler Kitabı*: 42.

⁵⁰ Nesi Amsu Papirüsü, no. 10, 188. Bkz. Budge, *Mısır'da Ölüm Sonrası Fikri*: 31

Esasında mahalli totemler ve “gök ve yer ilahları” şeklinde iki büyük grup halinde de inceleyebileceğimiz Mısır’ın mabut tipleri, II. sülaleden itibaren kesin şekillerini almıştır.⁵¹

İlahlar her ne kadar görünüşte insan vücuduna girse de, insanlardan çok daha kuvvetli ve üstün olmuşlardır. Ancak bazen hayatlarını istedikleri kadar uzatabilmiş, bazen ihtiyarlığa yenilerek ölmüş, bazen de tapınaklardaki heykeller içine ya da bir hayvan vücuduna girerek kendilerini göstermişlerdir. İlk zamanlarda ilah, erkek ya da kadın olsun, yalnız yaşar ve hakimiyetini muhafazada çok kıskanç davranırken, Mısırlı, ona bir aile teşkil ettirmekte gecikmemiş, evli olarak düşünülen ilah, bir de çocuk sahibi yapılarak üçlü bir sisteme geçilmiştir.⁵² Ancak bu sistemde baş hakim olan daima “baba” olmamış, bazen kadın ilahenin tamamıyla hakim olduğu durumlar da görülmüştür.⁵³

Üçlemelerden en başta geleni hiç şüphesiz halk arasında en revaçta olan Osiris- İsis- Horus miti olmuştur. Bunlardan ayrı olarak şu örnekleri verebiliriz:

- Horus – Hathor – Küçük Horus
- Amon – Mut – Khnusu⁵⁴
- Temu – Shu – Tefnut (Shu ve Tefnut, Temu’nun varlığından sadır etmiştir)⁵⁵
- Shu – Tefnut – Geb
- Geb – Nut – Osiris
- Seth ya da Osiris – Neftis – Anubis
- Ptah – Sekhet – Nefer-Temu ve ayrıca hayatı, ölümü ve dirilişi simgeleyen
- Ptah – Seker – Ausar⁵⁶

Görüldüğü gibi bu üçlü tanrılar sistemi Mısırlının zihnini fazlasıyla meşgul etmiştir. Günümüzde de IV. sülale döneminde yapılan üç büyük piramidin, meşhur trinite Osiris – İsis – Horus’u temsil ettiğini dile getirenler olmuştur.⁵⁷ Onlara göre üç sayısı kozmosun yapı taşıdır ve iki güç bir araya geldiğinde, sonucunda üçüncü bir şey ortaya çıkmalıdır.⁵⁸ Fakat Mısır’da, bu üçlemelerden başka inanç yapıları da mevcuttur. Mesela Heliopolis sisteminde

⁵¹ İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*: 222,223

⁵² Bu üçlemenin, Hıristiyanlıktaki Baba, Oğul ve Kutsal Ruh kavramlarının da temeli olduğunu düşünenler mevcuttur. Bkz. Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*: 38; Furlong, *Piramitler Gerçeği*: 76

⁵³ İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*: 222,223

⁵⁴ İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*: 219

⁵⁵ Budge, *Mısır’da Ölüm Sonrası Fikri*: 32

⁵⁶ Budge, *Mısır’da Ölüm Sonrası Fikri*: 83- 88

⁵⁷ Furlong, *Piramitler Gerçeği*: 78

⁵⁸ Furlong, *Piramitler Gerçeği*: 298

Tanrı Atum'un meydana getirdiğine inanılan “dokuz tanrı” anlayışını görebiliyoruz. İnanışa göre ilk başlarda Atum'un vücudunun parçaları olan bu dokuz tanrı, sonraları kendisi tarafından şahıslştırılmıştır. Böylece Atum, onları yaratmış ve kişileştirmiştir. Bu dokuz tanrı Shu, Tefnut, Nut, Geb, İsis, Osiris, Horus, Neftis ve Seth'dir.⁵⁹ Yine Ra'nın baş tanrı olduğu Hermopolis'in sekiz tanrısı da buna örnek olarak verilebilir.⁶⁰

4 – İsim ve Konum Değiştiren Tanrılar

“ Övgü sanadır ey Ra ... işte (senin) bedenin Horus'tur. “⁶¹

Mısır'da aynı mefhumu ifade eden ilahların, farklı farklı isimlerle anıldığı olmuştur. Bu, genelde siyasi merkezin değişmesinden kaynaklanmıştır. Merkez değiştikçe, yeni merkezin mabedi önem kazanmış, bu mabet rahipleri de kendi ilahlarını genele yaymak için eski mahalli ilahların ismini unutturmaya çalışmıştır. Örneğin güneş ilahının ismi de bu yüzden ara sıra değişmiştir. Hor, Ra ve Aton, hepsi güneşi temsil eden ilahlardır.⁶² Yine güneş, aynı tanrının üç değişik formu olarak da düşünülmüştür. Buna göre doğan güneş Khepara'dır; Ra, gün ortasının güneşi (diğer adıyla Ra-Horakti), Temu veya Atum denilen ilah ise batan güneştir.⁶³ Böylece Ra'nın, Khepera- Horakti- Atum isimleriyle bir yandan üç farklı görüntü olduğu, diğer taraftan ise “sabahlayın çocuk, öğle vakti olgun, akşam yaşlı bir insan” imajıyla üçlü bir özelliğe sahip olduğu ve böylece dairesel bir şekilde her devir ve her yaşta insanın hayatını düzenleyen, hayat veren bir tanrı olduğu vurgulanmıştır.⁶⁴

Bazı tanruların ise rolleri zamanla değişmiştir. Örneğin, önceleri Ra tarafından, kendisine karşı çıkan insanları avlayarak cezalandırması için gönderilmiş olan Sekhmet, daha sonraları genel olarak hayatın ve hastaların koruyucusu olmuştur. En karışık roller bütünü ise Seth'e aittir. Seth, modern bakış açısıyla kötülüğün kaynağıdır, oysa erken dönem mitolojisinde Ra'nın hizmetinde, Maat'ı yani hakikat, adalet ve düzeni koruyan, devamlı kılan ve destekleyen bir tanrıydı.⁶⁵ Ayrıca onun dünyadan göçen kişiye, cennete gitmesi için ihtiyacı olan merdiveni tutmakla görevli olduğuna da inanılmıştır. Fakat Mısırlının Seth hakkındaki görüşleri değişiklik geçirmiş ve onun ismiyle yani “Sethi” diye adlandırılan

⁵⁹ Avcı, “Erken Dönem Hristiyan Teolojisinde Logos Doktrini”: 17

⁶⁰ Eliade, “Eski Mısır'da Dinsel Düşünceler ve Siyasi Krizler”, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, I: 115

⁶¹ I.Sethi'nin Mezarı, bkz. Budge, *Mısır'da Ölüm Sonrası Fikri*: 90

⁶² İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*: 222

⁶³ Budge, *Mısır'da Ölüm Sonrası Fikri*: 82

⁶⁴ Kurhan, “Eski İmparatorluk Devrinde Tanrı Re”, *Bellekten LVII*: 6

⁶⁵ Bunson, *Encyclopedia of Ancient Egypt*: 366

kralların hükümdarlığının üzerinden çok geçmeden Seth, bütün kötülüklerin, korkutucu ve ürkütücü her şeyin kişileştirilmiş hali olmuştur.⁶⁶

Yine Osiris de, başlangıçta batış sonrası güneşi temsil etmekteyken, sonraları Ra'nın eşiti durumuna gelerek tanrıların bütün niteliklerini üstlenmiştir.⁶⁷ Hatta Güney Mısır'a giden Osiris, buradan önce Memphis'e giderek mahalli ölü ilahı olan Anubis'in yerine geçmiş ve zamanla Osiris, yegane ölümler ilahı olarak adlandırılmıştır.⁶⁸ Ölümlülere ebedi hayatı bağışlama yetkisi olan bu tanrı zamanla bir diriliş örneği değil, dirilişin nedeni olmuş; artık sadece ölümlerin tanrısı değil, dünyanın da yaratıcısı görünerek, Ra'nın oğlu babasıyla eşit duruma gelmiş hatta birçok bakımdan ondan da üstün olmuştur.⁶⁹ Osiris ve Ra ile ilgili çok ilginç bir tespit daha vardır. Bir yazıtta, her gün güneş battığında Tanrı Ra'nın ölümler diyarına indiği, böylece yaratıcı tanrı da olsa, onun da öldüğü ve kısa bir süre yeraltı dünyasında yaşayıp Osiris olduğu kaydedilmekte yani Ra, Osiris'e dönüştürülmektedir. Hatta Osiris Ra'da erimekte ve gecenin güneşi olarak yeraltı sakinlerini ölüm uykusundan uyandırmaktadır. Ancak Ra, güneşin tekrar sabah ufukta görünmesiyle Osiris'likten çıkmakta ve ölümden kurtulmaktadır. Bu ölümden kurtuluş, ölümlülüğün sadece insanlara özgü bir olay olmadığı, tanrıların da ölebileceğini insanlara düşündürmüş fakat Tanrı Ra'nın karanlık yeraltı dünyasından her gün yenilenecek tekrar doğması, ölüm sonrası endişesi taşıyan insanlara bir ümit ışığı yakmıştır.⁷⁰

5 – Tanrısal Dualizm

“Seth ... Horus’ u yakalamıştı, fakat ben Horus’u Seth’den aldım ve özgürlüğüne kavuşturdum.”⁷¹

“Ra, Mısır toprağını ilk kez yarattığından beri iyi ve kötü, birbirine meydan okumaktadır” der Herodot. Genel yıkımların, uygarlıkların başlangıcının-çöküşünün ve tanrılar arasındaki acımasız savaşların anısını saklayan bu topraklar üzerinde iyi ve kötü de sürekli birbirini kovalamıştır.⁷²

⁶⁶ Budge, *Mısır'da Ölüm Sonrası Fikri*: 87

⁶⁷ Budge, *Mısır'da Ölüm Sonrası Fikri*: 86

⁶⁸ İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*: 224

⁶⁹ Budge, *Mısır'da Ölüm Sonrası Fikri*: 60

⁷⁰ Kurhan, “*Eski Mısır Orta İmparatorluk Devrinde Siyasi ve Dini Durum*”, Belleten LVII: 722

⁷¹ *Ölümler Kitabı*, CX. Bölüm, bkz. Budge, *Mısır'da Ölüm Sonrası Fikri*: 157

⁷² Champdor, *Mısır'ın Ölümler Kitabı*: 47

Genel anlamda iyi ve kötü mücadelesi diyebileceğimiz dualizm aslında, politeizmin küçültülmüş bir şekli değil, bozulmuş bir monoteizmdir. Asıl amaç bütün güzellikleri yaratan tanrıyı kötülüklerden tenzih etmek, onun yerine bu kötülükleri yaratan başka bir sebep bulmak iken⁷³ bu sebep Mısır'da çok da aranmamış ve kardeşi Osiris'i yani Horus'un babasını haince katleden Seth, adeta kötülüğün kendisi oluvermiştir. Böylece Osiris'in Ra'nın konumuna yükseldiği ve Horus'un, babasına yapılanların intikamını alacak ilahi bir gücü simgelediği zamanlardan itibaren iyi ve kötü, doğru ve yanlış, gerçek ve yalan gibi ahlaki kavramlar da ışığa ve karanlığa yani Horus ve Seth'e yüklenmiştir.⁷⁴ “Siyah domuz Seth her ay, Ay'ı yutar çünkü Osiris'in ruhu oraya sığınmıştır. Horus–Seth çatışması, bu evrensel mitos, sonu gelmeyen bir iyi ve kötü savaşıdır. Dünyanın başlangıcından beri şu veya bu şekilde ortaya çıkar; bazen şurada yatıştır, bazen orada alevlenir. Ölmüş eski zamanların gecesinden ve gelecek zamanlarda, insanları yapan tanrıların ortaya çıkardıkları bazen saf olmayan bu alev, sonu gelmez bir ikiliktir.”⁷⁵ Dünyanın en eski sosyal organizasyon şekli olan bu dualist organizasyon şekli ise bazı görüşlere göre en sağlam köklerini Mısır'da barındırmaktadır.⁷⁶

6 – Tanrısal Senkretizm

Birbirinden farklı fikir, inanış ve öğretileri karıştırıp bu şekilde yeni bir dini olay meydana getirme, senkretizm olarak tanımlanmaktadır.⁷⁷ Mısır'da da inançlar, farklı bölge, ırk ve gruplara göre belli süreçlerden geçmiş ve bazı önemli kavramlar kaybolurken bazıları da birleşerek yeni bir sistem oluşturmuş ve farklılaşmıştır. Örneğin daha önce de sözünü ettiğimiz gibi Orta Krallık Döneminde Ra ve Amon birleşerek Amon-Ra'yı oluşturmuştur ki bu birleşme ve tek bir tanrı haline gelme senkretizm olarak tanımlanır. Aynı tanrılar, birden çok senkretik ilişkinin içinde de yer alabilmiştir. Mesela yine aynı Ra, Horus'la birlikte Ra-Horakti'yi oluşturmuştur. Zaman zaman bu ilişkilerin ikiden çok tanrıyı içerdiği de görülmüştür. Ptah, Seker ve Osiris'in birleşip Ptah-Seker-Osiris'i oluşturması gibi. Yine de bu tür senkretik ilişkilerde bile tanrılar, tek bir tanrı içinde tamamen kaybolmamış, bireysel varlıklarını kaybetmemiş ancak bireysel varlıkları önemsizleşmiş ve zayıflamıştır.⁷⁸

⁷³ Işık, “İslam Bilginlerinin ‘Seneviyye’ Adı Altında Dualist Dinlere ve Mezheplere Yaklaşımı”: 150

⁷⁴ Budge, *Mısır'da Ölüm Sonrası Fikri*: 90

⁷⁵ Champdor, *Mısır'ın Ölümler Kitabı*: 18

⁷⁶ Eliade, *Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu*: 131

⁷⁷ Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*: 318

⁷⁸ Bunson, *Encyclopedia of Ancient Egypt*: 340

7 – Firavunun Konumu

“Firavun” sözcüğü Mısır dilinde “büyük ev” anlamına gelmektedir. Vaktiyle merkezi idare krallık sarayı, “büyük ev” manasına gelen “pera-a” ya da “pero” ismiyle anılırdı. Firavun lakabı da buradan alınmıştır.⁷⁹ Bu sözcüğün “kral” anlamında kullanılması da Yeni İmparatorluk döneminden itibaren kabul görmüştür.⁸⁰

Firavunlar güneş ilahının oğlu olarak henüz hayatta iken bir tanrı sayılmış, ancak onlara karşı yapılan resmi ibadet, ölümlerinden sonra başlamıştır. Firavunlar, yaşayan güneş ya da dünyada güneşin sureti olarak adlandırılmış ve tanrısal tabiatlarını koruyabilmek için kendi kız kardeşleriyle evlenmiştir. Heliopolis ilahiyatına göre ise Tanrı Amon-Ra, saltanat sürmekte olan her bir firavunun suretini almıştır.⁸¹ Hatta XII. hanedan öğretilerinde firavunun Tanrı Ra, Tanrı Knum gibi yaratıcı tanrılarla Tanrıça Bastet ve Tanrıça Sekhmet’in eşiti olduğu ifade edilmiştir.⁸² Ayrıca ölen firavunların konumu da ayrıntılı olarak belirlenmiş, Osiris’in dünyada iken Mısır’ı idare etmesi ve öldükten sonra da aynı şekilde alt dünyayı idare etmesinden esinlenerek firavunun da ölünce kendini Osiris’te bulacağı, onunla özdeşleşip isminin başına Osiris’i alacağı kabul edilmiştir. Bu şekilde aslında ölen firavunun hayatının sona ermediği, aksine öteki dünyada yeni bir hayata başladığı⁸³ ve ölen firavun Osiris ise, dünyada kalan diğer firavunun da onun oğlu Horus olacağı anlatılmak istenmiştir.⁸⁴ Böylece kral daha hayattayken Horus, öldükten sonra da Osiris olarak görülmüştür. Firavun sonsuza kadar yaşayacağı içindir ki, ona ait olan mezar tapınağının içine kralın arınmış, kutsanmış, giydirilmiş ve boyanmış beş heykeli konmuş, yakındaki bir sunağa her gün onun için yiyecek bırakılmış ve onun diriler dünyasına gelip beslenebilmesi için bir sahte kapı yapılmıştır.⁸⁵ Firavunların ruhunun ise bir kuş ya da bir gübre böceği şeklinde ya bir merdiven ya da bir güneş ışını sayesinde göğe yükseldiğine inanılmıştır.⁸⁶

⁷⁹ İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*: 168

⁸⁰ Desplancques, *Antik Mısır*: 26

⁸¹ Kurhan, “*Eski Mısır Dini*”, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*: 40

⁸² Kurhan, “*Eski Mısır Orta İmparatorluk Devrinde Siyasi ve Dini Durum*”, *Bellekten LVII*: 709

⁸³ Ölümsüzlük, Eski İmparatorluk devrinde sadece firavun için geçerlidir, zira, bu dünyada tanrının bir görüntüsü olarak idarede bulunan firavun, öteki dünyada da aynı kadere sahip olmalıdır. Bkz. Kurhan, “*Eski İmparatorluk Devrinde Tanrı Re*”, *Bellekten LVII*: 12

⁸⁴ Kurhan, “*Eski İmparatorluk Devrinde Tanrı Re*”, *Bellekten LVII*: 12

⁸⁵ Valbelle, *Eski Mısırdaki Yaşam*: 23

⁸⁶ Dunand and Coche’den akt. Kurhan, “*Eski İmparatorluk Devrinde Tanrı Re*”, *Bellekten LVII*: 14

Mabetlerde ise firavun, tanrıların karşısındaki yegane tanrısal varlık olmuş, çeşitli ayin ve kurban merasimlerini yürütmekle mükellef sayılmıştır. Mabet sayısındaki fazlalık nedeniyle de Mısırlı din adamları firavunların vekili olarak görülmüştür.⁸⁷

Firavunların güneş ile yakınlığı IV. sülale döneminde başlamış, V. sülaleden itibaren firavunlar kendilerini Ra'nın oğulları ilan etmiştir. Bu yüzden kral, evrensel uyum ilkesi olan Maat'ın da güvencesi olmuştur.⁸⁸ Maat, evrenin var olmasıyla başlayan fiziki denge, bireysel görev ve davranış nedeniyle sosyal düzen, buna bağlı olarak öte dünyanın ölçüsünü temsil eden bir kavramdır. Başta firavun olmak üzere tüm insanların tanrı buyrukları doğrultusunda hareket etmesidir. Bu dünyadaki doğru, dürüst, adil, her türlü iyi davranışın ölümden sonraki mükafatı Tanrı Ra ile birlikte sonsuz yaşamdır, aksi halde huzurlu bir ahiret yaşamı sağlanamaz. Bu yüzden asırlar boyu firavunlar maatla yaşadıklarını belirtmişlerdir.⁸⁹ Maat ile yaşamayan ya da onu uygulamayan firavun ise öteki dünyada yaptıklarının hesabını verecek, icraatlarına göre yargılanacak, ya cezalandırılacak ya da ebedi kutsal hayata katılarak ödüllendirilecektir. Başta firavun olmak üzere tüm ölümlülerin endişesidir maatla yaşamak ve bu ilk önce insanların davranışlarıyla ilgili bir kavramdır. İnsanlar, tanrıya ibadet etmek ve tapınaklar yaptırmakla yükümlüdür çünkü tanrı aşkına hareket edeni tanrı ödüllendirecektir.⁹⁰ Kralın görevi de, maatı gerçekleştirmek yani evrensel düzeni korumak, ayrıca uyruklarını beslemek ve ihtiyaçlarına göre onları donatmaktır.⁹¹

Yine de Mısırlılar, hükümdarlarının kendilerine Nil'in dalgalarını denetleme olanağı veren doğaüstü güçlere sahip olduklarını hiçbir zaman düşünmemişlerdir. Ama Nil'in sularının kabarması da tanrıların krala bağlıdır hiç şüphesiz.⁹² Birçok kraliyet belgesinde de firavunun tanrısal kökeni yer almış ve firavunlar tanrıların yanında gösterilmiştir ama yine de onların daha yaşarken halk tarafından her özelliğiyle tam bir tanrı olarak görülmediği muhakkaktır.⁹³ Halkın gözünde firavun için “sen Ra'sın” denilmesi ile firavunun gerçekten Tanrı Ra olması gerekmemektedir, bununla belki de firavunun haşmetli bir şahsiyetinin olduğu ifade edilmiştir.⁹⁴ Firavun asaleten Horus'u temsil eder, hem de güneş tanrısı Ra'nın oğludur ancak

⁸⁷ Kurhan, “Eski Mısır Dini”, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*: 40

⁸⁸ Desplancques, *Antik Mısır*: 27

⁸⁹ Daumas'dan akt. Kurhan, “Asırlar Boyu Tanrı Re”, *Belleten LVIII*: 5

⁹⁰ Dunand and Coche'den akt. Kurhan, “Eski İmparatorluk Devrinde Tanrı Re”, *Belleten LVII*: 10

⁹¹ Desplancques, *Antik Mısır*: 27

⁹² Desplancques, *Antik Mısır*: 27

⁹³ Desplancques, *Antik Mısır*: 26

⁹⁴ Kurhan, “İmparatorluk Tanrısı Amon”, *Belleten LIX*: 582

daha çok tanrıların dünyadaki temsilcisidir.⁹⁵ Aşağı yukarı MÖ.2500'lü yıllarda yazılmış bir metinde “Ra onu (yani firavunu) doğurmuştur” diye yazmaktadır. İlahi iradesiyle o zevcesine hulul etmiştir ve oğlu da yine onun gibi tanrının temsilcisidir.⁹⁶ Yeryüzündeki bu tanrı temsilcisinin, ölümsüz olduğu için öteki insanlara da ölümsüzlük bağışlayacağına inanılmıştır. Bu inancın altında firavuna boyun eğilmesini sağlayacak güçlü bir güdüleme de yatmaktadır. Böylece değerbilir bir tanrı-kral, bu dünyada kendisine iyi hizmet etmiş olanların, kendi tanrısallık ölümsüzlüğü sırasında sadık hizmetçileri olarak yanında bulunmalarına izin verecektir. Böylesi bir ödüllendirmenin karşısında ise, firavuna karşı çıkmanın cezası öteki dünya yaşamına ilişkin tüm umutların yitirilmesi anlamına gelecektir.⁹⁷ Firavunların ilahlaştırılması, onların tanrıların temsilcisi olduklarına olan saf inancın yanı sıra, biraz da firavunların, ellerindeki yönetimi daha da sağlamlaştırması amacıyla siyasi içeriklidir.⁹⁸

8 – İlah İsmi Alan Krallar

Mısır’da, hanedanlıklar devrinin öncesindeki devirlerde bile krallar, şahıslarında devlet otoritesini toplayan ilahi kuvvete sahip hükümdarlar olarak görülmüştür. Bu yüzden, yeryüzünde Horus’u temsil ettiğine inanan krallardan bazıları kendi isimlerinin yanlarına bir de ilah ismi eklemiş ve Horus’un simgesi şahin, yalnız kralı değil, aynı zamanda ilah mefhumunu da ifade eder hale dönüşmüştür.⁹⁹ Mesela I. sülalenin kurucusu olan Kral Menes’in lakabı “Aka”dır ve manası muharip (savaşçı) demek olup, bir şahin ile temsil edilmiştir.¹⁰⁰ II. sülale devrinden itibaren Tanrı Ra’ nın etkinliğinin artmasıyla Ra’nın oğlu olan firavunlar, öldükten sonra kendini yaratan tanrıyla birlikte sonsuz bir yaşam sürme düşüncesiyle içinde Ra hecesi bulunan kraliyet isimleri almıştır.¹⁰¹ Kralların bu şekilde ilah isimlerini kendi isimleri ile birleştirmeleri her ne kadar XI. sülale döneminde Mentuhotep ile önem kazanmışsa da¹⁰² verdiğimiz örneklerden bu uygulamanın çok daha eskilere dayandığını söyleyebilmekteyiz. Uygulamanın nedeni muhtemeldir ki, her dönemde kralların kendilerine en yakın hissettikleri veya halk arasında revaçta olan tanrıları, kendilerine daha somut bir yolla yaklaşırma ve onunla bir olma çabasıdır.

⁹⁵ Desplancques, *Antik Mısır*: 26

⁹⁶ Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*: 42

⁹⁷ <http://www.fdk.yildiz.edu.tr/Yazilar/MisirTarihi.pdf>

⁹⁸ Huca, “*Dini Sosyoloji Açısından İsrailoğullarının Mısır Dönemi*”: 33

⁹⁹ İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*: 58

¹⁰⁰ İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*: 60

¹⁰¹ Kurhan, “*Asırlar Boyu Tanrı Re*”, *Bellekten LVIII*: 7

¹⁰² İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*: 82

Kral mezarlarında ve onlara ait yazı ve eşyalarda bulunan işaretler bizlere, Mısır krallarının ilk zamanlardan itibaren üç isim taşıdığını göstermektedir:

1. Horus
2. İki Tacı Taşıyan¹⁰³
3. Yukarı ve Aşağı Mısır'ın Hakimi¹⁰⁴

Tanrı isminin bizzat kral adıyla birleşmesine verebileceğimiz örnek sayısı bir hayli fazladır:

¹⁰³ Antikçağ Mısırında iki bölge vardır: Yukarı ve Aşağı Mısır. Bu ayırım, tarih dönemlerinde firavunun taktığı iki taca göre yapılmıştır: Beyaz Taç: Yukarı Mısır; Kırmızı Taç: Aşağı Mısır. Bkz. Desplancques, *Antik Mısır: II*

¹⁰⁴ Yine ilk dönemlerde firavunlar Horus vb. gibi isimlerin yanı sıra; Sazlık ve Arı Ülkesi Kralı, Akbaba Kobra, Altın Horus vs. gibi ünvanlara da sahiptiler. Bkz. Montet'den akt. Kurhan, "*Eski İmparatorluk Devrinde Tanrı Re*", Belleten LVII: 16

<u>İlgili olduğu tanrı</u>	<u>Firavun İsmi</u>
- Amon	<ul style="list-style-type: none"> - Amenemhat (XII. sülale) - Amenhotep/Amenhotep(VIII.sülale) - Tutankhamon (XVIII. sülale) - Tanutamon (XXV. sülale) - Amosis (XXVI. sülale)
- Ra	<ul style="list-style-type: none"> - Nebre (II. sülale) - Neferkare (II. sülale) - Nebkare (III. sülale)¹⁰⁵ - Kefren (Khafre) (IV. sülale) - Mikerinos(Men-kau-ra) (IV. sülale) - Cedefra (IV. sülale) - Neferirkare (V. sülale) - Şepsekare (V. sülale) - Reneferef (V. sülale) - Niusere (V. sülale) - Userkare (VI. sülale) - Merenre (VI. sülale) - Rahotep (XVII. sülale) - Heb-pehti-ra (Ahmosis) (XVIII. sülale)¹⁰⁶ - Menkheperre (XXI. sülale)

¹⁰⁵ Kurhan, “Eski İmparatorluk Devrinde Tanrı Re”, Belleten LVII: 16

¹⁰⁶ Kurhan, “Asırlar Boyu Tanrı Re”, Belleten LVIII: 15

- Ptah	- Mineptah (XIX. sülale) - Siptah (XIX. sülale)
- Aton	- Akhenaton(IV.Amenhotep) (XVIII. sülale) - Tutankhaton(Tutankhamon)(XVIII. sülale)
- Toth	- Thothmosis (XVIII. sülale)
- Seth	- Sethi (XIX. sülale)
- Useret	- Sesostris (XII. sülale)
- Mentu	- Mentuhotep (XI. sülale) ¹⁰⁷

¹⁰⁷ Bu konuda bkz. Desplancques, *Antik Mısır*: 119; İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*: 373.

Görüldüğü üzere pek çok kral, isimlerinin yanına ilah adları da ekleyerek uluhiyetteki paylarını artırmayı hedeflemiştir. İsimlere baktığımız zaman da kimi ilah isimlerinin kimi zamanlar daha yaygın kullanıldığını hatta bazen aynı kralın farklı ilah adları kullandığını görebiliriz. Buna verilebilecek en iyi örnekler hiç şüphesiz ilk önceleri Amon ilahının ismini kullanan ancak sonraları Aton kültürünü seçerek ismini Akhenaton'a (Aton Hoşlandı) çeviren IV. Amenhotep ve yine onun damadı olan ve tam tersine ilk önceleri Aton kültürünü benimsediği için Tutankhaton ismini kullanan ancak sonradan Amon kültüne geri dönen ve ismini değiştiren Tutankhamon'dur.¹⁰⁸

C- ESKİ MISIR DİNİNDE TANRILAR

1 – Başlıca Büyük Tanrılar

a- Osiris- İsis- Horus Miti

“ Övgü Sanadır, ey Osiris...ebediyetin kralı, son bulmaktan münezze Rab. Nut'un rahminden çıkan ilk oğul..., kalbin hoşnut olsun, çünkü tahtına oğlun Horus geçmiştir.”¹⁰⁹

“ Horus'u doğuran İsis, 'İlahi Anne' İsis, O evrensel ruhtur ve her ölü 'İsis'ten çıkan kandır.’”¹¹⁰

Osiris- İsis- Horus Miti, Tanrı Osiris, karısı İsis ve onların oğlu olan Horus'dan oluşan bir üçlemedir. Osiris, yaşamın kendisinden doğduğu kutsal babayı, İsis onun dişil ve üretken yanını, Horus ise ilahi kelim ve maddi alemi temsil etmektedir.¹¹¹

Osiris- İsis- Horus hakkındaki mitler, eski yaratılış ve kurtuluş tasavvurlarından ibarettir. Daha önce gök ilahesi Nut ile yer ilahı Geb arasında sıkı bir ilişki bulunduğunu ve onların birlikteliğinden de Osiris, İsis, Seth ve Neftis adlarını taşıyan dört ilahi çocukları olduğunu söylemiştik. Bu tanrıların en büyüğü olan Osiris, bilge ve cömert bir kral olmuş ve kız kardeşi İsis ile evlenmiştir.¹¹² O, insanlara uygarlığı ve tarımı getirmiş, herkesi refah içinde yaşatmıştır. Osiris daha sonra bu bilgilerin tüm insanlığa aktarılması gerektiğini düşünerek harekete geçmiş, yokluğunu fırsat bilen kardeşi Seth yönetimi devralmış ve güçten hoşlanmıştır. Seth, Osiris döndüğünde ağabeyi şerefine bir ziyafet vermiş ve ortaya bir lahit koyarak bunu, içine tam uyan kişiye vereceğini söylemiştir. Lahdin içine herkes girmiş ancak

¹⁰⁸ Kurhan, “Eski Mısır Dini”, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*: 39

¹⁰⁹ Osiris İlahileri, bkz. Budge, *Mısır'da Ölüm Sonrası Fikri*: 63

¹¹⁰ Piramit Metinleri, bkz. Champdor, *Mısır'ın Ölüler Kitabı*: 86

¹¹¹ Gener, *Ezoterik/ Batıni Doktrinler Tarihi*: 37

¹¹² Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*: 39

lahit kimseye uymamış, en son Osiris’de lahde girmiş ve Seth hemen kapağını kapayarak lahdi Nil nehrine atmıştır. İsis çok üzülmüş ve her yerde kocasının cesedini aramış, tam bulmuşken Seth, çifti yakalamış ve Osiris’in bedenini on dört parçaya bölerek Mısır’a savurmuştur. İsis, büyü güçlerini kullanarak kocasının parçalarını birleştirmiş ve kocasının cesedine yeniden yaşam üfleyerek onun özünü almış ve kendisinin de hamile olmasını sağlamıştır.¹¹³ Böylece hayata kavuşan Osiris, ölümler ülkesinin kralı olmuş, firavunluğun kudretini şahıslandıran oğulları şahin başlı Horus ise hilekar amcası Seth’e karşı savaşmış ve kendi gözünü babasına vermiştir.¹¹⁴ Böylece Osiris, yeraltı dünyasının hükümdarı olurken, Horus da dünyanın hükümdarı ve bütün firavunların atası ya da firavunlar onun enkarnasyonu ve vücutlaşmış şekli sayılmıştır.¹¹⁵

Osiris’in erken hanedan dönemlerinde bile, bilinen özelliklerini taşıyan bir tanrı olduğunu biliyoruz çünkü IV. hanedanın kralı Men-kau-ra (Mikerinos) onunla çoktan özdeşleşmiştir ve tabutunun üzerinde “Osiris, Güney’in ve Kuzey’in kralı, Men-kau-ra, ebediyen yaşayacak” yazmakla kalmamış, Osiris’in soyağacını da kendisine mal etmiştir. Demek ki hemen her dönemin Mısırlısı, Osiris’in tanrısal kökenine, onun büyük mücadeleler sonucu tekrar doğduğuna, alt dünyanın kralı ve ölümlerin hakimi olduğuna ve ölümü yendiğine göre doğru yoldaki kişilerin de onun gibi ölümü yenebileceğine inanmıştır. Osiris, hem insan hem de tanrı olan bir insan fikrini simgelemiştir. Onun diriliş ve ebedi hayat tanrısı oluşu, binlerce yıl erkek ve kadınların, Osiris için yapılanların sembolik olarak kendileri için de yapılacağına ve onun gibi uyanıp ayağa kalkacaklarına, sonsuz hayatı devralacaklarına inanarak ölmesini sağlamıştır.¹¹⁶

Osiris ayrıca Mısır’da ölümün güneşin batışına benzetilmesi ve böylece mezarlıkların da Nil’in batı yakasına kurulması nedeniyle “Batılıların Senyörü” olarak da anılmıştır.¹¹⁷ Osiris’in kült merkezi ise başlangıçta eşi İsis’in kocasının ceset parçalarını bulduğu yerlerden olan Delta Bölgesi, Buto ve Sais iken, güneydeki Abidos da bir diğer önemli merkez haline gelmiştir. Çünkü Abidos, tanrı Osiris’in başının bir vazo içinde saklandığı yer olarak görülmüştür.¹¹⁸

¹¹³ Furlong, *Piramitler Gerçeği*: 77

¹¹⁴ Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*: 39

¹¹⁵ Kurhan, “Eski Mısır Dini”, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*: 38

¹¹⁶ Budge, *Mısır’da Ölüm Sonrası Fikri*: 45, 58, 59

¹¹⁷ Kurhan, “Eski Mısır Orta İmparatorluk Devrinde Siyasi ve Dini Durum”, *Bellekten LVII*: 712

¹¹⁸ Kurhan, “Eski Mısır Orta İmparatorluk Devrinde Siyasi ve Dini Durum”, *Bellekten LVII*: 720

Osiris'in ölümü, tabiatın ölümü ve onun dirilmesi de tabiatın yenilenmesi olarak düşünülmüştür ki, bu yönüyle Osiris; Mezopotamya'daki Tammuz'a, Suriye'deki Attis'e ve Adonis'e benzemektedir. Bitkiler tanrısı olarak da yad edilen Osiris, Eski Mısır'da pek çok kült ve tanrıların arasından yükselerek, Mısır'ın milli ilahı olmuştur.¹¹⁹ Bu milli ilahın parçalara ayrıldığı hikayesi, onun alt dünyada tam bir bedende ikamet ettiği kabulüyle birlikte unutulmuş ve Osiris zamanla dünyanın da yaratıcısı olarak görülmüş, babası Ra'nın tahtını sallamış hatta ileriki devirlerde "tanrıların kralı" diye adlandırılan Amon-Ra ile iktidar sorunu yaşar hale gelmiştir.¹²⁰ Osiris nasıl bir zamanlar yeryüzünde hükümdar iken öldürülmesinden sonra öteki dünyanın senyörü olmuşsa, aynı şekilde yeryüzünde hükümdar olan firavun da öteki dünyada hükümdarlığına devam edecek, hatta Osiris-firavun şekline bürünecek ve Ra ile özdeşleşecektir.¹²¹

Osiris'in eşi İsis ise zeki bir kadındır, kalbi milyonlarca insanınkinden daha mahirdir, kendisi ise bir milyon tanrıdan daha fazla ileriye görme yeteneğine sahiptir.¹²² İsis, zamanla ölüleri kanatlarıyla koruyan, onları göğe yükselten ve arınma yoluyla tekrar canlanan ruhu simgeler hale gelmiştir.¹²³ O, yaptığı sihirle Osiris'i hayata döndürmüştür ve insanlara bedenlerinin çürümemesi için ne yapmak gerektiğini, iç organların ayrılıp vazolara konulduktan sonra nasıl mumyalanacağını öğretmiştir.¹²⁴ İsis aynı zamanda kadınlığın, analığın, bereketli toprağın simgesi olarak Ön Asya'daki İştar, Sibe ile Yunanistan'daki Demeter ve Roma'daki Ceres'e benzemektedir.¹²⁵

İsis ve Osiris'in, babasının ölümünden sonra olan oğulları Horus'la, dünyanın şimdiki zamanı başlamış ve firavunlar birbiri ardından, Horus'un hizmetkarları ve tarih öncesi dönemlerin efsanevi kralları olmuştur.¹²⁶ Horus'un simgesi olan şahin kanatlı güneş yuvarlağı yani "Horus'un Gözü", binlerce yıl Mısır'ın çoğu tapınağında onurlu bir yer almıştır.¹²⁷ Bu tasvir, Horus'un sol gözüne verilen addır ve manevi anlamıyla, vicdanın gözünden hiçbir şey kaçmayacağını, insanın yaşamdaki her davranışını gözden kaçırmayan bu yargıcın keskin bakışını sembolize etmektedir. Bu, vicdanın gece-gündüz kapanmadan açık kalan gözü

¹¹⁹ Kurhan, "Eski Mısır Dini", *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*: 38

¹²⁰ Budge, *Mısır'da Ölüm Sonrası Fikri*: 60- 61

¹²¹ Kurhan, "Eski Mısır Orta İmparatorluk Devrinde Siyasi ve Dini Durum", *Bellekten LVII*: 721

¹²² Lalouette'den Akt. Kurhan, "Asırlar Boyu Tanrı Re", *Bellekten LVIII*: 21

¹²³ Champdor, *Mısır'ın Ölümler Kitabı*: 86

¹²⁴ Champdor, *Mısır'ın Ölümler Kitabı*: 17

¹²⁵ İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*: 229

¹²⁶ Champdor, *Mısır'ın Ölümler Kitabı*: 80

¹²⁷ Champdor, *Mısır'ın Ölümler Kitabı*: 19

olduğu için güneş ve ay, Horus'un gözleri olarak ifade edilmiştir.¹²⁸ Kötülüğü temsil eden Seth, daima bu gözü çıkarmak için uğraştığından, Horus sonunda bu gözü Osiris'e vermiş ya da onun kullanımına bırakmıştır. Bu göz, biçimsel anlamıyla aynı zamanda Tanrı'nın birliğini gösteren bir semboldür.¹²⁹

Osiris genelde sivri külah başlığıyla, ayakları bitişik, vücudu sargılı ve ellerinde kendi saltanatının üç simgesi olan tayf¹³⁰, kamçı ve uzun yaşam esasını tutar vaziyette tasvir edilirken¹³¹ Horus, şahin kafasıyla tasvir edilmiştir. Onun, yırtıcı bir kuşun keskin bakışlarıyla tasvir edilmesi, kişinin hiçbir hareketini gözden kaçırmayan bir ilah olduğunun da göstergesidir. Horus ayrıca, İsis tarafından emzirilen bir bebek olarak da tasvir edilmiştir.¹³² “Şemnis Horus'u” da denen bu figürde Horus, parmağını ağzında tutan bir çocuk olarak gösterilmiştir.¹³³ Annesi İsis ise bazen başında öküz boynuzları olan¹³⁴, bazen de sahip olduğu kanatlarıyla yerde oturan güzel bir kadın şeklinde betimlenmiştir.¹³⁵

b- Ra

“Ben kendinden kendini doğuran ve tanrılar topluluğunu meydana getirmek üzere isimleri vücuda getiren büyük tanrı Nu'yum. Kimdir o? O, Ra'dır. Ra, katarındaki tanrılarının formunda vücuda getirdiği uzuvlarının isimlerini yaratandır.”¹³⁶

Mısır'da ibadet edilen tanrılarının içinde en eski ve en yaygın olanı hiç şüphesiz Ra'dır.¹³⁷ O, ilksel su kitlesinde, Nu'da kendini hasıl etmiş ve tanrılar onun uzuvlarının isimleri olmuştur.¹³⁸ Tanrı Ra, diğer tanrılarının korktuğu bir tanrıdır ancak yine de bütün tanrılar onu gördükleri zaman sevinç içindedirler çünkü onun güzel kokan teriyle yaşarlar.

¹²⁸ Bu nedenle Horus'un gözü, güneşle temsil edilen Ra'nın gözü olarak da ifade edilir. Yani güneş ve ay Ra'nın gözlerini ifade etmekle birlikte, “Ucat” adı altında Horus'un gözleri olarak da anılmaktadır. Bkz. Kurhan, “*Asırlar Boyu Tanrı Re*”, Belleten LVIII: 25 / Ayrıca “Ucat”, Amon'un ön plana çıktığı devirlerde Ra'nın, dolayısıyla Amon-Ra olarak Tanrı Amon'un gözü olmaktadır. Tanrı Ra'nın üstünlüğünün kabul edildiği zamanlarda tanrıya karşı gelenlerin üzerine gönderdiği vurucu kuvveti ifade etmektedir. Bkz. Kurhan, “*İmparatorluk Tanrısı Amon*”, Belleten LIX: 546 / Yine Ra'nın insanların vücudunu gözyaşlarıyla yaptığı Ölüler Kitabı'nda yazar ki güneşin gözyaşları da ancak ışınları olabilir. Böylece güneşten yayılan ışınlar da “ucac”, yani Horus'un gözü olarak adlandırılmıştır. Bkz. Ratchet'den akt. Kurhan, “*Eski İmparatorluk Devrinde Tanrı Re*”, Belleten LVII: 7

¹²⁹ Wikipedia Özgür Ansiklopedi / tr.wikipedia.org / “*Horus'un Gözü*” maddesi

¹³⁰ Tayf: Ucu yarım daire şeklinde bükük bir çeşit asa

¹³¹ Champdor, *Mısır'ın Ölüler Kitabı*: 109

¹³² Bunson, *Encyclopedia of Ancient Egypt*: 172

¹³³ Ratchet'den akt. Kurhan, “*Eski Mısır Orta İmparatorluk Devrinde Siyasi ve Dini Durum*”, Belleten LVII: 726

¹³⁴ İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*: 229

¹³⁵ Champdor, *Mısır'ın Ölüler Kitabı*: 86

¹³⁶ Ölüler Kitabı XVII. Bölüm, bkz. Budge, *Mısır'da Ölüm Sonrası Fikri*: 81

¹³⁷ Ra: Rau (vermek, yaptırmak, yaratmak) kelimesinden türetildiği ve böylece “yaratıcı” anlamına geleceği düşünülmektedir. Bkz. Moret, *Histoire Ancienne*, 209

¹³⁸ Budge, *Mısır'da Ölüm Sonrası Fikri*: 82

Hem yaratma özelliğinde Ra olağanüstü üç aşamadan faydalanmaktadır: Sia, tanrının eserini yaratırkenki tasavvur, Hu, yaratıcı ifade (kelam), Heka ise yaratıcı kelam vasıtasıyla dünyayı yaratan tılsımdır. Ra, kalbinde tasavvur ettiği varlıkları, kelimadan yararlanarak, her şeyi adıyla anarak meydana getirmiştir.¹³⁹

Ra, kutsal merkezi olan Heliopolis'te ilahların dedesi ve aynı zamanda her bir firavunda yeniden vücutlaşan ilahi hükümdar olarak kabul edilmiştir. Çoğu mühür taşları ve muskalarda resmedilen skarabe (ölü böceği), sadece ölüm ve tekrar doğuşun sembolü değil, aynı zamanda Ra'nın da nadir görülen bir sembolü olmuştur.¹⁴⁰

Tanrı Ra'nın iki tane yaşam şafağı vardır. Biri yaşayanlar için sabahın erken saatlerinde güneşin doğmasıyla başlayan, diğeri de güneş batınca ölümler için başlayan şafaktır.¹⁴¹ Mısırlılara göre Ra, her gün duat'a (öbür dünya) geçmek için, bir saltanat kayığı ile yolculuğa çıktığında, birçok diğer tanrı da bu kayıkla ona eşlik etmiştir. O, gün doğumundan öğleye kadar Atet Kayığı ile öğleden gün batımına kadar da Sektet Kayığı ile yolculuk yapmıştır.¹⁴² O, akşamleyin de gece kayığına binerek büyük yeraltı okyanusundan doğuya, güneşin doğduğu yere gitmiş, ölümler de bu esnada O'nu ilahilerle ve methiyelerle selamlamıştır.¹⁴³ Ra'nın gece ve gündüz kayıkla yaptığı bu yolculuklar elbette ki kutsal nehir Nil'de olmaktadır, zira yeryüzünde olduğu gibi gökyüzünde de Nil bulunmaktadır.¹⁴⁴ Bir Mısırlının umut ettiği şeylerden biri de, saf bir ruha sahip olarak doğudaki ölümler ülkesine giden Ra'nın kayığına binebilmek olmuştur.¹⁴⁵ Ra'nın kayığı, güneşi yok etmek için silahlanan yılan Apep'e karşı¹⁴⁶ daima korunmuştur. Hatta kötülük ilahı olarak bilinen Seth'in, ilk başlarda tanrı Thoth ile güneş kayığını (Ra'nın kayığı) koruduğu rivayet edilmiştir. Güneş tutulmalarının da, kayığın korunamaması yüzünden olduğuna inanılmıştır.¹⁴⁷ Sürekli olarak engellerle karşılaşan Ra'nın kayığı her defasında bu engelleri aşmaktadır, güneşin doğu ufkundan yeniden doğmasını her gün engellemek isteyen Apep de Ra tarafından her gün yenilmektedir¹⁴⁸. Yılan Apep'ten başka, devlerle temsil edilen bulutlarla, fırtınalarla, karanlıklarla savaştan ve zafer elde eden Ra, her yere hayat bahşeder,

¹³⁹ Eggebrecht'den akt. Kurhan, "Asırlar Boyu Tanrı Re", Belleten LVIII: 5

¹⁴⁰ Kurhan, "Eski Mısır Dini", *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*: 37

¹⁴¹ Lalouette'den akt. Kurhan, "Asırlar Boyu Tanrı Re", Belleten LVIII: 14

¹⁴² Budge, *Mısır'da Ölüm Sonrası Fikri*: 90

¹⁴³ Kurhan, "Eski Mısır Dini", *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*: 37

¹⁴⁴ Moret'den akt. Kurhan, "Eski İmparatorluk Devrinde Tanrı Re", Belleten LVII: 16

¹⁴⁵ Champdor, *Mısır'ın Ölümler Kitabı*: 60

¹⁴⁶ Yılan Apep, diğer adı Apofis. Karışıklık çıkarmaya hazır güç, karanlığın ve mutlak kötülüğün simgesi, 30 dirsek uzunluğunda olduğu rivayet edilir. Bkz. Kurhan, "Asırlar Boyu Tanrı Re", Belleten LVIII: 14

¹⁴⁷ Wikipedia Özgür Ansiklopedi / tr.wikipedia.org / "Ra" maddesi

¹⁴⁸ Kurhan, "Asırlar Boyu Tanrı Re", Belleten LVIII: 14

otoriteyi, düzeni ve adaleti sağlar ve ışınlarını bütün varlıklara eşit olarak dağıtır. Onun batı ufkuna ulaştığında ölümler diyarında ölmesi geçici bir ölümdür, çünkü o her gün olduğu gibi yeraltının karanlık güçlerinin üstesinden gelip ertesi gün tekrar canlanacaktır.¹⁴⁹ Ra, bir güneş tanrısı olarak ilk zamanlarda yalın olarak, sadece güneşin öğle vakti, tam tepede bütün haşmetiyle görüldüğü zamanki şekli olarak kabul edilmişse de bu şekil daha sonraları firavunların kendinden geldiği kabul edilen Tanrı Horus'la özdeşleştirilmiş ve Ra-Horakti (ufkun Horus'u) olarak adlandırılmıştır.¹⁵⁰

Ra, genellikle başında bir disk bulunan şahin başlı insan biçiminde tasvir edilmiş ve Mısır'daki ilahların çoğu, onun tecellileri olarak ilan edilmiştir.¹⁵¹ Ayrıca Anka Kuşu ve Apis Öküzü gibi yaratıcı bir gücün sembolü olarak görülen Mnevis Öküzü (Heliopolis Öküzü)'de Ra'nın yaşayan ruhu, habercisi, görüntülerinden biri olarak kabul edilmiştir.¹⁵²

c- Amon

Amon isminin eski bir Libya kelimesi olan Aman (su) kelimesinden gelebileceği düşünülmekle beraber, yalın olarak bu adın Amen (saklamak, gizlemek) fiilinden gelerek rüzgarlar, esintiler tanrısı olarak gizli, görünmeyen, görülemeyen anlamlarına geldiği kabul edilmektedir. Bu yüzden insanoğlu tarafından anlaşılması zor bir tanrıdır.¹⁵³ Amon, başlangıçta güneydeki Teb bölgesinin mahalli tanrısıyken, Teb'li kralların zamanla ülkeye tamamen egemen olmalarının sonucunda birinci derecede önemli bir tanrı haline gelmiştir.¹⁵⁴ Amon'un öğretileri Teb tapınaklarından diğer şehirlere yayılmıştır. XI. sülale döneminden itibaren Teb'in yerel tanrısı olan Amon, yeni kimliği ile tanrıların kralı olarak en yüksek mertebeye ulaşmıştır. Özellikle XII. sülalenin Amon'u aile tanrısı olarak seçmesiyle bu şöret daha da artmıştır.¹⁵⁵ Amon her ne kadar Mısır'a yayılmış olsa da, Teb'li din adamları, onun Mısır'ın en köklü tanrılarıyla özdeşleştirilmediği sürece bu yayılmanın devamlı olmayacağını düşünmüş ve onun evreni yaratan, gizemlerle dolu bir kuvveti temsil ettiğini ve güneşin de bu kuvvetin sembolü olduğunu ilan etmiştir.¹⁵⁶ Hatta aynı din adamları Amon'un yeryüzündeki görüntüsünün Nil Kazı olmasından istifade ederek bir de Nil Kazı'nın başlangıç yumurtasını

¹⁴⁹ Moret'den akt. Kurhan, "Eski İmparatorluk Devrinde Tanrı Re", Belleten LVII: 16

¹⁵⁰ Kurhan, "Eski İmparatorluk Devrinde Tanrı Re", Belleten LVII: 6

¹⁵¹ Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*: 38

¹⁵² Racht'den akt: Kurhan, "Eski İmparatorluk Devrinde Tanrı Re", Belleten LVII: 4

¹⁵³ Kurhan, "İmparatorluk Tanrısı Amon", Belleten LIX: 504

¹⁵⁴ Budge, *Mısır'da Ölüm Sonrası Fikri*: 92

¹⁵⁵ Susa, *Tarihte Araplar ve Yahudiler*: 242

¹⁵⁶ Budge, *Mısır'da Ölüm Sonrası Fikri*: 92

yumurtladığını ve oradan da güneşin çıktığını ileri sürmüşlerdir.¹⁵⁷ Amon'u Osiris'in ruhu gibi düşünmüşler ve onun cesedinin alt dünyada olduğunu, güneş tanrısının da aşağı dünyadaki gece yolculuğu esnasında onun bedenini ziyarete gittiğini söylemişlerdir.¹⁵⁸ Böylece Orta İmparatorluk döneminde, kutsal hayvanı koç olup sadece yerel bir tanrı olan Amon, Ra ile ilişkilendirilerek Amon-Ra ismini almış ve Yeni İmparatorluk döneminden itibaren Mısır'ın başlıca ilahı olmuştur.¹⁵⁹ Pek çok kabartmalarda Amon-Ra, "Teb'de oturan, ufukta beliren yüce tanrı", "iki ülke tahtlarının senyörü" gibi sıfatlarla anılarak koç başlı bir insan şeklinde gösterilmiştir.¹⁶⁰

Amon'un görünmeyen yaratıcı güç, cennetteki, dünyadaki, engin derinlerde yeraltı dünyasındaki hayatın temeli olduğunu savunan¹⁶¹ Amon-Ra kültürünün rahipleri, firavundan sonra devletin en yetkili şahsiyetleri olarak görülmüş, başta Karnak Tapınağı olmak üzere Amon adına sayısız tapınaklar inşa edilmiş¹⁶² ve bu mabetler zengin savaş ganimetleriyle dolup taşmıştır.¹⁶³ Amon başrahiplerinin devletin iç siyasi durumunda büyük rol almaları da böylece başlamıştır.

2- Genel ve Yerel Tanrılar

a- Neftis

Mısır'ın en büyük tanrıçalarından biri olan Neftis, yaratılış mitolojisine göre Geb ve Nut'un birleşiminden meydana gelen dört kardeşten biridir. Bu kardeşlerden İsis ve Osiris, bahsettiğimiz üzere bir çift olurken¹⁶⁴, Neftis de diğer erkek kardeşi Seth'in eşi olmuştur. Neftis, mezar hiyerogliflerinde ve papirüslerde ölümlere karşı görevlerinde her zaman İsis'e eşlik etmiş ve kocası Seth'in fenalıklarının altından kalkabilmeleri için İsis ve Osiris'e yardım ettiği gibi, ölümlere de yardım eden bir tanrıça olmuştur. Her ne kadar, Osiris'in ona aşık olan kız kardeşi Neftis tarafından kandırıldığı ve bu gayrimeşru ilişki neticesinde bir çocuğu olduğu rivayetleri olsa da bu kesin değildir.¹⁶⁵ Neftis, muhtemelen akşamın ilk saatlerini simgelediği için, İsis gibi onun da güneş kayığında yeri daima olmuştur.¹⁶⁶ "İlahi Kız

¹⁵⁷ Kurhan, "Eski Mısır Orta İmparatorluk Devrinde Siyasi ve Dini Durum", Belleten LVII: 718

¹⁵⁸ Susa, *Tarihte Araçlar ve Yahudiler*: 242

¹⁵⁹ İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*: 221

¹⁶⁰ Kurhan, "İmparatorluk Tanrısı Amon", Belleten LIX: 506

¹⁶¹ Kurhan, "İmparatorluk Tanrısı Amon", Belleten LIX: 504

¹⁶² Moret'e göre Mısır'da ekilebilir arazilerin %15'i Amon tapınaklarına aittir. Bkz. Moret, "The Nile and Egyptian Civilization": 589

¹⁶³ Kurhan, "Eski Mısır Dini", *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*: 37

¹⁶⁴ Furlong, *Piramitler Gerçeği*: 76

¹⁶⁵ Bkz. İlerideki "Anubis" başlığı

¹⁶⁶ Budge, *Mısır'da Ölüm Sonrası Fikri*: 87

Kardeş”, “Hayatın Evi” gibi isimlerle de anılan Neftis ilk başlarda her ne kadar Orta Mısır’a ait bir tanrıça da olsa, papirüs metinlerinden onun genel bir tanrıçaya dönüştüğünü anlıyoruz.¹⁶⁷

b- Seth

Aşağı (Kuzey) Mısır’ın tanrısı Seth, Geb ve Nut’un oğlu; Osiris, İsis ve Neftis’in de kardeşidir. Neftis’le evli olan Seth’in çok erken dönemlerde ölümlere yardımcı olan, Ra’nın güneş kaygını koruyan ancak Osiris’i öldürme ve Horus’la can düşmanı olma efsanesinin kahramanı olmasının ardından çöl ve fırtınaların, korkutucu ve ürkütücü her şeyin tanrısına dönüşmesini daha önce anlatmıştık. Seth, Aşağı Mısır’a, Horus’da Yukarı Mısır’a sahipken, iki ülkenin birleşmesiyle Seth ve Horus, birlikte taç giyen firavunlar olarak gösterilmiştir. Ancak Yukarı Mısır’ın, Aşağı Mısır’ı fethiyle birlikte Seth, Horus’un şeytani düşmanı olarak portrelenmiş ve kötü olan her şeyin ilahı haline gelmiştir. O aslında bereketli Osiris’in antitezidir. Hiç çocuğu olmayan Seth, bu yüzden çorak çöllerle anılmış ve Horus ile mücadelesinin sonunda da, Ra’nın kararı ile bu çöllere sürgün edilmiştir.¹⁶⁸

Seth’in sembolü kimi yerlerde bir eşek, köpek ve sırtlan karışımı bir hayvan¹⁶⁹; kimi yerlerde ise başı bir deve veya eşek olan, korkutucu bir hayvandır ancak henüz tam olarak tanımlanamamıştır. Onun tasvirlerine ender rastlanmaktadır çünkü kötülüğü sebebiyle çoğu tasviri ortadan kaldırılmıştır.¹⁷⁰

Seth, tüm zamanlar boyunca şeytani bir figür olarak algılanmamıştır. Erken dönemlerde Ra’yı yılan Apep’e karşı korumasının yanı sıra XIX. hanedan döneminde de kısa bir süre çölün güçlerini sakinleştiren tanrı olarak Seth’e duyulan saygı büyümüştür.¹⁷¹ Daha önce de bahsettiğimiz gibi bu dönemde, firavun Sethi gibi Seth’in ismini alan¹⁷² ya da II. Ramses gibi bir mabedin kapısına “Seth’in dostu” olduğunu yazdıran firavunlara rastlamak mümkün olmuştur.¹⁷³

¹⁶⁷ Champdor, *Mısır’ın Ölümler Kitabı*: 96

¹⁶⁸ Wikipedia Özgür Ansiklopedi / tr.wikipedia.org / “Seth” maddesi

¹⁶⁹ Kurhan, “Eski İmparatorluk Devrinde Tanrı Re”, *Belleten LVII*: 15

¹⁷⁰ Budge, *Mısır’da Ölüm Sonrası Fikri*: 87

¹⁷¹ Wikipedia Özgür Ansiklopedi / tr.wikipedia.org / “Seth” maddesi

¹⁷² Budge, *Mısır’da Ölüm Sonrası Fikri*: 87

¹⁷³ Champdor, *Mısır’ın Ölümler Kitabı*: 18

c- Anubis

“Ölülerin koruyucusu olan Anubis, merhuma omuriliğin hayat ateşini geri verecektir.”¹⁷⁴

Yukarı (Güney) Mısır’ın ölümler ilahı olan Anubis, Osiris’in Mısır’da yegane ölümler ilahı olmasının ardından ölümlerin biricik koruyucu tanrısı olarak görülmüştür.¹⁷⁵ Rivayetlere göre, Osiris’le gayrimeşru ilişkisi olan Neftis’in bir oğlu olmuş, eşinden korkarak bebeği terk eden Neftis’in ardından İsis, bazı köpeklerin yardımıyla bebeği bulmuş ve onu büyütüştür. Zaman içinde çocuk onun daimi koruyucusu ve refakatçisi olduğu için, tıpkı köpeklerle insanlar arasındaki ilişkide olduğu gibi onun da tanrılara bekçilik ettiği düşüncesiyle, bu ilah “Anubis” ismini üstlenmiştir. Bu yüzden Anubis, çakal başıyla resmedilir.¹⁷⁶ Bunların yanı sıra Anubis’in vaktiyle Ra’nın oğlu olduğu görüşü de mevcuttur.¹⁷⁷

Anubis, ruhun tartılması töreni için ölüyü karşılayıp Osiris’in karşısına götüren tanrıdır. O, terazinin bir kefesine ölünün kalbini, diğerine yasal ve gerçeğin sembolü Maat’ın tüyünü koyarak, terazinin iğnesinin hangi tarafa gittiğine bakan tanrıdır. Anubis pek çok isimle anılmıştır: O, “alt dünyanın yollarının rehberi”dir, “geçiş kapısına hükmeden”dir, “iki ışığı gece gören”dir, o cenaze törenlerinin patronudur. Anubis, ölünün arkasında durarak onun omuriliğindeki hayat akışını canlandıran, ilk insanlara cesedin bozulmaması için mumyalamayı öğreten “cenaze şeritleri tanrısı”dır. O, ölü Osiris önüne çıkmadan önce ölünün mumyasını sarıp sarmalayan, cenaze sargılarını düzelter ve ona kokular süren tanrıdır.¹⁷⁸

d- Ptah

Başlangıçta Libya çölünde, Hibis vahasında, hem Mısırlıların hem de Libyalıların taptığı bir tanrı olan Ptah¹⁷⁹, var olan her şeyi, hatta tanrıları ve ilksel sulara batmış olan Mısır’ı yaratan bir ilah olarak görülmüştür. O, daha sonraları Memphis’in yerel tanrısı sayılmış, şehrin öneminin artmasıyla kültü de tüm Mısır’a yayılmıştır. Onun, dünyanın başlangıcında ilk tanrısal sözleri söylemesiyle, konuşmasıyla diğer tanrıların kendi varlıklarını bildiğine ve böylece alemleri yarattığına inanılmıştır. Ptah’ın çoğalma organları da yürek ve dildir ve o, ilk kaostan sular ve yerler oluşur oluşmaz, gelecekteki ölümlere vaat edilen

¹⁷⁴ Rahiplerin ölümlere okudukları şiirlerden, bkz. Champdor, *Mısır’ın Ölümler Kitabı*: 85

¹⁷⁵ İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*: 224

¹⁷⁶ Budge, *Mısır’da Ölüm Sonrası Fikri*: 50

¹⁷⁷ Budge, *Mısır’da Ölüm Sonrası Fikri*:87

¹⁷⁸ Champdor, *Mısır’ın Ölümler Kitabı*: 16, 51, 71, 124, 136, 145

¹⁷⁹ Kurhan, “*Eski Mısır Kraliyet Tanrısı Ptah*”, *Belleten LVIII*: 265

milyonlarca yıllık yaşamın simgesi olan asanın sahibidir.¹⁸⁰ Kalbi ve sözüyle tanrıları bile var eden Ptah'tan sonra tanrılar da her türlü bitkiye, taş, kile, toprak üzerinde biten ve tecelli edebilecekleri her şeye girerek, görünür bedenlerine bürünmüştür.¹⁸¹ O, yaratmak istediği tanrıları ve varlıkları, ilk önce kalbinde tasavvur etmiş ve diliyle yani kelamıyla arzuladığı şeylerin olmasını sağlamıştır.¹⁸² Ptah, ayrıca yaratıcı ve şekil verici tanrı olduğu için sanatkar ve heykeltıraşların da koruyucu ilahı olmuştur.¹⁸³ Yaratıcı kelamıyla bütün yiyecekleri, faydalı besinleri yaratmış ve insanların yeteneklerini de saptamıştır. Zanaatkarların becerileri Tanrı Ptah tarafından yaratılmış olduğu gibi, sanatkarlar da resim-heykel yaparak, maddeye biçim vererek, yazarak, bir yerde Tanrı Ptah'tan esinlenmiştir. Böylece Ptah'ın kalbinde tasarlanan emre uygun olarak ve dili aracılığı ile gerçekleşen yaratıcılık sayesinde insanların düşüncelerini ellerinin becerisi ile yürürlüğe koymaları gerçekleşmiştir.¹⁸⁴

Ptah, daima insan suretinde resmedilen tek ilahtır.¹⁸⁵ Genelde elleri dışında tüm bedeni sıkıca sarılmış, elinde bir asa taşıyan, kafası kazınmış bir insan olarak tasvir edilmiştir. Ayrıca insanlarla tanrılar arasında aracı olduğuna inanılan Apis Öküzü'nün kutsal ahırını da, Ptah'ın tapınağı olarak düşünülmüş ve bu hayvan Ptah'ın canlı bir numunesi addedilmiştir.¹⁸⁶

e- Toth

“Ey Toth, büyük günah işleyen ve başkaldıran Nut'un çocuklarının başına neler geldi?... Ey Toth, bize kötü davranılmasına izin verme.”¹⁸⁷

Hermopolis şehrinin mahalli ilahı olan Toth¹⁸⁸ aynı zamanda bilgelik ve yazı tanrısı olarak görülmüştür. O, hiyeroglifleri ve simyayı insanlara armağan eden¹⁸⁹, ölümler mahkemesinde Anubis'in yanında durarak yazıcı vazifesi gören, ölümlerin amellerini yazan tanrıdır.¹⁹⁰ O, asırlarca “tanrıların yazıcısı, yazıcıların ve büyücülerin patronu, gizli mahzenlerin ve yaşamın yaratıcı sözlerinin hiyerogliflerinin sahibi, ‘harpına tel yapmak için Seth'in sinirlerini koparan’ Toth”¹⁹¹ olarak bilinmiştir. O, Anubis cenaze sargılarını

¹⁸⁰ Champdor, *Mısır'ın Ölümler Kitabı*: 15

¹⁸¹ Eliade, “*Eski Mısır'da Dinsel Düşünceler ve Siyasi Krizler*”, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, I: 116

¹⁸² Kurhan, “*Eski Mısır Kraliyet Tanrısı Ptah*”, *Belleten LVIII*: 268

¹⁸³ Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*: 38

¹⁸⁴ Kurhan, “*Eski Mısır Kraliyet Tanrısı Ptah*”, *Belleten LVIII*: 269

¹⁸⁵ Kurhan, “*Eski Mısır Dini*”, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*: 37

¹⁸⁶ İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*: 224

¹⁸⁷ Ani Papirüsü, *Ölümler Kitabı* 175. Bölüm, bkz. Champdor, *Mısır'ın Ölümler Kitabı*: 93

¹⁸⁸ İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*: 235

¹⁸⁹ Bunson, *Encyclopedia of Ancient Egypt*: 405

¹⁹⁰ Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*: 253

¹⁹¹ Hunefer Papirüsü, bkz. Champdor, *Mısır'ın Ölümler Kitabı*: 122

düzeltiltikten sonra, ağzındaki bazı dualarıyla ölünün elini ayağını sağlığına kavuşturmuş, ölü de Toth önünde kötü şeyler yapmadığını itiraf etmiştir. Gizli kitapların sahibi Toth, kendi yaşamının da milyonlarca yıl süreceğini beyan etmiştir.¹⁹²

Rivayetlere göre gündüz gemisinde seyreden Ra, on iki saat parlak ışıklarıyla dünyayı aydınlatmış, ancak batı ufkuna ulaştığında gece gemisiyle yer altı dünyasını dolaştığı için insanoğlu Ra'nın gözünün ışığından yoksun kalmış ve Ra, geceleyin yerini alacak bir tanrı bulmaya karar vermiştir. Bu nedenle Ra, Ay'ı yaratmış ve Tanrı Toth'a insanlara geceleyin ışık sağlamasını emretmiştir. O zamandan beri dünya, gündüzleri güneş tanrısı Ra tarafından, geceleyin de, Ra'nın bir temsilcisi olarak, Toth tarafından aydınlatılmıştır. Böylece Toth, Ay ilahı olarak da kabul görmüştür.¹⁹³

Mezarlardan çıkan yüzlerce rulo halindeki kitabı, eski metinleri, dua metinlerini kendi eliyle yazdığına inanılan ay ve ilim ilahı Toth, genelde vücudu insan, başı ibis kuşu olan, bazen de tepesine ay işareti konulmuş bir şekilde tasvir edilmiştir.¹⁹⁴ Onun bir ibis kuşu ile gösterilmesi, hanedanlar öncesi dönemde Toth'un, İbis Nom'unun tanrısı olması sebebiyledir.¹⁹⁵

f- Hathor

Mısır'ın en eski tanrıçası olan Hathor'a, hanedanlıklar devrinin de öncesinde tapıldığı sanılmaktadır. Horus'un eşi olarak da bilinen Hathor'un isminin manası da zaten "Horus'un Evi" demektir.¹⁹⁶ Hathor; gök, neşe ve aşk ilahesi olarak bilinmektedir, kutsal hayvanı ise inektir.¹⁹⁷ O pek çok papirüste, kafasındaki iki inek boynuzunun arasındaki güneş kursu ile resmedilmiştir.¹⁹⁸ O, Teb dönemindeki papirüslerde su aygırı şeklinde gösterilmişse de, batının dağı, güneşin battığı ülke Amenti'nin sahibesi Tanrıça Hathor'u simgeleyen kutsal hayvan genelde "İnek Mehurt" olmuştur.¹⁹⁹ Onun bir inek şeklinde resmedilmesinin nedeni, Hathor'un adeta Samanyolu Galaksisi'nin kişileştirilmiş hali olmasından kaynaklanmaktadır. Gökyüzü Mısırlılara, ışıklı bir spiral, adeta bir süt yolu gibi görünmüş, bu yüzden Hathor da, pek çok figürde memelerinden süt akan bir inek olarak çizilmiştir. Yaratıcı Ra'nın kızı, aynı

¹⁹² *Ölüler Kitabı* CLXXV. bab, bkz. Champdor, *Mısır'ın Ölüler Kitabı*: 38, 51

¹⁹³ Watterson, *The Gods of Ancient Egypt*: 59

¹⁹⁴ İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*: 231, 235

¹⁹⁵ Hooke, *Ortadoğu Mitolojisi*, 78

¹⁹⁶ Bunson, *Encyclopedia of Ancient Egypt*: 159

¹⁹⁷ İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*: 228

¹⁹⁸ Kurhan, "Eski Mısır Dini", *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*: 38

¹⁹⁹ Champdor, *Mısır'ın Ölüler Kitabı*: 115

zamanda göklerdeki Nil'in de temsilcisidir.²⁰⁰ Kimi zaman da Hathor'un gökyüzünün güneşin doğduğu ve battığı kısımlarını, İnek Mehurt'un da güneşin her gün izlediği güzergâhı kapsayan bölümünü simgelediği düşünülmüştür. Ölüler Hathor'a, onun için kutsal olan Firavun İnciri Ağacı'nın semavi meyvelerinden beslenebilmek için dua etmektedir.²⁰¹ Zaten güneşe ve ölümlere, ait oldukları dünyalara girdikleri zaman da yardım eden, "gökyüzünün hanımı" Hathor'dur.²⁰²

g- Maat

"Ey sen, Khepera olarak gelen (güneş), Manu ülkesi (güneşin battığı ülke) seni hoşnutlukla teslim alır ve Tanrıça Maat seni hem sabah ve hem de akşam kucaklar."²⁰³

Maat, güneşin her gün belirlenmiş yerinden, belirlenmiş zamanda, tam ve şaşmaz bir düzen içinde doğmasını sağlayan düzen, yasa, kuralın intizamla işleyişi gibi konuların tanrıçasıdır.²⁰⁴ Yeri, göğü, insan ve hayvanları yaratan Tanrı Ra için esas prensip, yarattığı eserleri sürekli olarak iyi durumda ve dengede tutmaktır ve Ra bunu kızı Tanrıça Maat sayesinde gerçekleştirmektedir.²⁰⁵ Adalet ve hukukun temsilcisi olan Maat, her zaman başında bir tüy ile resmedilmiştir.²⁰⁶ Bu tüy yasal, gerçek ve doğru olan her şeyin sembolü ve ağırlığını temsil etmiş, Osiris'in ölümler mahkemesinde ölünün kalbi terazide bu tüy karşısına konmuştur.²⁰⁷ Kalbin en azından tüy ile dengede kalması, ölünün sonsuz yaşama hak kazandığını göstermiştir, çünkü ölçümü yapan Toth, Osiris'e şöyle demiştir: "Falanca terazide tartıldı, kalbi doğrudur çünkü bu kalp bir tüyden daha ağır değil."²⁰⁸

Firavunlar asırlar boyunca Maat'ın koyduğu ilkelere göre ülkelerini yönetmiştir çünkü dünya yaratılırken ortaya çıkan kaos, Maat'ın kuralları ile ortadan kalkmıştır ve bu kurallara uyulmaması halinde "evrensel düzen" bozulacaktır. Yani Maat, evrensel düzenin de garantisidir. Ayrıca Ra'nın Kayığı'nın rotasını da belirlediğine inanılan Maat, rivayetlere göre Toth'un eşidir.²⁰⁹

²⁰⁰ Bunson, *Encyclopedia of Ancient Egypt*: 159

²⁰¹ Budge, *Mısır'da Ölüm Sonrası Fikri*: 96

²⁰² Champdor, *Mısır'ın Ölüler Kitabı*: 80

²⁰³ Ani Papirüsü, bkz. Budge, *Mısır'da Ölüm Sonrası Fikri*: 35

²⁰⁴ Budge, *Mısır'da Ölüm Sonrası Fikri*: 35

²⁰⁵ Dumas'tan akt. Kurhan, "Eski İmparatorluk Devrinde Tanrı Re", *Belleten* LVII: 9

²⁰⁶ İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*: 228

²⁰⁷ Champdor, *Mısır'ın Ölüler Kitabı*: 136

²⁰⁸ Champdor, *Mısır'ın Ölüler Kitabı*: 39

²⁰⁹ Wikipedia Özgür Ansiklopedi / tr.wikipedia.org / "Maat" maddesi

h- Sekhmet

Savaş ve yıkım tanrıçası olan Sekhmet aynı zamanda Ptah'ın eşidir.²¹⁰ Mukaddes hayvanı dişi aslan olan Sekhmet'in²¹¹ ilk başlarda Ra'ya karşı çıkan insanları cezalandırdığından ancak sonradan hayatı ve hastaları koruyan bir rol üstlendiğinden daha önce bahsetmiştik. Sekhmet, yine de birinci rolünden tamamen sıyrılamamış, çoğunlukla harplerle ve insanlara bulaşıcı hastalıkları göndermekle ün salmıştır.²¹² O, güneşin yakıcı ve yok edici gücünü temsil eder²¹³ hem de büyük gücüyle ve kötü insanlara ölümü getirmesiyle meşhurdur. Yine de hastalıkları iyileştirme gücü olduğundan “sargıların tanrıçası” olarak da bilinmektedir.²¹⁴

i- Temu (Atum)

“Ben Atum’um ve kozmik okyanusta hiçbir hayat izi yokken ben yine mevcuttum.”²¹⁵

Atum ismiyle de anılan bu tanrının, yaratılış öyküsünde kendisini Tanrı Khepera formu altında evrimleştirdiğini ve çeşitli ilahilerde “tanrıları yapan”, “insanları yaratan” vb. ile anıldığını belirtmiştik. Temu aslında “günü kapatan” tanrı olarak bilinmektedir.²¹⁶ Başlangıçta Heliopolis'in büyük tanrısı ve batan güneşin de simgesi olan Temu'ya bu yerin rahipleri Ra'nın yani gündüz vaktinin güneş tanrısının özelliklerini vermiş ve sayıları dokuz olan büyük tanrılar topluluğunun başına Tanrı Temu'yu koymuştur.²¹⁷ Daha önce Atum ismiyle de tanınan Tanrı Temu'nun, Heliopolis'in “Dokuz Tanrı” sistemindeki tanrıları (Shu, Tefnut, Nut, Geb, İsis, Osiris, Horus, Neftis, Seth) kendi vücut parçalarından yaptığından ve onları kişileştirdiğinden bahsetmiştik. Temu, bu özelliğiyle de Mısır panteonu içinde Ra'nın pozisyonunu ele geçiren bir tanrı olarak görülmüştür. Yaratılış efsanesinde de, Ra ve Temu (Atum), Nu'dan ilk hasıl olan varlıklar olduğundan, Ra ve Temu'nun Nu'nun farklı uzuvlarının isimleri olduğunu ve tanrılar arasında geri dönmeyen ya da döndürülmeyen daima Ra ya da Temu olduğu için Nu, Temu ve Ra'nın bir ve aynı tanrı olabileceğini de düşünenler

²¹⁰ Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*: 247

²¹¹ İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*: 227

²¹² Kurhan, “Eski Mısır Dini”, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*: 37

²¹³ Budge, *Mısır'da Ölüm Sonrası Fikri*: 96

²¹⁴ Wikipedia Özgür Ansiklopedi / tr.wikipedia.org / “Sekhmet” maddesi

²¹⁵ *Ölümler Kitabı*, CXXV. bölümden, bkz. Champdor, *Mısır'ın Ölümler Kitabı*: 44

²¹⁶ Champdor, *Mısır'ın Ölümler Kitabı*: 97

²¹⁷ Budge, *Mısır'da Ölüm Sonrası Fikri*: 81

mevcuttur. Zaten Heliopolis'in rahipleri, tanrılar grubunun başına Temu'yu koymakla, aynı zamanda Ra'ya ve Nu'ya da yüksek bir derece vermiştir.²¹⁸

Atum, ayrıca Ölümler Kitabı CXXV. Bölümde, ölünün okuması gereken dualarda kendisini şöyle tanıtmaktadır: “Ben gökyüzü mekânlarının; uzay, sonu olmayan bir sıvı okyanus gibi zamanların ve şekillerin tanrısıyım. Hiç kimse beni doğurmadı çünkü her varlıktan daha önce doğmuştum. Benim adlandırıldığım bütün isimlerim sihir gücünün şefaatiyle gök hiyerarşisini ve kendi kendini yeniden yaratan maddeyi yarattım... Dünyalar çöktükten sonra, gök alemlerinin dengesini yeniden kurdum; onların parlaklığını iade ettim ve ışığı ışığım olan Ra'nın doğuşunu gördüm... Ben gökyüzü mekânlarının Atum'u, başlangıçların ve dünyanın sonunun Atumu'yum.”²¹⁹

j- Nu

“Sen sudan ortaya çıktın, seni bağrına basan ve organlarını düzene koyan Tanrı Nu'dan filiz verdin.”²²⁰

Tanruların babası ve “büyük tanrılar topluluğunun atası” olan Nu, var olan her şeyin ondan geldiği ilksel su kitesidir.²²¹ O, zamanın başlangıcından önce, mutlak yaratıcı tanrı Ra ya da Atum'u, kendi kaos sularından oluşturan tanrıdır.²²² Dolayısıyla Ra ve Atum (Temu), ondan hasıl olan ilk varlıklardır. Nu, kendinden kendini doğurmuş ve tanrılar topluluğunu meydana getirmiştir.²²³ Yukarıda da bahsettiğimiz gibi, Nu'nun uzuvlarının ayrı ayrı birer tanrı ismi aldığı görüşü de mevcuttur. İlksel suların tanrısı Nu, meşhur Anhai Papirüsünde, uçurumdan çıkıp kollarıyla içinde Khepera'yı kaldıran, üzerinde balık pulları olan bir erkek şeklinde resmedilmiştir.²²⁴

k- Shu

“Ben Shu'nun kendisini bilenleri geçirttiği sorgulamayı geçtim.”²²⁵

²¹⁸ Budge, *Mısır'da Ölüm Sonrası Fikri*: 82

²¹⁹ *Ölümler Kitabı*, CXXV. bölümden, bkz. Champdor, *Mısır'ın Ölümler Kitabı*: 44

²²⁰ Nekht Papirüsünden, British Museum, no: 10, 471, bkz. Budge, *Mısır'da Ölüm Sonrası Fikri*: 42

²²¹ Budge, *Mısır'da Ölüm Sonrası Fikri*: 88

²²² Furlong, *Piramitler Gerçeği*: 76

²²³ Budge, *Mısır'da Ölüm Sonrası Fikri*: 81

²²⁴ Champdor, *Mısır'ın Ölümler Kitabı*: 104

²²⁵ *Ölümler Kitabı*, CX. bölüm, bkz. Budge, *Mısır'da Ölüm Sonrası Fikri*: 159

Shu, genelde insan başıyla resmedilmektedir. O, direkt tanrıdan gelmiştir ve Temu'nun ilk doğan oğludur. Annesinin Tanrıça Hathor ya da Tanrıça İnsaset olduğu veyahut onun sadece Ra ve Hathor'un oğlu olduğuna dair efsaneler mevcuttur. Shu, güneş ışığının kişileştirilmesidir. O, Geb ve Nut arasına girerek Nut'u havaya kaldıran ve gökyüzünü oluşturmaktadır. Bu yüzden onu, omuzlarında güneş diskiyle dünyanın üzerinde ayağa kalkarken gösteren figürler de mevcuttur. Işığın sembolü olan Shu, gök merdiveninin en üstünde durduğu için göğü her gün yukarıda tutan ve işine yardımcı olması için de ana yönlerin her birine sütunlar koyarak gökyüzü direklerini, "Shu'nun destekleri"ni oluşturan tanrıdır.²²⁶ Shu'nun gökle bu kadar ilgili olmasından dolayı onu rüzgar ve hava ile ilişkilendirenler ve onun "hava tanrısı" olduğunu söyleyenler de olmuştur.²²⁷

I- Tefnut

"Tanrıça Tefnut'tan geçtim ve Tanrıça Tefnut beni arındırdı. Ben bir rahibim, bu mabedin rahiplerinden birinin oğluyum."²²⁸

Shu'nun ikiz kız kardeşi olan Tanrıça Tefnut, nemin (ıslaklığın) kişileştirilmiş hali olup genelde aslan başı ile temsil edilmiştir.²²⁹ Yaratılış mitolojisinde kaos sularından yükselerek ortaya çıkan Ra ve Atum'dan, Shu ve Tefnut'un meydana gelişinden, onlardan da Nut (gök) ve Geb (yer)'in oluştuğundan bahsetmiştik. Yağmur ve nemle bağlantısı kurulan Tefnut'un, bir şekilde ölümlerin su ihtiyacı ile ilişkili olduğu anlaşılmaktadır. Erkek kardeşi Shu, Atum (Temu)'un sağ gözü, Tefnut ise sol gözüdür. Zaman zaman Temu, Shu ve Tefnut'un bir trinite oluşturduğu da görülebilmektedir.²³⁰ Amsu Papirüsünde Temu, Shu ve Tefnut'un nasıl kendinden meydana geldiklerini şöyle anlatmaktadır: "Tanrı Shu ve Tefnut'u kendi varlığımdan sudur ettirdim ve "bir" olan ben, üç oldum; onlar benden çıktılar ve bu dünyada vücuda geldiler."²³¹

²²⁶ Budge, *Mısır'da Ölüm Sonrası Fikri*: 83, 118

²²⁷ Furlong, *Piramitler Gerçeği*: 76

²²⁸ Abidos, I. Sethi'nin Tapınağı, bkz. Champdor, *Mısır'ın Ölümler Kitabı*: 128

²²⁹ Budge, *Mısır'da Ölüm Sonrası Fikri*: 118

²³⁰ Budge, *Mısır'da Ölüm Sonrası Fikri*: 84

²³¹ Amsu Papirüsü, bkz. Budge, *Mısır'da Ölüm Sonrası Fikri*: 32

m- Geb

“Övgü sanadır ey Osiris...babası tanrıların atası Geb olan, Güney ve Kuzey’in taçlarının efendisi.”²³²

Tanrı Shu ve Tanrıça Tefnut’un oğulları olan Geb, “Erpa” yani tanrıların “veraset yoluyla gelen reisi” şeklinde anılmasının yanı sıra; Osiris, İsis, Seth ve Neftis adlı dört kardeş tanrının da babaları olmasından dolayı “Tanrıların Babası” şeklinde de anılmıştır. Geb genel manada yeryüzünün ve toprağın tanrısıdır ki, ölülerin de onun simgelediği yere, toprağa verilmesine bağlı olarak ölülerin de tanrısı olmuştur. Geb, geç dönemlerde, kendisi için kutsal hayvan olduğu kabul edilen kazla özdeşleştirilmiş ve dünyayı oluşturan ilksel yumurtayı yapan “büyük gıdaklayıcı” ünvanı ile de anılır olmuştur.²³³ Piramit metinlerine göre de kaz, “ilk yumurtadan çıkan güneş”tir. Firavunların ruhları da kaz şeklinde temsil edilmiş, pek çok papirüste insan başlı kuş şeklinde ölünün başı üzerinde resmedilmiş olan ölü ruhu için “şahin gibi uçar, Geb kazı gibi gıgaklar.” ifadesi kullanılmıştır.²³⁴ Yeryüzünün kişileştirilmiş tanrısı olan Geb’in, pek çok yerde insan başlı olarak resmedilmesinin yanı sıra onun, sırtında bitkiler yetiştiren, yere yatmış bir erkek olarak tasavvur edildiğini de bilmekteyiz.²³⁵

n- Nut

“Abidos’un ulu tanrısı, sonsuzluğun kralı, daima var olacakların efendisi, Nut’un göğsünün ilk oğlu, krallığın ölülerle ilgili simgelerini alan çift krallık sahibi Osiris önünde secde edilsin!”²³⁶

Geb’in eşi; Osiris, İsis, Seth ve Neftis adlı tanrıların annesi olan Nut, gökyüzü ve evrenin yaratılışındaki aktif dişil ilkeyi temsil eden tanrıçadır. Onun, eşi Geb’le birlikte ilksel sulu dipsizlikte Shu ve Tefnut’la bitişik olduğuna ve sabahları gökyüzü sütunlarıyla Shu onları ayırana kadar yeryüzü tanrısı Geb’le her akşam vuslat ettiklerine ve tanrıların, her canlı varlığın annesi kabul edilen Nut’un ayrıca ölülerin yiyeceğini de eşi Geb’le birlikte verdiğine inanılmıştır.²³⁷ Tanrıça Nut, her sabah güneşi karnından çıkarıp yine akşam ağzında kaybeden tanrıçadır. Bu yüzden ki, tabutundaki ölü de Nut’un kolları arasındadır ve Nut aracılığı ile ölü

²³² Osiris İlahileri, bkz. Budge, *Mısır’da Ölüm Sonrası Fikri*: 63

²³³ Budge, *Mısır’da Ölüm Sonrası Fikri*: 84

²³⁴ Champdor, *Mısır’ın Ölümler Kitabı*: 90

²³⁵ İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*: 228

²³⁶ Ani Papirüsü, Osiris’e Yakarış, bkz. Champdor, *Mısır’ın Ölümler Kitabı*: 139

²³⁷ Budge, *Mısır’da Ölüm Sonrası Fikri*: 85

değişime uğrayacak ve Nut'un bedenindeki doğumu da kaçınılmaz olacaktır.²³⁸ Firavun Tutankhamon'un granit lahdinin yanındaki duvarda "ruhların anası" ve "her ölü için Osiris'ten gebe kalan" Nut'un, tekrar doğacak firavuna "sağlık ve yaşayacağı milyonlarca seneyi yaşayabilmesi için burun deliklerine hayatı üfleme" hazırlanması resmedilmiştir.²³⁹ Ayrıca Mısırlılar için, gökyüzü tanrıçası "Nut'un Büyük Seli" adıyla anılan göksel Nil'in dünyadaki yansıması da Nil Nehrinden başka bir şey değildir.²⁴⁰ Kendisinin (Nut'un) ışıklı olmasını sağlayan güneşe her gün iki eliyle biat eden Nut²⁴¹ bazen, güneşin bedeni (kütlesi) boyunca sefere çıktığı bir dişi, bazen de bir inek olarak gösterilmiş, kutsal ağacı da firavun inciri sayılmıştır.²⁴²

o- Hapi

"Biatım Sanadır ey Hapi! Sen bu topraklarda belirir ve Mısır'a hayat vermek için barışla gelirsin...Ra'nın yarattığı tarlaları Sen sularsın"²⁴³

Nil'in tanrısı olan Hapi aslında Mısırlıların, kendilerine yılda iki-üç defa mahsul veren verimli topraklarını sulayan kutsal nehre karşı bir minnet duygusunun ürünüdür diyebiliriz.²⁴⁴ Hapi, toprakları suya doyuran tanrıdır. O, cennetten çıkan yolun dünyadaki uzantısı, yiyecek ve içeceğin dostu, tane ve tahılları vererek onları geliştirip serpilmesini sağlayan tanrıdır.²⁴⁵ O, her ne kadar bazen insan şekliyle tasavvur edilse de²⁴⁶ genelde nasıl bir formda olduğunun hayal bile edilemeyeceğinin bildirildiğine tanık oluyoruz. Sebebini kesin olarak bilemesek de bu onun belli bir yerde bulunamaz oluşundan ya da onu kapsayabilecek bir yerin olmamasından kaynaklanmış olabilir. Yine de onun çeşitli resim ve yontuları günümüze kadar gelmiş, genelde iki tanrı formuyla tasvir edilen Hapi; bazen başında bir papirüs bitkisiyle Güney'in, bazen de bir lotus çiçeğiyle Kuzey'in Nil Tanrısı olarak betimlenmiştir. Hapi'yi bazen bir kadın göğsüne sahip iri bir adam şekliyle de görebilmekteyiz. Bu sıfatlar ona sadece tanrının bir formu olarak uygulanmış, XVIII. ve XIX. hanedanlıklara ait ilahilerde ise Hapi'ye

²³⁸ Champdor, *Mısır'ın Ölüler Kitabı*: 15, 71

²³⁹ Lehnert ve Landrock'un Tutankhamon mezar resmi, bkz. Champdor, *Mısır'ın Ölüler Kitabı*: 132

²⁴⁰ Champdor, *Mısır'ın Ölüler Kitabı*: 110

²⁴¹ Ani Papirüsü, bkz. Budge, *Mısır'da Ölüm Sonrası Fikri*: 35

²⁴² Budge, *Mısır'da Ölüm Sonrası Fikri*: 85

²⁴³ Hapi'ye İlahi, bkz. Budge, *Mısır'da Ölüm Sonrası Fikri*: 26 (İlahinin tamamı için bkz. Maspero, Hymne au Nil)

²⁴⁴ Vercoutter, *Eski Mısır*: 19

²⁴⁵ Budge, *Mısır'da Ölüm Sonrası Fikri*: 26

²⁴⁶ İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*: 5

“bir (tek)” diye seslenilmiştir. İleriki tarihlerde onun Ra ile özdeşleştirildiğini ve güneş tanrısının sıfatlarının ona da yüklendiğini görebiliriz.²⁴⁷

Mısır tanrılar panteonunda ayrıca “Horus’un Dört Oğlu” ismini taşıyan ve içine ölünün akciğer, karaciğer, bağırsaklar ve midesinin bulunduğu dört kavanozu koruyan dört tanrı da bulunmaktadır ve bunlardan birinin ismi de Hapi’dir.²⁴⁸ Hapi, bu dört cenaze tanrısı arasında da köpek-maymun başı ile resmedilmektedir. Bu tanrılar piramit metinlerinde, ölüye “ölümsüzlük adını” soran ve onun yaşam tohumlarını ihtiva eden dört vazoyu koruyan tanrılar olarak resmedilmişken pek çok hiyeroglifte de bu dört tanrı Osiris’in önünde, açılmış bir lotusun içinde, küçük ve dimdik ayakta durur vaziyette resmedilmiştir. Diğer üç tanrı ise insan başlı Amsset, köpek başlı Tiaumauf (Duamutef) ve atmaca başlı Kebhsennouf’tur.²⁴⁹

p- Sobek

İsmi “Sular İlahı” olarak da geçen timsah kafalı Tanrı Sobek²⁵⁰ tüm suların tanrısı olarak kabul edilmiş, El-Fayum (Crocodilopolis) şehrinin yerel tanrısıdır. Fayum, Eski İmparatorluk devrinde bataklıklar bölgesi olduğu için, timsahlarla doluydu. Mısır’da da genellikle bataklıklar ve su kenarlarının, timsah şeklindeki bu tanrının himayesinde olduğuna inanılmıştır.²⁵¹ Timsahın sularla bağlantısından farklı olarak bir diğer özelliği de yumurtalarının ancak bir kaz yumurtası büyüklüğünde olmasıdır. Herodot’a göre bilinen hayvanlar içinde bu kadar küçük doğduğu halde bu kadar çok büyüyen tek hayvan timsahdır ve bu da timsahlara kutsiyet atfedilmesinin bir sebebi olabilmektedir.²⁵²

Sobek’in eşinin Tawaret, oğlunun Anubis olduğu da söylenmektedir. Pek çok farklı isimle de anılan Sobek (Sebek, Sobk, Sebek-Ra, Sobki vs.)²⁵³ bazı hiyerogliflerde insan vücutlu, timsah başlı; bazılarında ise bir sütun üzerine uzanmış timsah şekli ile gösterilmiştir.²⁵⁴ Hiyerogliflerde ölülerin ruhunun tartılması sahnesinde timsah ağızlı, su aygırı karınlı, metinlerde adı “iğrenç hayvan”, “ruh yiyicisi” olarak da geçen bir canavar, terazinin yanında ağızlı sulanarak beklerken resmedilmiştir. Ani Papirüs’ünde de yer alan bu

²⁴⁷ Budge, *Mısır’da Ölüm Sonrası Fikri*: 27

²⁴⁸ Champdor, *Mısır’ın Ölümler Kitabı*: 71

²⁴⁹ Champdor, *Mısır’ın Ölümler Kitabı*: 92

²⁵⁰ İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*: 226

²⁵¹ Kurhan, “Eski Mısır Orta İmparatorluk Devrinde Siyasi ve Dini Durum”, *Bellekten*: 725

²⁵² Kurhan, “Eski Mısır Orta İmparatorluk Devrinde Siyasi ve Dini Durum”, *Bellekten*: 726

²⁵³ Wikipedia Özgür Ansiklopedi / tr.wikipedia.org / “Sobek” maddesi

²⁵⁴ Champdor, *Mısır’ın Ölümler Kitabı*: 102

sahnedeki timsah ağzılı canavarın da Timsah Sebek olduğunu düşünenler vardır²⁵⁵ ancak bu kesin değildir. Çeşitli ilahilerde ölülerin bu ruh yiyici ile karşılaşmamak için dualar ettiğini ve Tanrı Toth'un, günah işlemeyenler hakkındaki raporunda ölüye, “Yiyici Am-mit'in ona egemen olmasına izin verilmeyeceği” şeklinde vaatte bulunduğunu görmekteyiz.²⁵⁶ Görüldüğü gibi burada da ruh yiyicisinden “Am-mit” ismiyle bahsedilmiştir. Terazinin altında, kendini temize çıkaramayan ve çöplüğe atılan ölüleri yemek için bekleyen bu ruh yiyicisi bazen de “Canavar Amenut” ismiyle anılmaktadır.²⁵⁷

r- Khepera

“Biatım Sanadır, ey Sen Khepera olarak gelen, tanrıların yaratıcısı Khepera. Sen (gökte) yükselir ve parlarsın.”²⁵⁸

Eski ilksel bir tanrı olan Khepera, içinde yeniden varlık bulmak üzere hayat tohumunu barındıran maddenin sembolü olup, ruhsal bedenini doğacağı ölü bedeni, ölüden hayatın çıkışını simgelemektedir. Başlı skarabe (pislik böceği) şeklinde olan bir insanla tasvir edilmiş ve bu böcek onun amblemi olmuştur. O, kendi kendisinin babası, kendinden kendini hasıl edendir. “Khepera” ismi zaten “yuvarlayan, döndüren” anlamına gelmektedir. “Skarabe” denen bu böceğin de, yumurtalarıyla dolu bir toprağı kendisiyle birlikte yuvarladığı için Khepera'ya amblem olduğunu söyleyebiliriz.²⁵⁹ Bu böceklerin hepsi erkektir ve yumurtalarını küçük bir gübre parçasına yerleştirip toprakla harmanlayarak, yumurtayla dolu bu toprağı, hareketleriyle güneşin doğudan batıya ilerleyişini taklit ederek herhangi bir yerde, arka bacaklarıyla iterek yuvarlamaktadırlar.²⁶⁰ Yuvarlanarak götürülürken içinde bulunan tohumlar olgunlaşıp hayata gelmekte, benzer şekilde gökyüzündeki güneş de bir çıkıp bir inerek, ışığı ve ısıyı yani bu sayede hayatı oluşturmakta ve dünyadaki varlıklara canlılık ve hayat vermektedir.²⁶¹ Bazı resimlerde de skarabe böceği, ufukta güneşi iterek doğmasına yardım ediyor gibi gösterilmiştir.²⁶²

²⁵⁵ Champdor, *Mısır'ın Ölümler Kitabı*: 37, 95

²⁵⁶ Budge, *Mısır'da Ölüm Sonrası Fikri*: 123

²⁵⁷ Champdor, *Mısır'ın Ölümler Kitabı*: 136 / Ayrıca bu canavarın, ruhun tartılması esnasında mahkemede bulunan kırk iki tanrının her birine tek tek verilen bir isim olacağı, cezalandıran hakimler olarak bu adla anıldıklarına dair görüş de mevcuttur. Bkz. Kurhan, “Eski İmparatorluk Devrinde Tanrı Re”, Belleten LVII: 13

²⁵⁸ Ani Papirüsü, bkz. Budge, *Mısır'da Ölüm Sonrası Fikri*: 35

²⁵⁹ Budge, *Mısır'da Ölüm Sonrası Fikri*: 89

²⁶⁰ Watterson, *The Gods of Ancient Egypt*: 69

²⁶¹ Budge, *Mısır'da Ölüm Sonrası Fikri*: 89

²⁶² Eggebrecht'den akt. Kurhan, “Eski İmparatorluk Devrinde Tanrı Re”, Belleten LVII: 5

Daha önce Ra'nın, Tanrı Khepera'nın aracı varlığı vasıtasıyla ilksel derin sudan nasıl meydana geldiğinden bahsetmiştik. Skarabe, sadece ölüm ve tekrar doğuşun sembolü değil, Güneş Tanrısı Ra'nın da bir sembolü olarak gösterilmiştir.²⁶³ Osiris de, "ilksel maddenin ilksel maddesi" olması hasebiyle evrimleri ve yeniden doğuşları bakımından Khepera ile özdeşleştirilmiştir. "Evrım" (evolution) kelimesinin karşılığı da "kheperu"dur ve sözel olarak "yuvarlamalar" anlamına gelmektedir. Hiyerogliflerde de, kadın ve erkeklerin Khepera'nın "göz"ünden, yani güneşten dökülen gözyaşlarıyla var oldukları yazmaktadır.²⁶⁴ Yine çeşitli hiyerogliflerde güneş kayığı resmedilirken, Skarabe yani Khepera'dan oluşan tanrı biçimindeki güneş de gösterilmiştir.²⁶⁵ Örneğin Tutankhamon'un mezarındaki bir hiyeroglifte güneş, yenilenmenin sembolü Khepera-skarabesine dönüşmüş olarak gösterilmiştir.²⁶⁶ Başka bir mezarda Horus, skarabenin meydana getirdiği yuvarlak içinde, İsis ve Neftis de bu skarabenin yuvarlağını tutar vaziyette resmedilmiştir. Burada her ölünün ruhunun, İsis sayesinde ruh Horus haline dönüşeceği anlatılmak istenmiştir.²⁶⁷ Yeniden doğuşun simgesi olan skarabe böceği, günümüzde dahi Sudan'ın belirli bir kısım halkı tarafından, soylarının süreceğini garanti edeceği inancıyla kurutulmakta ve bu kurutulan böcekler dövülerek suları içilmektedir.²⁶⁸

s- Apis Öküzü

Mısırda insan vücutlu fakat hayvan başlı tanrıların da öncesinde eyaletlerde canlı hayvanlar birer totem sembolü olarak kullanılmış ve onlara tapılmıştır. İşte bu eski fikirden kalma bir anlayışla, tarihi devirlerde bile kendisine tapılan canlı hayvanlar olmuştur.²⁶⁹ Bunların en önemlisi hiç şüphesiz asıl kült yeri Memphis'te olan Apis Öküzü'dür. Onun kültü geç zamanlara kadar yayılmış ve devam etmiştir. Bu öküze bazen "Serapis" adı altında da hürmet edilmiş²⁷⁰, Sakkara'daki Serapeum Mabedi'nde pek çok Apis Öküzü mumyası bulunmuştur. Bu kutsal öküzün, öldükten sonra başka bir bedende yeniden doğacağına olan inançla gömülmesi bir ritüel haline gelmiştir.²⁷¹ Siyah renkli, beyaz lekeleri olan bu öküzün, başında üçgen şeklinde beyaz bir işareti taşıması, sırtında akbabaya benzeyen bir şekil, sağ yanağında bir hilal ve dili üzerinde de hamam böceğine benzer bir işaret bulundurması

²⁶³ Kurhan, "Eski Mısır Dini", *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*: 37

²⁶⁴ Budge, *Mısır'da Ölüm Sonrası Fikri*: 32, 34

²⁶⁵ Champdor, *Mısır'ın Ölümler Kitabı*: 15

²⁶⁶ Champdor, *Mısır'ın Ölümler Kitabı*: 135

²⁶⁷ IV. Ramses'in Ölüm Salonu, Teb'deki Puyamre Mezarı, bkz. Champdor, *Mısır'ın Ölümler Kitabı*: 34

²⁶⁸ Budge, *Mısır'da Ölüm Sonrası Fikri*: 89

²⁶⁹ İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*: 224

²⁷⁰ Kurhan, "Eski Mısır Dini", *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*: 37

²⁷¹ Desplancques, *Antik Mısır*: 110

gerekmıştır. Bu hayvanın kutsallaştırılması tarihi devirlerde bütün Mısır'a yayılmış, ancak asıl merkez Memphis'te hayvanın beslenerek muhafaza edilmesi sağlanmıştır. Apis Öküzü, Ptah ilahının canlı numunesi olarak görülmüştür. Ptah bu hayvanın içindedir ve bunu da ancak rahipler anlayabilmektedir. Apis Öküzü, yaşadığı müddetçe Memphis'te Ptah Mabedi'nin karşısına yapılmış olan bir mabette, büyük bir özenle rahipler tarafından bakılıp beslenmiştir. Gündüzleri belli vakitlerde avluya çıkarılan ve her hareketinden bir mana çıkarılmaya çalışılan Apis Öküzü ölünce Mısırlılar büyük üzüntülere gömülmüş, yeni bir Apis Öküzü'nün bulunması da tam tersine sevinç gösterilerine sebep olmuştur. Ölen öküzler mutlaka mumyalanmış ve lahitlerine konarak yeraltı mezarlarına gömülmüştür.²⁷² Hatta bu kutsal öküzlerin cenaze merasimlerinde firavunlar onlara mezarlarına kadar eşlik etmiş, bu öküzler şerefine dev heykeller inşa edilmiştir.²⁷³ Bu öküzün enkarnasyonunun Mısır dilindeki ismi "seker" olup bu isim Ptah'la birleştirilmiş ve "Ptah-Seker" isminde ikili bir tanrı haline getirilmiştir.²⁷⁴ Diğer tanrılardan farklı olarak bizzat canlı bir hayvan numunesine tapınma, Mısırlıların en iptidai fikirlerinin ürünü olarak din hayatına girmiş ve yerleşmiştir.

t- Bastet

Tanrıça Bastet, genellikle kedi başlı, kadın vücutlu olarak resmedilen, Mısır'ın sevinç ve eğlence tanrıçasıdır. Kendisine müzik ve dansla ibadet edilmiş, Bastet kedi suretinde olduğu için de kedi Mısır'ın kutsal hayvanlarından sayılmış ve kediler mumyalanarak gömülmüştür.²⁷⁵ Bu tanrıça ile özdeşleştirilen Bubastis kentinde, içinde yüzlerce kedi mumyası gömülü bir mezarlık bulunmuştur.²⁷⁶ Bastet'in Tanrı Ra'nın kızı olduğu söylenmektedir. O nefisini koruyan ve ateşi önleyen bir tanrıçadır. Mısırlılar, kedilerin Bastet'e hizmet eden hayvanlar olduğunu düşünmüş, kedileri öldürenleri idamla yargılamış ve yangınlarda insanlardan önce kedilerin kurtarılmasını emretmiştir. Kedileri yarı tanrılar olarak düşünmüş ve öteki dünyada onlarla yine karşılaşacaklarını umarak kedileri mumyalamışlardır. Mısırlılara göre kediler evlerde miyavladıkça kedi başlı Tanrıça Bastet o eve neşe ve huzur getirmektedir.²⁷⁷

²⁷² İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*: 224- 226

²⁷³ Champdor, *Mısır'ın Ölümler Kitabı*: 75

²⁷⁴ Budge, *Mısır'da Ölüm Sonrası Fikri*: 88

²⁷⁵ Kurhan, "Eski Mısır Dini", *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*: 38

²⁷⁶ Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*: 38

²⁷⁷ Narçın, *A'dan Z'ye Mısır*: 70, 168

3- İsmi Az Geçen Tanrılar ve Yarı Tanrılar

Antik Mısır Uygarlığı hiç şüphesiz sadece isimleri alt alta yazılınca bile bir defteri dolduracak sayıda tanrı ve tanrıçaya sahiptir. Daha önce bahsettiğimiz tanrı ve tanrıçalar Mısırda genellikle her mezar odasına, abideye veya hiyerogliflere isimleri kazınan, panteonda kendilerine sağlam yerler edinmiş tanrılardır. Bunların haricinde ismini daha az duyduğumuz, bazıları Mısır'ın küçük bir kesimince benimsenmiş ancak bazıları da belki zamanının çok meşhur tanrıları olmasına rağmen elimize ulaşan yerel dinsel öğeler ve metinlerde ismine az rastlayabildiğimiz tanrılardır. Bunların bir kısmını kısaca tanımamız gerekirse:

- **Aha:** Sais kentinin tanrıçası, Neithhotep'in eşi. Adına Sais'te bir tapınak vardır.²⁷⁸
- **Aken:** Ra'nın kayıgını süren, ölünün ruhunu kayıkla taşıyan bir tanrı.
- **Aker:** Güneşi yükselten ve ona ayar veren tanrı.²⁷⁹
- **Amsu:** Mısır'ın Ölüler Kitabı'nda ismi geçen ve ölüyü hesaba çekecek kırk iki tanrıdan biri.²⁸⁰
- **Anuket:** Yukarı Mısır'da tapılan, soğuk su dağıtıcısı olarak bilinen bir tanrıça.²⁸¹
- **Apuat:** Tanrı Anubis ile "cenaze dağı"nın idaresini paylaşan ve sembolü Anubis gibi çakal olan tanrı.²⁸²
- **Ba-neb-tettet:** Sonsuz hayatın haçını taşıyan koç başlı tanrılardan biri.²⁸³
- **Bes:** Kötü ruhlara karşı evi ve çocukları koruyan, karyolaların baş kısımlarına resimleri işlenen, uykuyu da himaye edici ilah.²⁸⁴
- **Dedun:** Dedwen adıyla da bilinen, tapınaklarda ya da cenaze törenlerinde, ayinlerde yakılan tütsünün tanrısı.²⁸⁵
- **Heb:** Elinde bir palmye dalı olan, sarkık memeli mavi tanrı Heb, sonsuza dek yenilenen var oluşun milyonlarca yılını doğuran tanrı olarak Ölüler Kitabı'nda geçmektedir.²⁸⁶
- **Heket:** Kurbağa başlı bir kadın görünümünde olan, doğuran kadınların koruyucusu olan tanrıça.²⁸⁷

²⁷⁸ Narçın, *A'dan Z'ye Mısır*: 17

²⁷⁹ Narçın, *A'dan Z'ye Mısır*: 22

²⁸⁰ Narçın, *A'dan Z'ye Mısır*: 44

²⁸¹ Narçın, *A'dan Z'ye Mısır*: 51

²⁸² Budge, *Mısır'da Ölüm Sonrası Fikri*: 95

²⁸³ Hunefer Papirüsü, bkz. Champdor, *Mısır'ın Ölüler Kitabı*: 138

²⁸⁴ İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*: 346

²⁸⁵ Narçın, *A'dan Z'ye Mısır*: 90

²⁸⁶ Hunefer Papirüsü XVII. Bölüm, bkz. Champdor, *Mısır'ın Ölüler Kitabı*: 116

²⁸⁷ Narçın, *A'dan Z'ye Mısır*: 128

- **Hetep:** Cennetle ilintili bir tanrıdır. Ölüler Kitabı'nda Sekhet-Aaru'nun bir diğer ismi Sekhet-Hetep olarak da kullanılmıştır. Hetep, Ölüler Kitabı CX. bölümde yılları bölen, ağzı saklı-sessiz, ebediyeti tamamlayan ve sonsuz var oluşa sahip bir tanrı olarak geçmektedir²⁸⁸.

- **Hnum:** Koç başlı bir insan şeklinde gösterilmiş, yaşam evrelerini yaratan tanrıdır.²⁸⁹ Koç, sürüyü dölleyen hayvan olduğu için tam anlamıyla yaratıcı tanrı olarak düşünülmüştür.²⁹⁰

- **İmhotep:** III. sülalenin firavunu olan Coser'in mimarı ve veziri olan İmhotep, Sais Dönemi'nden itibaren (XXVI. sülale) kutsallaştırılmıştır.²⁹¹ İmhotep hem tıp ilminin kurucusu ve Mısır'da yüksek bir edip sayılmış, hem de taşların yontularak abidelerde kullanılmasını icat etmiştir. O, Coser'e Sakkara'da meşhur Kademeli Piramit'i yapan mimardır.²⁹² Ancak bu şahsiyet de üstün vasıflarından dolayı tanrılaştırılmaktan kurtulamamıştır. Kişiliği ile efsane olan İmhotep, Memphis'in Ptah adlı tanrısının oğlu olarak görülmüştür.²⁹³ Mısır geleneklerine göre ustaların duayeni sayılan İmhotep, aynı zamanda kutsal kitapların yazarı olarak görülmüş, hattatlar yazı yazmaya başlamadan önce yerlere onun anısını yaşatmak için su serpmiştir.²⁹⁴ İsminin manası "barış içinde gelen" olan İmhotep, tıbbın babası olarak kabul edilen Hipokrat'tan yüzyıllar önce modern tıbbı kullanmıştır. Onun mezarı hala bulunamamış ancak hastaları tedavi ederken kullandığı oda bulunabilmiş ve modern tıbbı kullandığı kanısına bu yolla varılmıştır.²⁹⁵

- **Khnum:** "Biçim verici" bir tanrı. Metinlerde kendisinden "evrenin ruhu" ya da "yaratıcı" olarak da söz edilen, koç başlı, insan biçimli bir tanrıdır.²⁹⁶ O, "şimdi var olan her şeyin yapıcısı; var olacak olanların yaratıcısı, babaların babası ve annelerin annesi" diye tanımlanmıştır. "Çömlekçilerin Tanrısı" olarak da bilinen Khnum'un insana bir çömlekçi tornasının üzerinde biçim verdiğine inanılmıştır. Ayrıca firavun olacak çocuğu şekillendiren tanrı olarak da görülmüştür. Doğumla ilgili bir tanrı olduğu için öldükten sonra yeniden canlanma ile ilintili olduğu düşünülmüştür.²⁹⁷

²⁸⁸ Budge, *Mısır'da Ölüm Sonrası Fikri*: 157

²⁸⁹ Narçın, *A'dan Z'ye Mısır*: 137

²⁹⁰ Büyük Larousse, "Mısır" maddesi, 8119

²⁹¹ Desplancques, *Antik Mısır*: 52

²⁹² İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*: 64

²⁹³ Vercoutter, *Eski Mısır*: 55

²⁹⁴ Narçın, *A'dan Z'ye Mısır*: 148

²⁹⁵ BBC, İmhotep sayfası, www.bbc.co.uk/history/historic_figures/imhotep.shtml

²⁹⁶ Budge, *Mısır'da Ölüm Sonrası Fikri*: 175

²⁹⁷ Kurhan, "Eski Mısır Orta İmparatorluk Devrinde Siyasi ve Dini Durum", Belleten LVII: 723

- **Mafdet (Maftet):** Özellikle zehirli varlıklara karşı insanları koruduğuna inanılan, firavun faresi şeklinde sembolize edilmiş bir tanrıçadır.²⁹⁸

- **Mentu (Montu):** Şahin başlı, başında güneş kursu olan bir başlık bulunan, önceleri güneş tanrısı olarak tapılan ancak sonradan savaş tanrısına dönüştürülen, Teb bölgesinin tanrısıdır. Sonraları yerini Amon'a bırakmıştır.²⁹⁹ Orta İmparatorluk devrinde XI. hanedanla kraliyet tanrısı olup "Teb Senyörü" ünvanını alan Mentu, daha sonraları güneşin tahrip edici ateşini temsil ederek Ra ile özdeşleştirilmiş ve Mentu-Ra olarak anılmıştır.³⁰⁰

- **Min:** Önceleri çöllerdeki seyyahların koruyucusu, son devirlerde ise hasat ve bereket ilahı olan Min³⁰¹ genellikle erkekliği güçlü bir insan tanrı şeklinde düşünülmüştür. O, doğanın çoğalma ve üreme güçlerinin kişileştirilmiş halidir.³⁰² Min'e, Tanrıça İsis'le beraber tapıldığı gibi her yıl hasat mevsiminde onun adına kutlamalar yapılmıştır. Min genel olarak başında iki tüy ve kırmızı kurdeleli bir taç ve elinde kamçısıyla resmedilmiştir. Onun, Tanrı Horus'la büyük kavgaları olduğu ve Ra'nın barışmalarını emrettiği de rivayet edilmiştir.³⁰³ Verimliliği ile çöllere dahi fırtınalarla yağmur gönderdiğine inanılan Min'in simgesi yıldırım, kutsal hayvanı öküz, gözde bitkisi ise maruldur.³⁰⁴

- **Mut:** Ana tanrıça olarak da bilinen Mut; Amon'un eşi, anne ve annelik yapanların bereket tanrıçası olarak görülmüştür. O, Osiris'in parçalarının birleştirilmesinde İsis'e yardımcı olan tanrıçadır. Onun Amon ile birlikte verdiği kararlara firavunlar dahil herkes uymak zorundadır. Mut'a genellikle Karnak'ta tapılmış, tam olarak bilinmese de bir akbaba ile simgelendiği düşünülmüştür.³⁰⁵

- **Nefertem:** Başında lotus çiçeği bulunan bir erkek ya da bir çocuk şeklinde tasvir edilen bu tanrı, dinsel çiçek olarak bilinen mavi nilüferin tanrısıdır. O, Ptah ve Sekhmet'in evlatlık olarak aldığı, bu nedenle "oğul tanrı" olarak bilinen ve kültü Memphis'te olan, dinsel metinlerde lotus çiçeğinden doğan bir çocuk olarak da betimlendiği için doğan güneşle bir tutulan bir tanrı olmuştur.³⁰⁶

- **Neith:** Tanrı Sobek'in annesi ve gökyüzünün doğu tarafının tanrıçası olarak bilinen Neith³⁰⁷ elinde yay ve oklar tutan, kırmızı renkli taç takan bir kadın olarak

²⁹⁸ Budge, *Mısır'da Ölüm Sonrası Fikri*: 195

²⁹⁹ Narçın, *A'dan Z'ye Mısır*: 207

³⁰⁰ Budge, *The Gods of the Egyptians*: 24

³⁰¹ İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*: 228

³⁰² Büyük Larousse, "Mısır" maddesi, 8119

³⁰³ Bunson, *Encyclopedia of Ancient Egypt*: 248

³⁰⁴ Moret, *Histoire Ancienne*: 436

³⁰⁵ Narçın, *A'dan Z'ye Mısır*: 234

³⁰⁶ Narçın, *A'dan Z'ye Mısır*: 248

³⁰⁷ Budge, *Mısır'da Ölüm Sonrası Fikri*: 96

betimlenmiş, attığı oklarla kötülük eden varlıkları uzaklaştırdığına ve lahitleri korumak için bekleyen tanrıçalardan biri olduğuna inanılmıştır.³⁰⁸ Firavun Tutankhamon'un iç organlarının muhafaza edildiği vazonun içinde saklandığı sandığın dört yüzünde yer alan cenaze tanrıçalarından biri de Neith'dir.³⁰⁹ Geç dönem metinlerinde "tanrıların anası" olarak da adlandırılan Neith'in esas kült merkezi Sais ve Esna'dır.³¹⁰

- **Sa:** Kardeşi Tanrı Hu ile birlikte Temu ya da Ra'nın çocukları olduğuna inanılan, yaratılıştaki güneş kayığında yeri olan ve ölümden sonraki mahkeme sahnesinde tasvir edilen bir tanrıdır.³¹¹

- **Seker:** Ölünün ruhunu yeraltı dünyasındaki yollardan başlamak üzere alt dünyaya gidene kadar koruduğuna ve hastalıkları önlediğine inanılan Tanrı Seker, genelde Tanrı Ptah ile beraber anılmıştır.³¹² Kült yeri olan Memphis'te Apis Öküzü'nün bir enkarnasyonu olarak görülen Seker, Ptah'la birleştirilerek bazen Ptah-Seker isimli ikili bir tanrıya, bazen de Ptah-Seker-Ausar isimli üçlü bir tanrıya dönüştürülmüştür.³¹³

- **Selkit:** Kafasının üzerinde hareketsiz duran bir akreple resmedilen Tanrıça Selkit; hastalıkları iyileştiren, ölünün iç organlarını kavanozlarında koruyan, mumyalama işlerini organize eden, ayrıca akrepler tarafından sokulanlara da hayat verdiğine inanılan bir tanrıçadır. Varlığı Tutankhamon'un mezarının bulunmasıyla ortaya çıkmıştır.³¹⁴ Daha önce de belirttiğimiz gibi Tutankhamon'un iç organlarını korunduğu sandığın dört yüzünde yer alan cenaze tanrıçalarından biri de Selkit'tir.

- **Seshet:** Toth'un kızı olduğuna inanılan bu Mısır tanrıçası, genelde kayıtlar tutan bir yazı ilahesi olarak bilinmektedir.³¹⁵ Seshet, yazıyı icat eden tanrıçadır ve o hiyerogliflerde elinde kalem veya kamışıyla Heliopolis'teki mukaddes ağacın üzerine kral isimlerini yazan güzel bir kadın şeklinde gösterilmiştir.³¹⁶

- **Tueris:** "Bes" isimli ilahla birlikte resmi karyola kenarlarına işlenen ve uykuyu himaye ettiğine inanılan bu tanrıça³¹⁷ Sobek'in eşi olarak bilinmekte ve kendisinin analık ve doğum tanrıçası olup kadın ve çocukları koruduğuna inanılmaktadır. "Tılsımların Hanımı"

³⁰⁸ Narçın, *A'dan Z'ye Mısır*: 250

³⁰⁹ Diğer cenaze tanrıçaları: İsis, Neftis, Selkit. Bkz. Champdor, *Mısır'ın Ölüler Kitabı*: 123

³¹⁰ Kurhan, "Eski Mısır Orta İmparatorluk Devrinde Siyasi ve Dini Durum", *Bellekten LVII*: 726

³¹¹ Budge, *Mısır'da Ölüm Sonrası Fikri*: 95

³¹² Narçın, *A'dan Z'ye Mısır*: 317

³¹³ Budge, *Mısır'da Ölüm Sonrası Fikri*: 88

³¹⁴ Narçın, *A'dan Z'ye Mısır*: 318

³¹⁵ Narçın, *A'dan Z'ye Mısır*: 324

³¹⁶ İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*: 224

³¹⁷ İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*: 346

şeklinde de tapılan Tueris, aslanpençeli ve hamile bir su aygırı şeklinde betimlenmiştir. “Tavaret” ismi ile de tanınmaktadır.³¹⁸

Görüldüğü gibi Mısır Tanrılar Panteonu’nda ismine az rastlanan ve hakkında yeterince bilgi bulunamayan pek çok tanrı vardır. Bunların da haricinde sadece ismini vermekle yetineceğimiz tanrılar da mevcuttur hatta sayıları bir hayli kalabalıktır. Biz bu kalabalık listenin bir bölümündeki tanrı isimlerini verecek olursak:

Amathaunta, Amheh, Ammam, Amn, Anat, Ancti, Andjety, Anhur, Anit, Aniu, Anget, Anouke, Anti, Anukis, Arensnuphis, Aset, Bat, Bukhis, Buto, Cherti, Ha, Harsafes, Hauhet, Hedetet, Heka, Hemsut, Henet, Hesa, Hike, Hons, Hu, Huh, Iat, Ihu, Ihy, Inpu, Ipet, Iptet, Joh, Kemur, Ken, Kebechet, Kuk, Lenpw, Maahes, Mandulis, Mefetseger, Menhit, Meret, Mihos, Neb-unnut, Nef, Neper, Nepit, Nepri, Nit, Oetesh, Onuris, Qadesh, Pahet, Renenet, Renpet, Reret, Sag, Saah, Satet, Sepa, Septu, Sesmu, Seshat, Shed, Shenty, Sothis, Sopdu, Tatenen, Tutu, Unut, Uneg, Unti, Uto, Useret, Wadj-wer, Wepawet, Wosyet³¹⁹

Mısırlılar bunların da haricinde sayılamayacak kadar tanrı biriktirmiş, örneğin yirmi dört saatin her birini bir ilahın temsil ettiğine inanmış³²⁰, bazı varlıklara da “Yarı Tanrı”(demi-god) ünvanı vererek onları tanrılık mertebesine çıkarmayı hedeflemiştir. Mısır yazılı belgelerinde isimleri “neter”ler olarak geçen yarı tanrı varlıkların, tufandan sonra ülkeyi yönettiğine inanılmış, onlar alt dünyanın hakimi sayılmış³²¹ ayrıca ülkeyi yöneten firavunlar da tanrının bir temsilcisi addedilip bazen tanrı, bazen de “yarı tanrı” mertebesine çıkarılmıştır. Yine hiyerogliflerde önünde büyük bir saygıyla eğilinen yeniden dirilişin simgesi Bennu Kuşu, ölünün ruhuna refakat eden ve onu koruyan; bazen de “güneşte yaşayan Osiris” sıfatını alan ve bir bağış masasının önünde diz çökmüş ölüyü izleyen bir kuş şeklinde nitelenmiş ve kutsallaştırılmıştır.³²² Anka kuşu olarak da bilinen Bennu³²³, Tanrı Ra’nın ruhunun bir görünümü ya da onun yeryüzündeki cisimlenmiş şekli olarak da kabul edilmiştir.³²⁴ Gökteki parlak yıldızlar da ruhlar olarak kabul edilmiş, dahası tanrı olmuş ölümler³²⁵ olarak

³¹⁸ Narçın, *A’dan Z’ye Mısır*: 348

³¹⁹ Bu listenin tam metni için bkz. Narçın, *A’dan Z’ye Mısır*: 224- 225

³²⁰ İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*: 239

³²¹ Bunson, *Encyclopedia of Ancient Egypt*: 276

³²² Champdor, *Mısır’ın Ölümler Kitabı*: 61, 118

³²³ Bennu: Anka kuşu, “uben” (doğmak) fiilinden türetildiği zannedilmektedir. Herodot’a göre beş yüz yıl yaşayan kırmızı ve altın tüylü bir kuştur. Bkz. Kurhan, “*Eski İmparatorluk Devrinde Tanrı Re*”, Belleten LVII: 7

³²⁴ Kurhan, “*Asırlar Boyu Tanrı Re*”, Belleten LVIII: 2

³²⁵ Hatta gökteki yıldızların, geceleri gökyüzünde lambalarıyla oturan ölümler olduğuna inanılmıştır. Erman’dan akt. Kurhan, “*Eski İmparatorluk Devrinde Tanrı Re*”, Belleten: LVII: 13

görülmüştür.³²⁶ Hiyerogliflerde geniş bir yer bulan “doğu kapılarının açıcıları” olan köpek başlı maymunlar³²⁷ veya hemen her tanrının elinde görebileceğimiz gelecek milyonlarca yıllık mevcudiyeti simgeleyen yaşam işareti (ankh), sırların anahtarı ve yuvarlağıyla tanrıların ruhlarının ölümsüz tabiatını simgeleyen kulplu haç³²⁸ veyahut da ebediyet ve reenkarnasyonun (yani yenilenişin) sembolü olan yılan³²⁹; “yarı tanrı” seviyesine getirilmemiş de olsa, kendilerinin işgal ettiği yer mesabesinde aşırı kutsallaştırılmış ve birer güçlü dinsel simge olarak yerlerini almıştır.

³²⁶ Kurhan, “Eski İmparatorluk Devrinde Tanrı Re”, Belleten LVII: 13

³²⁷ Champdor, *Mısır’ın Ölümler Kitabı*: 107

³²⁸ Champdor, *Mısır’ın Ölümler Kitabı*: 44, 83

³²⁹ Champdor, *Mısır’ın Ölümler Kitabı*: 33

II. BÖLÜM: ESKİ MISIR DİNİNDE GENEL ANLAMDA ÖTE DÜNYA İNANCI

A- ESKİ MISIR'DA ÖLÜM VE ÖLDÜKTEN SONRAKİ HAYAT

1- Ölüm ve Mumyalama

a- Öte Dünyaya Açılan Kapı: Ölüm

“Horus ve İsis ölüyü kutsayacak ve ona ‘uyan ve kalk!’ diyecekler ve ölümler dünyayı terk edecek ama ölümler gibi değil, yaşayanlar gibi gidecek.”³³⁰

Ölüm, belki de Mısır insanının en fazla üzerinde uğraştığı ve kafa yorduğu konuların başında gelmektedir. Hatta denilebilir ki, günlük hayat prensipleri, yaşam tarzları ve emelleri hep bu konu etrafında dönmekte; dini literatür, papirüsler, mezar resimleri vb. daima ölüm teması ile şeklini bulmaktadır. Daha önce de dediğimiz gibi Mısırlı birey ölmek için doğar ve yeniden doğmak için ölür. Hayat varsa mutlaka ölüm de olacaktır, olmalıdır, hatta hayat ölümdür. Ölümün sonrası da Mısırlının zihninde muallak değildir, o her şeyi ince ince hesaplamış, başına gelebilecek korkunç olaylar için tedbirler almış ve daha yaşarken hayatını bu tedbirlere göre düzenlemiştir. En azından birçoğu...

Peki zannediyor muyuz ki ölümle bu kadar iç içe yaşayan Mısırlılar, bu sebepten bedbin, dünyadan bıkmış bir millet olsun. Bu, esasında Mısır'da tam tersi bir durum arz etmektedir: onlar, bilakis bu dünya hayatını çok sevdikleri için aynı hayat ahirette de devam etsin diye ölümler ülkesine giden yolu mümkün olduğu kadar kolaylaştırıp, ölümlerin geleceğini ellerinden geldiğince güzelleştirmeye çalışmıştır. Bu sebeple mesela çeşitli zamanlarda yazılmış olan pek çok dinsel kitap, ölümlerin ellerine verilip, onlara, öbür dünyaya giden güç yoldan geçerken karşılarına çıkacak engelleri kolaylaştıracak büyülü ve tılsımlı sözler öğretilmiş, ebediyet evi olduğu düşünülen ölümlerin mezarları ise sonsuza kadar kalacak bir sağlamlıkla inşa edilmiştir.³³¹ İnanışlarına göre insanın ruhu, ölümü sırasında bedeni terk etse bile, beden iyi bir şekilde muhafaza edilirse, tekrar cesedine geri dönebilmektedir. Bu yüzden geride kalanlar da kutsal bir görev olarak ölen kişinin bedenini her türlü tahribattan korumak zorunda kalmıştır. Ayrıca mezarlara ölünün geçmiş hayatı ile ilgili resimler, yazılar

³³⁰ Piramit Metinleri, bkz. Champdor, *Mısır'ın Ölümler Kitabı*: 128

³³¹ Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*: 42-43

konulması, bir yerde merhumun güzel bir şekilde hatıralarıyla öte dünya hayatını geçirmesine yardımcı olmak içindir.³³²

Ölüm, Mısır insanı için var oluş koşullarından biridir ve o sadece lanetliler için nihai bir son olabilir, diğer tüm varlıklar içinse yaşamın iki bölümü arasında bir eşik, bir gençleşme ve yaşamın yenilenmesidir. Öte dünya ise, hem ölünün bir “tanrı” olup, yeni ve daha yüce bir var oluşa kavuştuğu bir vaatler ülkesi, hem de ölünün tümüyle yok olmasına kadar varabilecek³³³ tehlikelerle dolu bir alemdir. Bu tehlikelerle baş edebilmek için de öte dünya yolculuğuna çok iyi hazırlanmak gerekmektedir. Mısır insanının, mezarın donanımına, cesedin bakımına ve ölünün her türlü ihtiyacının karşılanmasına gösterdiği özenin nedeni budur.³³⁴

Ölümü yaşama, yaşamı da ölüme tercih etme inancının bulunmadığı Mısır’da, yaşam ve ölüm birbirini tamamlar ve birbirinin devamı niteliğindedir. Ancak Mısır’ın ekonomik düzeyi birbirinden farklı toplum yapısında ölüm karşısındaki tutum sınıflara göre değişebilmiştir. Halk kesimi, egemen sınıf karşısında ölüme karşı çok daha rahat bir tavır sergileyebilmiş, zengin sınıf insanı genelde ölüm sonrası yaşamdan tedirginlik duymuş, öte dünyada bu dünyadaki gibi rahat bir yaşam sürememekten, tanrıların onu çalıştırmamasından korkmuştur. Öte dünyada işe koşulması, zengin bir Mısırlı için felaket demektir. Bu duygu onları öylesine tedirgin etmiştir ki, bunu önlemek için mezarlarına ellerinde iş aletleri bulunan heykelcikler koydurmuş ve bunların öbür dünyada kendi yerlerine tarlada, bahçede çalışacaklarına inanmışlardır. Bunun için heykellerin yanına şöyle bir yazı da koymuşlardır: “Öbür dünyada işe çağrıldığım zaman sen gideceksin!”³³⁵

b- Ölüme ve İnsan Bedenine Yönelik Bazı Temel Kavramlar

Batı dünyasındaki beden- ruh karşıtlığını bilmeyen Mısırlı, insanın varlığının birçok unsurdan oluştuğuna inanmıştır. Bedensel doğanın yanı sıra, insanın bedenle birleşen ve onun bütünü oluşturduğu kısımlarına dair bazı kavramlar belirlemişlerdir. Bu kavramların tam olarak ne anlama geldiği ve çevirisi ile ilgili tartışmalar bir hayli eskidir. Metinlerde çokça geçen birkaç kavramı açıklayalım:

³³² Kurhan, “Eski İmparatorluk Devrinde Tanrı Re”, Belleten LVII: 11

³³³ Bu konuyla ilgili, ölünün kırk iki tanrı huzurunda günahlarının tespit edilmesi durumunda yeniden bu dünyaya gönderilebileceği ve dünyada yaşayanları huzursuz edebileceği görüşü mevcuttur. Bkz. <http://www.fdk.yildiz.edu.tr/Yazilar/MisirTarihi.pdf>

³³⁴ Hornung, *Mısır Bilime Giriş*: 80

³³⁵ <http://www.fdk.yildiz.edu.tr/Yazilar/MisirTarihi.pdf>

- **Ka:** İnsanın öteki dünyadaki görüntüsü, tanrıların yanına giden benliği şeklinde tanımlanmışsa da³³⁶ onun insanın ikizi, koruyucu ruhu, yaşam enerjisi ya da kişiliği olduğunu düşünenler de mevcuttur.³³⁷ Diyebiliriz ki Ka, bedene bağlıdır ve kişinin bütün karakteristik özelliklerini barındıran soyut bir bireysellik ya da kişilik olarak tanımlanabilir. Ka, dünyada istediği herhangi bir yere gitmekte özgürdür, göğe girebilir ve tanrılarla söyleşebilir. Tüm dönemlerde mezarlara konulan armağanlar Ka'nın beslenmesine yöneliktir ve yeterince gıda verilmeyen bir Ka, açlık tehlikesine maruz kalmaktadır.³³⁸
- **Ba:** En genel manada insan ruhuna verilen isimdir ancak onun, tanrılar ve ölümlere özgü hareketli bir ilke ve bu varlıkların dışsal tezahürü olabileceği de düşünülmüştür.³³⁹ Ba, ölümlü bedenden ayrılmaktadır ve o, hayat veren ve belirgin bir şahsiyet bahşeden bir kuvvettir.³⁴⁰ Mısırlılar bunu genelde ölü ile aynı yüzü taşıyan bir kuş şeklinde göstermiştir. Ölüm anında bu uçucu ruh geçici olarak ka'sından, yaşamından ayrılmış olarak bedeni terk eder ve alışıktığı yerlerde gezinip durur. Çeşitli papirüslerde bu kuşu Nil kıyısındaki bahçelerde, firavun incirlerinin dallarında ya da ölünün bizzat başucunda görmek mümkündür.³⁴¹ Ba, Ka'nın içerisinde ikamet eder ve isteğe bağlı olarak bedenli ya da bedensiz olma gücüne sahiptir. Her ne kadar onun da göğe geçebilme kudreti olduğu söylene de, mezardaki bedeni tekrar ziyaret edebileceği ve onu tekrar canlandırabileceği inancını gösteren metinler mevcuttur. Kutsanmış ölümlerin kişisel ruhlarının ise gökte tanrılarla beraber oturduğuna ve tüm göksel nimetlerden sonsuza dek faydalanacaklarına inanılmıştır.³⁴²
- **Khat:** Kelime esasında fiziksel bedene ve doğasında çürüme olan herhangi bir şeye işaret etmektedir. Yani Khat, beden, mumyalandıktan sonra mezara gömülen şeydir. En erken zamanlardan en geç tarihlere kadar bütün muskalar, sihir ayinleri, formüller ve duaların temel hedefi, bu bedeni herhangi bir tahribattan korumak olmuştur. Kişinin ka'sı da bu bedene bağlıdır.³⁴³

³³⁶ Kurhan, "Eski İmparatorluk Devrinde Tanrı Re", Belleten LVII: 13

³³⁷ Ka ile ilgili Maspero: insanın ikizi; Steindorff: koruyucu ruhu; Erman: yaşam enerjisi; Gardiner: kişiliği vb. yorumları vardır. Bkz. Hornung, *Mısır Bilime Giriş*: 82

³³⁸ Budge, *Mısır'da Ölüm Sonrası Fikri*: 138

³³⁹ Hornung, *Mısır Bilime Giriş*: 82

³⁴⁰ Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*: 43

³⁴¹ Champdor, *Mısır'ın Ölüler Kitabı*: 57

³⁴² Budge, *Mısır'da Ölüm Sonrası Fikri*: 139

³⁴³ Budge, *Mısır'da Ölüm Sonrası Fikri*: 138

- **Ren:** Kişinin ismi, insanın özgün kimliğinin bir parçası, Mısırlılar tarafından korunmaya alınmış bir unsur. İsmi niçin önemli olduğunu anlamak zor değildir. Bir Mısırlı, ismi olmadan tanrılara takdim edilemez, isimsiz bir kişi, ilahi güçlerin önünde acizdir. Bir babanın ismini devam ettirmek oğlunun görevidir ve mezarları bakımlı tutup da içlerinde yatan ölülerin isimlerinin herkesçe okunmasını sağlamak en erdemli görevlerden biridir. Ölen kişi de, öte dünyada ilahi varlıkların ismini bilirse ve onları doğru telaffuz ederse, o anda onlara hakim olabileceği bir güç elde etmekte ve istediklerini onlara yaptırabilmektedir. Eğer bir kişi, bir insanın isminin silinmesiyle³⁴⁴ sonuçlanacak bir eylemde bulundursa, o insanı yok ettiğine inanılmıştır.³⁴⁵ Hiçbir şey adlandırılmadan var olamayacağı gibi, büyü aracılığıyla bir insanın acı çekmesi ya da yok edilmesi de ilk önce adının söylenmesiyle gerçekleştirilebilmiştir.³⁴⁶ Bir şeyin adının zikredilmesiyle o şeyi etkilemek ve bir şeyin adını bilmekle o şey hakkında bilgi sahibi olmak arasında yakın bir bağ kurulmuştur.³⁴⁷

c- Mumyalama

“Biatım sanadır, ey ilahi babam Osiris! Benim bu uzuvlarımı mumyalaman, evet mumyalaman için sana geldim, ki yok olmayayım ve son bulmayayım da ilahi babam Khepera gibi, onun çürüme bilmeyen ilahi rumuzu gibi olayım...Ey sen bedeni bozulma görmeyen ve kendin de asla bozulmamış olan...Bedenimin solucanlara dönüşmesine izin verme...Her tanrının, her tanrıçanın, her hayvanın ve her sürüngenin başına gelmesine izin verdiğin şeyin bana olmasına izin verme, çürümeyeyim.”³⁴⁸

Kutsal hizmetler olan mumyalama ve ağız açma törenlerinden önce her ölü, hareketsiz, çıplak ve terk edilmiş bir cesetten başka bir şey değildir. Tâbi olacağı ritler onu, mumyalanmış ve sargılara sarılmış bir Osiris, bir ölü Osiris haline getirecektir. Ölüler Kitabı’nda, cesetlerin kokmasından ya da öbür dünyada tekrar nefese kavuşamamasından doğan korku cümlelerine sıkça rastlanmaktadır. Bedenin ölümden sonra bozulmadan kalması

³⁴⁴ Nitekim pek çok firavun, çeşitli abide ve mabetlerden bazı seleflerinin adlarını kazıttırılmış ve bu eylemle onları yok ettiğine inanmıştır. Yine inşa edilen hemen her objede, devrin firavununun ismine şahit olmaktadır.

³⁴⁵ Budge, *Mısır’da Ölüm Sonrası Fikri*: 140

³⁴⁶ Kurhan, “*Eski Mısır Kraliyet Tanrısı Ptah*”, *Belleten LVIII*: 269

³⁴⁷ Sayılı, *Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik, Astronomi ve Tıp*: 30

³⁴⁸ Ölüler Kitabı CLIV. bölüm, bkz. Budge, *Mısır’da Ölüm Sonrası Fikri*: 69

düşüncesi Mısır insanının saplantısıdır.³⁴⁹ Çünkü Tanrıça İsis de, eşi Osiris'in ölü bedenini bulur bulmaz onu korumak için işe koyulmuş ve Thoth'un ona sağladığı bir dizi kelime ve formülleri seslendirmiş, böylece onun durmuş kalbini yeniden harekete geçirmeyi başarmıştır. Mısırlılar da, akraba ve yakınlarının dirilişini temin için İsis'in kullandığı aynı vasıtayı, yani Thoth'un formüllerini kullanmaya devam etmiş ve ölen her kişi için İsis tarafından seslendirilen Thoth'un kelimeleri ile aynı etkiyi yaratacak bir dizi metni, tabutun veya tılsım ve muskaların üzerine yazmıştır. Fakat ölünün yakınlarının da yerine getirmesi gereken vazifeler vardır ki bunlar da belli duaların zikredilmesi ve mezara yerleştirilmeden önce ölünün başında birtakım sembolik seremonilerin uygulanmasıdır.³⁵⁰

Piramitler devrine gelinceye kadar yani ilk sülaleler döneminde, insan ruhu, ölüm sırasında bedeni terk etse bile, bedenini iyi bir şekilde muhafaza edilmesi şartıyla bu ruhun tekrar cesede döneceği yönünde kesin bir inanç mevcuttur. O halde geride kalanların en kutsal görevi de, vefat edenin bedenini tahribattan korumaktır.³⁵¹ Ancak Mısır metinlerine göre, aklanmış kişinin canı ve ruhu kutsanmışlar ve tanrılarla birlikte gökte yaşamaktadır ve fiziksel bedenini tekrar uyanmayacağına, doğmayacağına ve onun asla mezarı terk etmeyeceğine inanılmıştır. Şüphesiz piramitler devrinden sonra da Mısır'da çürümeye tabi olan bedeninin canlanacağı ve yeni hayatın bu dünyadakine çok benzeyen ve onun devamı olduğunu umut eden halk kesiminden kişiler de vardır ancak kutsal yazılardaki öğretileri³⁵² izleyen bir kısım Mısırlı, böyle inançların din adamları ve genel olarak eğitilmiş bireylerin görüşleriyle uyumadığını görmüş ve fikirlerini bu doğrultuda yenilemiştir.³⁵³ Böylece Mısırlı birey, öte dünyadaki bütün beklentilerini ölümlü bedeniyle yapamayacağını anlar hale gelmiştir. Milyonlarca yıl yaşayacağına olan inancı tamdır fakat bunu, önünde olup bitenin verdiği deneyimle, yeryüzünde içinde yaşadığı bedenle yapmasının pek de mümkün olmadığını bilmektedir. İyi mumyalanmış bir beden bile, bazen nemden, bazen kuru kuruya, ama bir şekilde çürüyüp bozulabileceğini ve tek başına mumyalamanın da dirilişi garantilemek ya da gelecekteki hayatı elde edebilmek için yeterli olmadığını bilmektedir. Doğasında çürüme olan hiçbir şeye, beşeri yöntemlerle çürümezlik özelliği kazandıramayacağını da keşfetmiştir. Öyleyse niçin ölümlerini mumyalamışlardır? Fiziksel bedeninin yüzde yüz uyanacağı beklentisinde olmadıkları açıktır. Buna, aşırı muhafazakarlıklarının bir neticesi olarak

³⁴⁹ Champdor, *Mısır'ın Ölümler Kitabı*: 53, 71

³⁵⁰ Budge, *Mısır'da Ölüm Sonrası Fikri*: 142,143

³⁵¹ Kurhan, "Eski İmparatorluk Devrinde Tanrı Re", *Belleten LVII*: 11

³⁵² Bir kutsal yazıda şöyle denir: "Ruh göğe, beden toprağa". Bkz. *Recueil de Travaux*'den akt. Budge, *Mısır'da Ölüm Sonrası Fikri*: 141

³⁵³ Budge, *Mısır'da Ölüm Sonrası Fikri*: 141

bakabilenlerin yanı sıra diyebiliriz ki, belki de Mısırlılar, cesedin korunmasının, Ka'nın esenliği ya da ondan yeni bir beden gelişmesi amacına hizmet ettiğine inanmıştır. Ölüler Kitabı'nda göçen kişi "Ben varım, ben yaşıyorum, ben yeşeririm"³⁵⁴ sözlerini kullanmıştır. Yani öte dünyada yeni bir beden filiz vermiştir ve nasıl ki dünyadaki fiziksel beden ruhun yeryüzündeki ikamet yeriye, öte dünyadaki bozulmaz beden de onun gökteki evini oluşturmaktadır. Yani aslında, mumyalamanın hikmeti de, dünyadaki fiziksel beden yeniden canlanıp ayağa kalkacağına inandıkları için değil de, ruhsal beden bu fiziksel bedenden sürgün vereceğine olan inançtır. Üstelik bu yeni beden de, fiziksel bedenlerinin şeklinde olmasını dilemişlerdir.³⁵⁵ Denebilir ki, beden ne denli iyi korunursa, öte dünyada ondan sürgün verecek ruhsal beden de bu bedene aynı ölçüde benzeyeceğini düşünmüşlerdir.

Pekala, beden iyi korunabilmesi için hangi uygulamalar birbirini izlemiştir. Biraz da bunlara bakalım:

Mısır mezarlarında bulunan mezar eşyasının niteliği, az çok mumyalamanın kalitesi hakkında ipucu niteliği taşımaktadır. Çok genel manada mumyalama, kafaîcinin alçılanmasından, iç organların çıkarılmasından, vücudun kokulu maddelerle doldurulmasından ve bu işlemlerden sonra vücudun yetmiş gün doğal sodyum karbonat içinde bekletilmesinden, reçine ile kurutmaya kadar çeşitli şekillerde olabilmektedir. Yöntem ne olursa olsun sonuçta vücut, genelde ince –bazen de kalın-³⁵⁶ keten şeritlerle sarmalanmıştır.³⁵⁷

Mumyalama esasında, insan vücuduna uygulanan çeşitli ameliyatlar gerektirmektedir. Buna karşın devrin Mısırlısının anatomi bilgisinin çok basit bir düzeyde olduğu sanılmaktadır.³⁵⁸ Mumyacılıkla uğraşan kimseler, hekimlikten ayrı olan bir sınıfı teşkil etmişler ve kadavra ile doğrudan doğruya temas halinde olan bu insanların oluşturduğu sınıf, hekimlikten aşağı bir tabaka olarak görülmüştür. İnsan cesedi üzerinde tetkikler yapmak, din bakımından da menedilmiştir ve bu yüzden mumyacılıkla uğraşmayan hekimler sınıfı, anatomiden ziyade yaşayan insanlarla ilgilenmiştir.³⁵⁹ Yine de görevi ciddiyetle yerine getiren mumyacılar –ki bunlara çeşitli papirüslerde "ölü ilaçlayıcısı ve yardımcısı", "kher-heb" ya da

³⁵⁴ Ölüler Kitabı, CLIV. bab, bkz. Budge, *Mısır'da Ölüm Sonrası Fikri*: 143

³⁵⁵ Budge, *Mısır'da Ölüm Sonrası Fikri*: 142,144

³⁵⁶ Ölünün zengin ya da fakir olmasına bağlı olarak mumyalamaya gösterilen itina kadar, mumyalama esnasında kullanılan malzemenin kalitesi ve çeşitliliği de değişebiliyordu.

³⁵⁷ Valbelle, *Eski Mısırda Yaşam*: 67

³⁵⁸ Valbelle, *Eski Mısırda Yaşam*: 116

³⁵⁹ İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*: 241

“Şem rahipleri”³⁶⁰ olarak da hitap edilmiştir- hiçbir ayrıntıyı atlamayarak, mumyalama işlemini asırlarca aynı şekilde yapmış ve muhafaza etmiştir.

İnsan bedeninin toprakta kesin olarak yok olmasını önlemek için ceset cenaze odasına konmadan önce, tuz ve ziftle işleminden geçirilmiştir. Öncelikle, kadavranın kılları, başında bir din adamı Ölüler Kitabı’ndan bazı bölümleri okurken, itina ile traş edilmiş, burun deliklerinden sokulmuş özel demir araçlarla beyin parça parça çıkarılmıştır. Uzman kişi daha sonra karnı açmış ve iç organları³⁶¹ boşaltmış, yaralar ise, bal mumu veya metal bir levha ile örtülmüş, karnı saran kordonlarla yerine tutturulmuştur. Bu levhaların arasına genelde, kutsal bir simge olarak görülen “Horus’un Gözü” (ucat-udjat) konmuştur. Bu sihirli gözün sağında ve solunda dört cenaze meleği (İsis, Neftis, Neith, Selkit) veya Horus’un dört oğlu olduğuna ve bunların, içine ölünün karaciğeri ve iç organları konmuş dört vazoyu koruduğuna inanılmıştır.³⁶² Ceset, yetmiş gün boyunca doğal sodyum karbonat ve zift salamurasına yatırılmış, ancak söz konusu kişi firavun ya da başka önemli bir şahsiyetse, kadavranın mumyalanışı, gösterilen aşırı özen neticesinde on aya kadar sürebilmiştir. Bu temizleme ve iç organların boşaltılması işlemlerinden sonra ise eller, ayaklar ve yüz, önceden katrana batırılarak mikroplardan arındırılmış şeritlerle³⁶³ sarılmış, şeritler arasına muskalar, söğüt ve zeytin yapraklarından yapılmış çelenkler, mavi lotus yaprakları, mumya mezet boyları, safi yağı, khnum yağı, sedir esansı vb. konmuştur. Çenenin altına ise Osiris’in sakalı sembolik olarak yerleştirilmiştir. Mumyanın bir insan vücudu şeklini koruması için keten şeritler vücuda çok sıkı sarılarak, bedenin biçimini bozabileceği yerlere koruyucu tamponlar konmuştur. Ölünün bedenini saran bu keten şeritlerin, hayat akımı ağını simgelediğine ve bu şeritlerin bir “ışık giysisi” olarak bir kuluçka ve canlanma dönemi olan ölüm uykusundan sonraki dirilişi de simgelediğine inanılmıştır.³⁶⁴ Mumyalama işlemini yapanlar, şeritleri sarmadan önce ölünün yüzünü düzeltme, makyaj yapma; dudakları, tırnakları, avuçları ve ayak tabanlarını boyama; içi boşaldıktan sonra, kafatasında kalması olası akıntıları önlemek

³⁶⁰ Champdor, *Mısır’ın Ölüler Kitabı*: 69, 91

³⁶¹ Bu iç organlar genel olarak: ciğerler, bağırsaklar, mide. Kalbe ne yapıldığı konusunda iki farklı görüşle karşılaşırız: Birincisi, kalbi düşüncenin ve her türlü hareketin merkezi olarak gören Mısırlıların, onu ayrı bir biçimde mumyalayıp, vücudun bulunduğu tabuttan ayrı olarak vazoya koyduğu. Bkz. Kurhan, “ *Eski Mısır Kraliyet Tanrısı Ptah*”, Belleten LVIII: 269 / İkinci görüş ise, kalbin yerinde kaldığı. Çünkü Ölüler Kitabı’nda şöyle yazar: “Gerçek, kalbin seninle birlikte olacak”. Bkz. Champdor, *Mısır’ın Ölüler Kitabı*: 71

³⁶² Champdor, *Mısır’ın Ölüler Kitabı*: 71

³⁶³ Şeritlerin uzunluğu ile ilgili tartışmalı rakamlar mevcuttur. Bir kısım uzmanın incelemesine göre çok ince ipliklerin bir kilosu ile 12-18.000 metre uzunluğunda mumya sargıları elde edilebiliyordu. Ancak bu rakamlar biraz abartılı görünmektedir. Bkz. İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*: 201 / Dr. Derry ise bir mezarda yaptığı araştırmada mumyayı tamamen sarmak için sekiz defa katlanmış yirmi metre uzunluğunda bir keten parçasına rastlamıştır. Bkz. Champdor, *Mısır’ın Ölüler Kitabı*: 72

³⁶⁴ Champdor, *Mısır’ın Ölüler Kitabı*: 63, 72

için burun deliklerini tıkama işlemlerini ihmal etmemiştir. Ceset hazır olunca da, uyuyan biri gibi tahta lahdinin üzerine yatırılmış, lahdin iç duvarlarından birine çizilen kapı sayesinde ölünün, lahitten çıkıp Ra'yı hayran hayran izleyeceğine inanılmış ve hatta lahdinin üzerine çizilen gözlerle çevresini görüp, hemen yanı başına bırakılan Ölüler Kitabı'nın sihirli formüllerini ve dualarını okuyabileceğine ve böylece huzura kavuşup öte dünyada neşe içinde hüküm süren tanrıların korumasına kavuşabileceğine inanılmıştır.³⁶⁵

d- Ağız Açma ve Cenaze

“Yetmiş günlük salamura dönemi geçince, güzel ve rahat bir mezara konma töreni olacak ve sen ölüm yatağına bırakılacaksın...Rahip ağzını açacak, temizlenmeni tamamlayacak. Horus ağzını, gözlerini ve kulaklarını açacak. Bedenin, şimdi sana ait olan her şeyde mükemmeliyete daha yakın. Sana Kutsal Kitabın duaları okunacak.”³⁶⁶

Ağız açma eylemi, ölüyü yeniden yaşamsal becerilerine kavuşturacak, yüksek ruhlarla ilişki kurmaya dayanan, temelinde bir çeşit büyü işlemi olan kısmen sembolik bir eylemdir. Ayrıntıları Mısır'ın eski doktrinlerine dayanan bu ağız ve göz açma seremonilerinin, ölünün ruhunu bulmasına ve yeni bir yaşam akımına kavuşan vücudunu kullanabilmesine yaradığına inanılmıştır.³⁶⁷ Onun ölümden sonraki yaşamını sürdürebilmesi için yemesinin ve içmesinin de sağlanması gerekmiştir. Özellikle ağzına ve burnuna yaşamsal etkinlik kazandırabilmek ve adını sürekli söylenir kılmak için de bu işlem öngörülmüştür.³⁶⁸ Ağız açma esasında, bir yandan ölünün yaşama geri gelmesi ve mezara konulan sıvı ve katı yiyeceklerle beslenmesi, diğer yandan öteki dünyada tanrılar mahkemesinde, dünyevi hareketleri konusunda savunmasını yapabilmesi için, mumyalanmış ölünün heykeli³⁶⁹ üzerinde yapılmıştır. Bu işlem, keskiyi andıran ucu kıvrık uzun saplı bir bıçak ve buna benzer aletlerle, bir inanışa göre Ptah'ın insanları yarattığı zaman, onların ağzını açarak canlandırdığı³⁷⁰; diğer bir inanışa göre de Osiris'in bedenini bulan İsis'in, onu mumyaladıktan sonra ağzını açarak ölümsüzlüğüne kavuşturması inancıyla yapılmıştır.³⁷¹

³⁶⁵ Champdor, *Mısır'ın Ölüler Kitabı*: 72, 91

³⁶⁶ Yüksek bir memurun mezarında bulunmuş bir kitabe. Erman'dan akt. Champdor, *Mısır'ın Ölüler Kitabı*: 72

³⁶⁷ Champdor, *Mısır'ın Ölüler Kitabı*: 47, 51

³⁶⁸ Valbelle, *Eski Mısırdaki Yaşam*: 67

³⁶⁹ Ölünün heykel ya da heykelcikleri, mezarların içine de konur ve eğer mumyalanmış cesed bozulmuşsa, ruhun bu heykellerden birinin içine girmesi umut edilirdi. Bu inanç daha çok ilk devirlere mahsustur. Bkz. İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*: 296

³⁷⁰ Kurhan, “*Eski Mısır Kraliyet Tanrısı Ptah*”, *Belleten LVIII*: 271

³⁷¹ Kurhan, “*Eski İmparatorluk Devrinde Tanrı Re*”, *Belleten LVII*: 12

Ağız açma töreninin hemen öncesinde, ritüel gereği, cenaze rahiplerinin heykele saçılar adaması, kiralık ağlayıcı kadınların, Ölüler Kitabı'ndan okunan bölümler eşliğinde ağlaması vb.ne rastlanmıştır. Ancak en önemli ritüel hiç kuşkusuz, ölüye ruhunu iade eden ağız açma ritüelidir ki mumyalanmış, sarılıp sarmalanmış cesede dilini ve sözün sahibi olduğu yaratıcı gücü, görüşü, işitmeyi, tat, koku, dokunma duygusu, kolların ve bacakların hareket serbestliğini iade eden de temelde bu ritüeldir. Ağız açma, ölünün ka'sını (dublesini) temsil eden heykelin el ve ayaklarını yumuşatan bir "cevher değişimi"dir.³⁷²

Bu seremoni bir dizi özel aşamadan oluşmaktadır. En genel manada:

- Öncelikle ölünün heykelinin birçok defa tütsülenip temizlenmesi ve ağzının doğal sodyum karbonat toprakları tütsü yapılarak ayrıca temizlenmesi,
- Töreni yapan birinin, Horus'un dört oğlunu temsilen heykelin ağzını küçük parmağıyla açması ve heykele, bir oğlun babasına hitap eder gibi hitap etmesi,
- Ölünün ruhunun, Horus'un kaybolan gözü ile birlikte boynuzlu bir hayvanın içine saklandığı inancıyla bir öküzün kurban edilmesi (böylece bu ruhla birlikte ölü, gölgesini, şeklini, ismini yani tanrıların mahkemesine çıkabilmek için gereken bütün öğelerini iade alır) ,
- Öküzün ön ayağı ve kalbinin heykele takdim edilmesi,
- Ağzın ve gözlerin çeşitli araçlarla açılması.

Bütün bunlardan sonra süslenerek boyanan ve kokular sürülen heykel, tekrar tütsülenmiş ve tören bitiminde bir yemek verilerek merasimle heykel kaldırılmıştır. Heykeller artık bu aşamadan sonra bir "canlı" gibi görülmüş ve ölünün akrabalarının talimatı üzerine, bu iş için ayırdıkları paranın miktarına göre rahipler, bu heykelin önünde, tütsüler yakıp, ölüye kurban hizmetlerini sağlamıştır.³⁷³ Mumyalanmış beden ise, boynuna altın yaldızdan yapılmış kutsal bir ineğin resmi, başının altına da kullanılmamış bir papirüsün üzerine tılsımlı yazılar yazılıp konduktan sonra dualar okunarak ve ölünün, sanki hayattaymış gibi bütün vücudunda büyük bir sıcaklık hissedeceğine ve yer altı (duat) kapılarının hiçbirinin önünden geri çevrilmeyecek kadar yücelmiş, hatta tanrılaşmış olacağına olan inançla toprağa verilmiştir.³⁷⁴

³⁷² Champdor, *Mısır'ın Ölüler Kitabı*: 47, 52

³⁷³ Champdor, *Mısır'ın Ölüler Kitabı*: 49, 51

³⁷⁴ Kolpaktchy'den akt. Kurhan, "İmparatorluk Tanrısı Amon", Belleten LIX: 564

2- Tanrılar Mahkemesi ve Ölülerin Yargılanması

a- Yargılamanın Tarihçesi

“Mahkemede önüme bana karşı olan hiçbir şey çıkmazın...aleyhimde bir muhalefetle karşılaşmayayım.(Kalbim) terazinin bekçisinin huzurunda iken benden ayrılmazın.”³⁷⁵

İnsanın öldükten sonra, bedenli durumda iken yaptığı işlerden, ilahi güçler karşısında sorgulanacağı fikri, Mısır uygarlığının en erken dönemlerine aittir ve tüm ileriki nesiller boyunca da esas olarak aynı kalmıştır. Fakat Mısırlı bireyin ruhunun, ölümün hemen sonrasında mı, yoksa mumyalama işlemi bitip de mezara yerleştirildikten sonra mı mahkemeye geçeceği meselesi net olmamakla birlikte, dünyada yaşayan bütün insanların bedenliken yaptıkları işlerin ödülünü ya da cezasını hep beraber alacakları bir genel mahkeme fikrine de rastlanmamaktadır. Tam tersine bütün ipuçları, her ruhun bireysel olarak ele alındığı veya Osiris’in krallığına ve kutsanmışların yanına gitmesine izin verildiği ya da doğrudan doğruya helak olduğu yönündedir.³⁷⁶

Bildiğimiz en erken dinsel metinlerde Mısırlıların yargılanma beklentisinde olduğuna dair işaretler yer almaktadır. Ölüler Kitabı’nda, “alt dünyada kalbinden uzak düşmek” ya da “göçen kişinin kalbinin alt dünyada ondan alınmasına izin vermeme”³⁷⁷ başlıkları yer alırken yine XI. hanedan zamanında bir tabutun üzerine yazılmış olan metinde: “Mahkemede duruşmayı yapan rablerin huzurunda iken önüme bana karşı hiçbir şey çıkarılmasın” cümlesi yer almaktadır. Yine ölülerin yargılanması fikrine, IV. hanedan gibi erken bir dönemin dinsel yazılarında da rastlanmaktadır. Mahkeme sahnesinin ise bilinen en erken resmi XVIII. hanedan dönemine aittir. Ölüler Kitabı’nın en eski Teb papirüs kopyasında bu sahneye rastlanmamaktadır.³⁷⁸

Yargılanma fikrine tamamıyla inanan Mısırlı, bu süreci, mutlular ile cehennem azabı çekip de varoluştan dışlanacak lanetlilerin ölüler mahkemesinde ayırt edilmesi olarak görmektedir. Öte dünya yolculuğu aslında uzun, zorlu ve tehlikelerle dolu ama gereken ayinler ve merasimler yerine getirildiği ve mahkemeden temizlenmiş olarak çıkıldığı takdirde tanrıların yanında ölümsüzlükle sonuçlanacak bir yolculuktur. Mahkemenin ne şekilde görüleceği de yine ayrıntılarıyla tasvir edilmiştir.

³⁷⁵ Ölüler Kitabı XXX. B bölümü, Tanrı Thoth’un imzasıyla demir bir levha üzerine kazılı bölüm. Bkz. Budge, *Mısır’da Ölüm Sonrası Fikri*: 101

³⁷⁶ Budge, *Mısır’da Ölüm Sonrası Fikri*: 97

³⁷⁷ Ölen kişi, kalbini hayat ve varlık kaynağı olarak görür.

³⁷⁸ Budge, *Mısır’da Ölüm Sonrası Fikri*: 101, 102, 105

b- Ruhun Tartılması

Öte dünyada selamete çıkmak, öncelikle yeryüzünde işlenen günahlardan temizlenmeyi gerektirmektedir. Osiris de, öldürüldükten sonra tanrılar mahkemesinde “temize çıkmış” olarak ilan edilmiş ve onun aynı durumda olan tüm insanları yanına alacağına inanılmıştır. Eski İmparatorluk devrinde mahkeme başkanı Tanrı Osiris iken, Orta İmparatorluk devrinde Tanrı Thoth’un mahkemeye başkanlık edeceğine, Tanrı Horus’un mahkeme sonucunu belirleyeceğine ve Tanrı Ra’nın da güneş kayığında mahkeme savunmalarını işiteceğine inanılmıştır. Mahkemenin sonunda ise sadık ölümler birer Osiris olacaktır. Osiris, bir zamanlar yeryüzünde hükümdar iken, öldürülmesinden sonra öte dünyanın efendisi olmuştur. Aynı şekilde yeryüzünde firavun olanın firavunluğu da öteki dünyada devam edecektir. O halde, Osiris inancını taşıyan biri de, bir Osiris-firavun haline bürünecek, hatta Tanrı Ra ile özdeşleşecektir. Bütün bunların olabilmesi için de elbette en başta yeryüzünde maata uygun olarak yaşama şartı vardır. Bu yüzden Eski İmparatorluk devrinden itibaren, öte dünya mahkemesi düşüncesi ve buradan itibaren de davranışların merkezi olan kalbin bir terazi ile tartılması işlemi geliştirilmiştir.³⁷⁹

Yüce Tanrı Ra, yanına alacağı kişileri bir ayıklamadan geçirmek için mahkemeyi kurmuş ve Osiris, Thoth, Anubis gibi tanrılara ilave olarak İsis ve Neftis’in koruyucu kanatları arasında, ölen kişilerin kalbi –yani şuru, dünyada yaptıkları- adalet ve gerçek tanrıçası Maat’la veya Maat’ı ifade eden bir tüyle tartılmış ve bu kişinin dünyevi hareketleri ölçülmüştür. Bu ölçüye göre, yani ölünün kalbinin hafifliğine göre ölü ya mahkeme canavarı³⁸⁰ tarafından yutulacak ya da yaşayan ruh olarak aydınlığa çıkacak ve nura kavuşarak ödüllendirilecektir. Böylece, kutsal mahkeme karşısında günahsız olduğu belirlenen ölü “maa kheru” (doğru, adil) ilan edilecek ve Ra’nın alemine girmeye hak kazanarak tanrılar arasında “imahu” (ulu) kişiliği ve kutsallığı kabul görecektir.³⁸¹ Ruhun tartılmasından sonra “Olumsuz İtiraf” yapmak zorunda olan ölü, buradan da temiz çıktığı takdirde Maa Kheru olarak artık tartılmış, tam ve eksiksiz olarak sonsuza kadar istediği yere gidebilecek, yaşayanların toprağına ya da Samanyolu’nun derinliklerine inebilecek ve sözün gerçeği Osiris olacaktır.³⁸²

³⁷⁹ Kurhan, “Eski Mısır Orta İmparatorluk Devrinde Siyasi ve Dini Durum”, Belleten LVII: 721

³⁸⁰ Mahkeme Canavarı: Suçlu görülenler, her biri ‘iç organları parçalayıcı’, ‘kemikleri dağıtan’, ‘benliği yiyen’ gibi adlar taşıyan kırk iki hakim tanrı tarafından cezalandırılıyordu. Kurhan, “Eski İmparatorluk Devrinde Tanrı Re”, Belleten LVII: 13 / Bu canavarın diğer adları: Am-mit, Amenut. Bkz. “Sobek” maddesi.

³⁸¹ Kurhan, “Eski İmparatorluk Devrinde Tanrı Re”, Belleten LVII: 13-14

³⁸² Champdor, *Mısır’ın Ölümler Kitabı*: 39

c- Olumsuz İtiraf

“Biatım sanadır, ey Ulu Tanrı, sen iki Maat tanrıçasının Rabbi!...Seni bilirim, senin ismini bilirim...o günahkarların kanıyla beslenen, Maati Salonu’nda seninle yaşayan kırk iki tanrının isimlerini bilirim.”³⁸³

Mahkemeye çıkıp kendini savunan her ölü, Ra’ya ve Osiris’e dua ve ibadet sözcükleri söylemesinin ardından, işlediği her günahın kurtulabilmesi ve tanrıların yüzüne bakabilmesi için “Maati Salonu”na geçmektedir. Maati Salonu ile ilgili en temel fikir, iki kız kardeş olan Tanrıçalar İsis ve Neftis’in, Osiris’in makamının dışında olan bu salonda oturdukları ya da Osiris’in hemen gerisinde ayakta durdukları, ayrıca bu salonda kırk iki³⁸⁴ tanrının bulunduğu fikridir. Ölü, bu salona geldikten sonra her tanrının ismini tek tek söylemek ve “şu ve şu günahı işlemedim” şeklindeki söylemlerine bağlı olarak “Olumsuz İtiraf” yapmak zorundadır. Bu itirafın ardındaki temel dinsel ve manevi fikirler son derece eski olmakla birlikte, bunlara bakılarak Mısırlı bireyin, Tanrı’ya ve komşusuna ait hangi görevleri önemseyerek nesilden nesile aktardığı açığa çıkmaktadır.³⁸⁵

Papirüslerde detaylarıyla çizilen “Olumsuz İtiraf” sahnesi şöyledir:

Maat’ı temsil eden kutsal yılanlar ve tüylerden oluşan bir salon, ortada üst tarafta ellerini açmış oturan bir tanrı ki, sağ eli Horus’un gözünün üstünde, sol eli de bir göl ya da havuzun üstündedir. Salonun ucunda Maat Tanrıçaları İsis ve Neftis oturmaktadır ve ölen kişi Osiris’e ibadet pozisyonundadır. Terazinin bir kefesinde Maat’ın sembolü tüy, diğerinde ölen kişinin kalbi bulunmaktadır. Bu salonda kırk iki tanrı oturmakta ve ölen kişi her tanrının önünden geçerken ona ismini söyleyerek hitap etmekte ve aynı sırada işlemediği belli bir günahı söylemektedir. Ancak tanrı sayısı kırk iki olduğu halde, ölen kişinin onlara hitap ettiği sırada kırk iki tane günah ya da kusur sayması gerekmekte, sıralanan günahlar da bu sayıya ulaşmamaktadır. Ölmüş kişi artık, “işlemediği günahları” ve istenmeyen şeyleri şu şekilde sayar:

³⁸³ Ölümler Kitabı CXXV. bölüm, bkz. Budge, *Mısır’da Ölüm Sonrası Fikri*: 110

³⁸⁴ Niçin kırk iki tanrı olduğu çok da kesin olmamakla birlikte; bu tanrılardan her birinin Mısır’ın eyaletlerini temsil ettiği görüşü mevcuttur. Eyalet sayıları klasik dönem yazarlarının bir kısmına göre otuz altı, diğer bir kısmına göre kırk altıdır ancak merkezi yönetimin mali ve daha başka sebeplerden eyaletlerin sayısını azaltmış ya da çoğaltmış olabileceği, XVIII. hanedan devrinde ise sayının kırk iki olduğu söylenmektedir. Bkz. Budge, *Mısır’da Ölüm Sonrası Fikri*: 112

³⁸⁵ Budge, *Mısır’da Ölüm Sonrası Fikri*: 109

Tanrı'ya lanet etmediğini, şehrin tanrısını hafife almadığını, krala lanet etmediğini ya da karşı gelmediğini, hırsızlık yapmadığını, adam öldürmediğini, zinaya ya da eşcinselliğe bulaşmadığını, kibirli ve zorba olmadığını, işinde öfkesine yenilen biri olmadığını, iki yüzlülük yapmayı küfredmediğini, kimsenin malına göz dikmeyip hile yapmadığını, dinsel öğütlere kulak tıkamadığını, kimseyi korkutmayı pazar yerinde kimseyi aldatmadığını, kamunun faydalandığı su yollarını kirletmediğini, kimsenin dikili toprağına zarar vermediğini vb. günahlarını dile getirmektedir.³⁸⁶

Bu adımla birlikte kalbin tartılması tamamlanmış olmaktadır ancak şunu da belirtmekte yarar vardır ki bu kırk iki tanrı arasında Osiris'in görevlileridir ve mahkeme salonunda ikincil bir konumda bulunmaktadır. Önemli olan, yani ölen kişinin öte dünyadaki konumunu belirleyen esas şey, kalbinin terazide tartılmasının belirlediği sonuçtur ve umut edilen şey de daima, terazinin en azından yasa sembolü eşit ve dengede durur hale gelmesidir.³⁸⁷

3- Diriliş, Cennet ve Cehennem Tasavvurları

“Ben orada varım, ben orada güçlüyüm, ben orada bir ruh oldum, ben orada yerim, ben orada tohum ekerim, ben orada mahsul biçerim, ben orada çift sürerim, ben orada sevişirim ve ben orada Tanrı Hetep ile barış içindeyim. İşte bakın tohumları serpiyorum, göllerinde yelken açıyorum ve onun şehirlerine doğru ilerliyorum.”³⁸⁸

Mısır'daki dinsel literatür, yaşamış herkesin mezarın ötesinde hayatını “yinelediğini”, ölenlerin halen yaşadığını ve zaman sürdüğü sürece de yaşayacaklarını varsaymaktadır. Mezarlarda bulunan dünya hayatına dair eşyanın çeşitliliği de yine mezarları inşa eden insanların, ölen akraba ve yakınlarının bir yerlerde tekrar yaşayacaklarına, olasılıkla bu dünyadakinden çok da değişik olmayan bir hayata adım attıklarına olan inançlarına işaret etmektedir. Öte dünyada da avlanabilen ve dövüşebilen bir insan, tekrar yaşama dönen bir insandır ve eğer tekrar yaşayacaksa, bu ya eski bedeninde veya bir yenisinde olmalıdır ki eski bedeninde yaşayacaksa, o yeniden canlanmak zorundadır.³⁸⁹ Diriliş ile ilgili daha önce de belirttiğimiz gibi, ilk devrin Mısırlısı, bedenini iyi bir şekilde saklanması şartıyla ruhun bedene geri döneceğine inanmışken, sonraları biraz da kutsal metinlerin etkisi ile öte dünyadaki

³⁸⁶ Budge, *Mısır'da Ölüm Sonrası Fikri*: 111, 116

³⁸⁷ Budge, *Mısır'da Ölüm Sonrası Fikri*: 112

³⁸⁸ Ölüler Kitabı CX. bölüm, bkz. Budge, *Mısır'da Ölüm Sonrası Fikri*: 159

³⁸⁹ Budge, *Mısır'da Ölüm Sonrası Fikri*: 133, 135

bedenin bu dünyadakine çok benzer, ancak yeniden meydana gelmiş hatta dünya bedeninden sürgün vermiş olduğuna inanmıştır.³⁹⁰ Yargılanma neticesinde aklanmış olan kişinin kutsanmışlarla ve tanrılarla birlikte gökte yaşadığına inanılmıştır. Elbette gökte yaşayan ruhların da nerelerde dolaşıp gezdiği, nasıl bir hayat yaşadığı Mısır metinlerinde yer almaktadır. Cennet ve cehennem tasvirleri de diyebileceğimiz bu bölümler şu şekilde işlenir:

Cennet, yani iyi ruhlara sunulan mükafat mekanı Mısır papirüslerinde sıkça işlenen bir temadır. Cennetin tam yeri ile ilgili değişik görüşler bulunmasına rağmen, tüm dönemlerdeki tüm düşünce ekolleri onu gökyüzündeki bir mekana yerleştirmiştir. Dinsel metinlerde ölülerin oturduğu gök cisimlerine – güneş, ay ve yıldızlar- bol miktarda atıfta bulunulması, suçsuz bulunan ruhların nihai ikametgahlarının bu dünya üzerinde olmadığını göstermiştir.³⁹¹

Yaşanan deneyimler ve temize çıkıştan sonra ölü ve dublesi, “bedenleri koruyan” Thoth’un tavsiyesiyle cennet bahçelerine kabul edilmektedir. Bu zamandan sonra ölü, artık ölü değildir ve gökyüzünde yer alan “yok olmazlar”ın yanına, ebediyen her çeşit yiyeceğin bol olduğu, orada suları masmavi tanrısal Nil’in yer aldığı, firavun inciri ağaçlarının gölgesindeki cennete alınmış olmaktadır.³⁹² Çeşitli metinlerde “İalu Tarlaları” , “Elysia Tarlaları” , “Sekhet Aaru” ya da “Sazlık Alan” isimleriyle yer alan cennet modeli, her türlü çiftçiliğin büyük bir kolaylık ve başarı ile yürütülebildiği çok bereketli bir bölgeyi temsil etmektedir. Orada her tarafta kanallar ve su yolları vardır ve bir bölümü kutsanmışların ruhlarının ikametgahına ayrılmıştır. Mutlu bir ülke olarak düşünülen cennet, papirüslerde genelde Nil’in büyük kollarından birisinin yakınına kurulmuş, büyük ve işleri yolunda giden verimli bir çiftlik olarak düşünülmüştür. Ani Papirüsü’nde geçen birkaç bölümde, merhum Ani ve eşinin cennette yaşadıkları şöyle tasvir edilir:

- “Ani, tavşan kafalı, yılan kafalı ve boğa kafalı üç tanrının huzurunda bir armağan sunuyor; arkasında eşi Thuthu ve elinde palet ve yazı kamışıyla Thoth bulunmaktadır. Ani bir kayıkla kürek çekmekte...bir yazının önünde şahine hitap ediyor; yazı şöyle okunur: ‘Tarlada huzur ve barış içinde ve burun deliklerinden içine çekebileceği havaya sahip.’”

³⁹⁰ Bkz. “*Mumyalama*” başlığı, konu ile ilgili ayrıca bkz. Kurhan, “*Eski İmparatorluk Devrinde Tanrı Re*”, Belleten LVII: 11

³⁹¹ Budge, *Mısır’da Ölüm Sonrası Fikri*: 85

³⁹² Champdor, *Mısır’ın Ölümler Kitabı*: 41, 110

- “Ani mısır biçiyor, Ani ayaklarıyla mısırı döven öküzleri yönetiyor; Ani tünekte tünemiş bir Bennu kuşuna hitap ediyor (veya ibadet ediyor).
- “Ani, içinde ne balık, ne yılan ne de herhangi cinsten bir solucan vs. bulunmayan bir ırmağın kenarında bir tarlayı sürüyor.”

Görüldüğü üzere cennet tasvirleri papirüslerde bir hayli yer işgal etmektedir. Ani örneğinde gördüğümüz gibi, öte dünyada akrabalık bağlarının da korunduğuna şahit oluruz. Sekhet Aaru’da ölülerin birbirini tanınması, akrabalık ve ilişkilerin orada da sürdürülmesi ve yakınlarla tekrar kavuşulacağına dair inanç da mevcuttur.³⁹³

Mısır’daki cehennem tasviri ise hemen hemen her yerde ilk akla gelebilecek işkence ve cezalandırılış sahnelerinden oluşmaktadır. Yargılanma neticesine kendini temize çıkaramamış ölülerin mezarlarında daimi olarak aç, susuz ve güneşsiz kalacağına, ayrıca timsahlar tarafından parçalanacaklarına inanılmıştır.³⁹⁴ Cehennem, hiçlikte başıboş dolaşan, başsız, boyunları aşağıda, yaşam akımından yoksun “tersine dönmüşlerin”, lanetlenmişlerin bulunacağı bir yerdir ve orada onlar işkenceci tanrılardan kaçacaktır. Onların güneşi, cehennemliklerle dolu mağaralarla simgelenmiş cehennemin derinliklerine dalmıştır. Ölüler Kitabı’nda cehennemle ilgili şu bölümü görebiliriz:

“Ey temize çıkmış ölüler, siz ki canlıyken kötülük ruhuna karşı savaştınız...(ölüleri) parçalayan ve cehennem kazanlarında haşlayan uzun bıçaklı ruhları sizden uzaklaştıracağım. Kadavra ve pislikleri yiyen şeytanları ölülerden uzaklaştıracağım çünkü ben gökyüzü mekanlarının Atum’u, başlangıçların ve dünyanın sonunun Atum’uyum”³⁹⁵

Papirüslerde de cehennem çeşitli şekillerde tasvir edilmiştir. Cezalandırma işlemi, “İtlaf Yeri” adı verilen bir bölgenin derinliklerinde gerçekleştirilmektedir. Düşmanlar baş aşağı durmaktadır ve bir kısmının boyunları vurulmuştur. Hepsi de ilksel karanlıkta ve “İtlaf Yeri”ndedir ve sıranın sonunda cezalandırılmaları için ruhları baş aşağı durur. Düşmanların cezalandırıldıkları büyük kazanlar vardır; ilk kazanda kafaları ve kalpleri, ikincisinde de boyunları vurulmuş ve bağlanmış halde yine baş aşağı duran düşmanlar vardır. “İtlaf Yeri”nin kolları, kazanları derinliklerden yukarı kaldırırken, iki yılan da kazanların altındaki ateşi körüklemektedir. Ateş püskürten bir baş, kazanların altını yakmakta, kazanların yanı başında

³⁹³ Ani Papirüsünden / British Museum, no: 10, 472, bkz. Budge, *Mısır’da Ölüm Sonrası Fikri*: 148, 151, 153

³⁹⁴ İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*: 231

³⁹⁵ Ölüler Kitabı CXXV. bölüm, bkz. Champdor, *Mısır’ın Ölüler Kitabı*: 42, 44

da iki tanrı, ellerinde bıçaklarla hazır beklemektedir.³⁹⁶ Görüldüğü gibi cezalandırma işlemi papirüslerde detayıyla resmedilmiştir. Biz burada Mısır'ın alt dünyasında, karanlık bir dünyada, ateş çukurları, yılan, akrep vb. ile kötü olduğu kabul edilen ruhların cezalandırılacağına olan inancın çok sağlam olduğunu görebiliriz. Ancak bu cezalandırma belirsiz bir süreyi içermekte, süre konusunda bir bilgiye rastlanmamaktadır.³⁹⁷

4- Duat ve On İki Saat

“Duattakiler (alt dünya) seninle buluşmak için öne çıkarlar ve senin güzel formunu görmek için sana doğru gelirlerken başlarını sadakat ve bağlılıkla öne eğerler..ve ben de senin huzuruna geldim. Her gün .. seninle beraber olabileyim diye. (Mezarda) kapalı kalmayayım, geri çevrilmeyeyim, senin güzelliklerini seyrettiğim zaman bedenimin uzuvları tekrar yepyeni olsun, tıpkı senin makbul kullarına vaki olduğu gibi, çünkü ben bu dünyada iken sana ibadet edenlerdendim.”³⁹⁸

Mısırlılar, ölümler dünyasını içinde yaşadıkları dünyaya, yani Mısır'a benzetmiştir. Belli bir büyüklükte ve tıpkı firavunun Mısır'ı gibi on iki bölgeyi³⁹⁹ içine alan bu yere “Duat” (alt dünya) denmiştir. Duat'ın on iki bölgesinin her biri gecenin on iki saatine karşılık gelmektedir.⁴⁰⁰ Gündüz Mısır'ı aydınlatan güneş, gece de bu alt dünyada on iki saat boyunca ilerlemekte, çeşitli tehlikelere maruz kalsa da yeniden doğmaktadır. Bu bölgeler birbirinden, kuyrukları üzerine dikilmiş, ağızlarından ateş saçan, zikzaklı geçitlerde saklanmış yılanların, şüpheli ölümlerin kendilerini atlatmaması için dikkatle nöbet bekledikleri yüksek kapılarla ayrılmıştır.⁴⁰¹

Mısır'da, mezara konduktan sonra ruhun başına gelenler bize, klasik tarzda bildiğimiz iki yol olan cennet ve cehennemden biraz farklı alternatifler sunmaktadır. Bu yerlerin de karanlığa maruz kalacağı ve güneş battıktan sonra ölümlerin alt dünyaya indiği düşünülmüştür. Mısırlılar, yeryüzünde çok az değerli olan hayatın, mezarın kapılarının kapanmasından sonra bir güneş ışımından çıkan, şekilsiz başlangıç sıvısına dönüşeceğine, yeni doğan bebeğin vücuduna güney güneşinin ışığının girdiğine ve ölümden sonra bu ışının ebedi tanrıya, ışığın

³⁹⁶ Hornung, *Kadim Mısır Ötedünya Kitapları*: 106-117

³⁹⁷ Budge, *Mısır'da Ölüm Sonrası Fikri*: 98, 100

³⁹⁸ Ani Papirüsünden, resim no: 20, bkz. Budge, *Mısır'da Ölüm Sonrası Fikri*: 39

³⁹⁹ Bölge sayıları hanedanlıklara göre değişebilmektedir.

⁴⁰⁰ Mısır takviminde gece de on iki saate ayrılmaktadır. Bkz. Sayılı, *Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik, Astronomi ve Tıp*: 88

⁴⁰¹ Champdor, *Mısır'ın Ölümler Kitabı*: 58

kaynağı Ra'ya döneceğine inanmıştır.⁴⁰² Bildiğimiz, mezara konan ruhun, her zaman mezarda kalmadığı, güneşin nurundan yararlanmak için bir kuş şeklinde dışarı çıkıp, doğanın bir parçası olabildiğinin de kabul edilmiş olmasıdır. Ölülerin esas yurdu “Duat” yani “alt dünya”, güneşi görmemektedir, zira zifiri karanlık bir dünyadır. Güneşin her akşam bu karanlıklar dünyasına indiği, ölülerin de bu dünyaya indiği ve karanlık “Batı Dünyası”nda⁴⁰³ yaşadıkları tahayyül edilmiştir. Bu yaşam, sıkıntılı ve uyuşuk bir yaşamdır ve ölüler bu durumlarından Duat’ın on iki bölgesi boyunca gece yolculuğu yapan güneş gemisinin yaklaşmasıyla kurtulabilmiş, güneşin onları aydınlattığı zaman diliminde canlanmış, zaman geçtikçe geminin uzaklaşması ve aydınlığın yok olmasıyla da inlemeye başlamıştır.⁴⁰⁴

Alt dünyanın on iki bölgesi sayısız tanrı, ruh ve sıradan ölülerden oluşan bir halkı barındırmaktadır. Ebedi hayatlarını Osiris, Ptah gibi tanrıların nezdinde geçiren bir kısım ölüler, hiçbir somut işkenceye uğramamış ama karanlıklarda bir çeşit uyku içinde sararıp solmuştur. Onları bu halden kurtaran şey ise ancak güneş kayığının yaklaşmasıdır. Kayık, ölülerin bölgesine girince, ölüler alkışlamakta, kayık onları aydınlattıkça canlanmakta ve saat geçince de, aydınlık ve kayığın kayboluşuyla birlikte onlar da inlemeye başlamaktadır. Ancak bütün ruhlar buna maruz kalmamakta, sihirli formülleri bildikleri için güneş kayığına kabul edilenler, Ra'ya gece seferinde refakat edebilmekte ve Ra günün ilk saatlerinde canlanınca onunla birlikte parlayıp Mısır’ın ebediyen mavi göğünde yükselip, onun yüzü ve ışması olabilmektedir. Ayrıca güneşin ebedi düşmanı olan yılan Apofis’le savaşırken Ra'ya yardım etmekte ve her akşam yeniden yeşil yüzlü ölülerin yer altı dünyasındaki ağır geçişlerinde ona katılabilmektedir.⁴⁰⁵ Bir yerde Ra'ya kavuşmak en büyük sevinci ve ideali teşkil etmektedir. Ani Papirüsünde Ra, güneşin görünmesi mükafatını ölülere şöyle bildirmektedir:

“Sen cennette ortaya çıkacaksın, sen gökyüzünün üzerinden geçeceksin, sen yıldızlı ilahlarla birleşeceksin. Sen kayığındayken sana övgüler sunulacak, Atet Kayığındayken sana ilahiler yollanacak...Ra'ya tanık olacaksın, gün be gün onun diskiyle beraber batacaksın...Vaki olacak ki kötü olan seni yok etmek için tuzak kurduğunda kendisi düşecek, boyun ve sırtının eklemleri parça parça ayrılacak. Ra güzel bir rüzgarla yol alır ve Sektet Kayığı süzülerek limana girer. Ra'nın tayfaları bayram eder ve İsis'in kalbi memnundur,

⁴⁰² Kurhan, “Eski İmparatorluk Devrinde Tanrı Re”, Belleten LVII: 13

⁴⁰³ Daha sonraları, özellikle Yeni İmparatorluk devrinde, güneşin battıktan sonra tekrar doğuda doğmasıyla bir benzetme yapılmış ve ölüm de, güneş gibi karanlık bir geceden sonra Nun’dan tekrar doğacaklarına inandıkları için Batı’ya benzetilmiş, batıdaki ölümün geçici olduğunu düşündükleri için de esas ebedi hayatın başlangıcı olan Batı’ya “Güzel Batı” denmiştir. Bkz. Kurhan, “Eski İmparatorluk Devrinde Tanrı Re”, Belleten LVII: 11

⁴⁰⁴ Kurhan, “Eski İmparatorluk Devrinde Tanrı Re”, Belleten LVII: 11

⁴⁰⁵ Champdor, *Mısır’ın Ölümler Kitabı*: 58

çünkü Ra'nın düşmanı yere serilmiştir. Kayığın dümenindeki Horus'a tanık olacaksın ve Thoth ve Maat onun her iki yanında duruyor olacaklar. Ve bütün tanrılar Ra'nın, ışıkların kalplerine can vermek üzere barış içinde geldiğine tanık olduklarında bayram edecek ve Osiris Ani⁴⁰⁶, muzaffer, Thebes'in rablerinin ilahi neslinin yazmanı onlarla birlikte olacak.”⁴⁰⁷

Ölüye verilen bu büyük mükafat ve yapılan birçok kutsal şeyden biri olan Ra'nın kayığıyla her gün yelken açmakla yetinmeyen ölü, uzuvlarının her birini bir tanrıya dönüştürmeyi ve bu tamamlanınca bizzat Ra olmayı umut etmiştir.⁴⁰⁸ Bu dönüşüm aslında güneşin de dönüşümü demektir. Duat, her gece güneşin zorlu bir yolculuk yaparak hedefine ulaşmasına şahit olmaktadır. Yani öte dünyada da düzeni sağlayan yaratıcı ilke yine güneştir. Güneşin geceleyin yenilenmesi aslında ölümün ötesinde etkileyici olan yenileyici güçlere bir örnektir. Bu aynı zamanda insan ruhunun vüsatına da yapılan bir yolculuktur ki, insanların yenilenmesi de ancak derinlerde mümkündür. Mısırlılar burada bir ruh yolculuğunun olduğuna ve güneş tanrısının da Ba ruhu olarak derinlere indiğine inanmıştır. Gece yapılan bu yolculuk yalnızca yer altı dünyası ve yerin derinlikleri olarak değil, su, karanlık ve gök derinliği olarak da kabul edilmiştir.⁴⁰⁹ Güneş, çeşitli papirüslere göre Duat'taki gece yolculuğu boyunca şu aşamalardan geçmektedir:

- Duat'ın birinci saati gecenin birinci saatidir ve ölüler, cehennemin bekçisi olan, şiddetle ateş saçan yılanı görecekler ve dehşete kapılacaktır.⁴¹⁰
- İkinci ve Üçüncü saatlerde, yeşil değil beyaz derisi olan canlıların yaşadığı dünyanın sınırı olan Batıdan gelen güneşi selamlayacaktır. Bir kadavra haline gelerek, Gün Kayığı'nı bırakıp, Duat'ın On İki

⁴⁰⁶ Ani, Mısır'da görev yapmış bir yazman olmakla birlikte papirüse de adını vermiştir. Çeşitli papirüslerde göçen kişinin önce Osiris'i Ra ile özdeşleştirdiğini, sonra da kendisini Osiris'le özdeşleştirdiğini, böylece de kendini Ra ile özdeşleştirdiğini görmekteyiz. Osiris, dünyada iken Mısır'ı nasıl idare ediyorsa, karanlık dünyayı da aynı şekilde idare etmektedir. Her firavun da kendini, ebedi hayatı garantileyen Osiris'te bulur, yani onunla özdeşleşir ve isminin başına Osiris'inki ilave edilir, yani ikinci bir Osiris olarak kabul edilir. Bu ölümsüzlük, Eski İmparatorluk zamanında sadece firavun için geçerliiyken sonraları her ölüyü kapsamıştır. Dolayısıyla papirüsteki Ani'de, “Osiris Ani” olmuştur. Bkz. Budge, *Mısır'da Ölüm Sonrası Fikri*: 147; Kurhan, “*Eski İmparatorluk Devrinde Tanrı Re*”, Belleten LVII: 12

⁴⁰⁷ Budge, *Mısır'da Ölüm Sonrası Fikri*: 161-162

⁴⁰⁸ “Saçım Nu'nun saçıdır...GözlerimHathor'un gözleridir...Ayaklarım Ptah'ın ayaklarıdır...vücudumda bir Tanrı'nın uzvu olmayan hiçbir uzuv yok. Tanrı Thoth bedenimin tümüne kalkan olur ve ben her bir gün Ra'yım”. Ölüler Kitabı XLII. bölüm. Bkz. Budge, *Mısır'da Ölüm Sonrası Fikri*: 162

⁴⁰⁹ Hornung, *Kadim Mısır Ötedünya Kitapları*: 61

⁴¹⁰ Eğer ölüler becerikliyse, koruyucu muskaları varsa, sihirli sözcükleri biliyorlarsa alt dünyanın canavarının dikkatini dağıtacak ve kendilerini “dokunulmaz” kılacaktır. Bkz. Champdor, *Mısır'ın Ölüler Kitabı*:59

Bölgesindeki gezisini Gecenin Kayığında sürdüren güneşi kutsayacaktır.

- Dördüncü ve Beşinci saatte ölümler, Memfis bölgesinin şahin yüzlü eski ölümler tanrısı Sokaris'in krallığında güneş kayığını görecektir.
- Altıncı saatte ölümler, binlerce ruh-kuşları, Khepera'yı ve hançerli yılanları görecektir.
- Yedinci Saatte ölümler, İsis'in önünde olacak ve Osiris'in Asyalılar gibi başları vurulmuş ve sınıksız bağlanmış düşmanlarını ve yılan Apofis'in, güneş kayığının sular üzerindeki kaymasını engellemek için suyu içtiğini görecektir.
- Sekizinci Saatte ölümler, güneşe şükretmek ve onun ışıltısını tekrar görebilmek için toprağın altındaki evlerinden çıkan dirilenlerin gürültü ve "miyavlamasını" duyacaktır.
- Dokuzuncu, Onuncu ve On Birinci Saatlerde ölümler, gece yolculuğu süresince kayığı çekmeye yarayan ipin yılanı dönüşüğünü ve bir skarabenin güneşin yerini aldığını görecektir.
- Nihayet, On İkinci Saatte ölümler, yaşayanların evrenini ışığa boğmadan önce güneşin Khepera'da yeniden doğduğunu görecektir.⁴¹¹ Nut, "bacakları arasından çıkıp rahminin dışında gözükecek yeni güneşi doğuracaktır". O zaman ölümler sevinecektir çünkü güneş, aşağı dünyanın on iki bölgesinde geçirdiği o kadar sıkıntı ve değişimden sonra, kendi kendinden doğan yeni tanrı olmuştur.⁴¹²

B- ESKİ MİSİR'DA ÖTE DÜNYA EVLERİ: TAPINAKLAR ve MEZARLAR

1- Tapınaklar

Mısırlıların hayatı, onların dünya görüşüne göre, daimi olarak ölümler ve tanrılar arasında geçmektedir ve Mısırlılar, tanrılarla ölümlerin istek ve ihtiyaçlarını her an göz önünde bulundurmaya zorundadır. Onlara kurbanlar verilmesi ve barınacakları yerlerin hazırlanması gerekmektedir. Tanrılara ve hayattayken işgal ettikleri mevkilerin önemiyle orantılı ihtişamda olmak üzere ölümlere barınacak yerler yapılması insanların en başta gelen görevlerinden biridir.

⁴¹¹ Khounsouanth Papirüsü, "Alt Yarımkürenin Kitabı", Louvre Müzesi Resim Arşivi. Bkz. Champdor, *Mısır'ın Ölümler Kitabı: 140-141*

⁴¹² Champdor, *Mısır'ın Ölümler Kitabı:60*

Muhteşem tapınakların ve monumental mezarların inşası bu bakımdan Mısırlıların dünya görüşünün kaçınılmaz bir sonucunu teşkil etmektedir.⁴¹³

Mısır mimarisi esasında dini, sivil ve askeri kısımlara ayrılabilir ve genellikle inşa malzemesi de ağaç, kerpiç, tuğla ve taştır. Mısır'ın arkaik devirlerinde eserler ağaç ve kerpiçten yapıldığı için, bugün ayakta kalmış esaslı bir bina mevcut değildir. Ancak daha sonraları taştan yapılmış olanlar, bütün görkemiyle Mısır ikliminin müsait durumu neticesinde bu güne kadar gelebilmiştir. Öncelikle çok itina gösterilmiş olan eserler, dini fikirlerin ilhamı ile inşa edilen mabet ve mezarlardır. Bu yapıların genellikle ebediyete intikali düşünüldüğü için, sağlam⁴¹⁴, dayanıklı, taştan ve büyük olarak inşa edilmelerine önem verilmiş ve ayinlerin yanı sıra siyasi ve ictimai toplantılar ve büyük törenlere ev sahipliği yaptığı için de daima haşmetli ve halk üzerinde tesir yapan binalar olmasına dikkat edilmiştir.⁴¹⁵ Zaten firavunlar dönemi Mısır'ından günümüze kalanlar, o çağlarda yaşamış olan insanların ölümden sonraki yaşama, dünyadaki yaşamlarından daha fazla önem vermiş olduklarının hiçbir kuşkuya yer bırakmayacak kanıtlarıdır. Bu yüzden de hemen her inşaatta tuğla kullanılmışken, krallara ve özel kişilere ait mezarlar ya taştan yapılmış ya da kayalara oyulmuştur. Günümüze kadar gelebilmiş olmaları da bundandır.⁴¹⁶

Mısır'da hemen her tapınak, mahalli kült ihtiyacına cevap verecek bir şekle göre yapılmıştır. Bu binalar asıl planlarında, bütün bir din adamları zümresini barındıracak ve çeşitli ilahlara atfedilen hizmetlerin yapılmasına yarayacak kısımlara ayrılmıştır. Tapınak, mabutların evi, heykel ve sembollerinin saklandığı mukaddes yer, aynı zamanda da kutsal sayılan hayvanların serbestçe girebildikleri bir binadır. Bu binalarda yapılan ayinler, büyük dini törenlerden ayrı, her gün belirli formüldeki dualarla ilah heykellerinin önünde yapılmakta ve bunları ya bizzat kral ve yahut da din adamları idare etmektedir. Her gün ve her mabette hemen hemen aynı şekilde yapılan bu ayinlerde genel olarak mabet içinde güzel kokular yakılmakta ve kadın din görevlileri müzik çalarak dans etmektedir.⁴¹⁷ Tapınağın sadece büyük avlusuna alınan Mısırlılar ise, burada tanrılara kurbanlar adamakta, hediyeler vermekte, böylelikle tanrılara yaklaşabildiğini ve onları memnun ettiğini düşünmektedir.⁴¹⁸

⁴¹³ Sayılı, *Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik, Astronomi ve Tıp*: 66

⁴¹⁴ Mısır tapınaklarının bir kısmı özellikle Nil'in taşma ihtimali hesaplanarak su kaynaklarının bulunduğu yerlere uzak bölgelere kurulmuştur. Bkz. Desplancques, *Antik Mısır*: 14

⁴¹⁵ İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*: 277, 278, 292

⁴¹⁶ Valbelle, *Eski Mısırda Yaşam*: 7

⁴¹⁷ İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*: 230, 278

⁴¹⁸ Yavi, *Tarih Öncesi Çağlardan Modern Dünyanın Kaynağı Mısır*, 55

Mimarlık, firavunlar döneminin başından beri Mısır hükümdarları tarafından güçlerinin bir ifade biçimi olarak görülmüştür. Her firavun, Mısır tanrılarının tapınaklarını inşa etmek, genişletmek, ama aynı zamanda da kültlerine nezaret etmek zorundadır. Tapınaklar aynı zamanda firavunu yüceltmek ve onun tanrısallıkla olan birliğini somutlaştırmak amacıyla inşa edilmiştir. Bu yapılar öncelikle kraliyet kültüne yöneliktir. Firavun için ölüm kültü, onun ölümüyle birlikte hayata geçmektedir ancak tapınak, hükümdarın ve onu doğurmuş olan tanrısallığın eylemlerini yüceltmek amacıyla firavun hayattayken de etkindir.⁴¹⁹

Mısır tapınakları çok genel manada iki esas fikre göre yapılmıştır: İlki, büyük ve baş ilahlara mahsus olan “Tanrı evleri”dir ki bu tapınakların büyükleri, çeşitli girişimler için gerçek birer merkez oluşturmuştur. Bütün orta ve büyük ibadet yerleri, kendi özgün kozmogonilerini oluşturmuş ve kendilerini dünyanın yaratılmış olduğu yer gibi göstermiştir. Yerel arşivlerle duvarlara kazınmış yazılar bu duruma tanıklık etmektedir. Her gün yapılan ya da belirli tarihlerde yinelenen ayinler, tapınma yerinin belli başlı tanrılarını onurlandırmak adınadır. Tapınmanın yöntemleri, ölü krallara sonsuz yaşam sağladığı öne sürülen yöntemlerden pek farklı değildir. Tek değişiklik, kral heykelinin yerine tanrı heykelinin bulundurulmasıdır ki, bu heykel tapınağın en dip noktasında, kapıları sadece yetkin din adamlarınca açılabilen bir bölmede bulundurulmuştur. Tapınakların bu en kutsal bölümlerine, belirli din adamlarından başka kimse girememiştir. Bu bölümlerde heykellerin günlük temizliği yapılmış, günlük ilahi ve ibadetler yerine getirilerek en taze ve lezzetli yiyecekler bu heykellere sunulmuştur. Bu sırada tapınağın değişik bölümlerinde de değişik ayinler⁴²⁰ yapılabilmektedir.⁴²¹

Mısır’daki diğer bir tapınak çeşidi ise, ölümlerinden sonra tanrılaşacak olan krallar adına yapılan “mezar tapınakları”dır. Mısır’ın kral mezarları, tüm özel mezarlara bir örnek oluşturmuştur. Kralların sonsuza kadar yaşayacak olması dünyanın, yani Mısır’ın uyum içinde yaşaması için çok önemlidir. Bu yüzden cesetlerinin bulunduğu mezarların önüne birer mezar tapınağı inşa edilmiştir. Buraya da tıpkı tanrı heykelleri gibi kralın heykelleri konmuş, sunaklara her gün yiyecek bırakılmış, yapılan bir sahte kapı sayesinde de ölünün diriler dünyasına gelerek beslenebilmesi sağlanmıştır. Tüm bu unsurların aşağısında da, vadide,

⁴¹⁹ Desplancques, *Antik Mısır*: 28, 90, 91

⁴²⁰ Bir ayin örneği: “Bir tören alayı tanrının heykelini ya da kayığını getirir, damda ya da avluda müzik çalınır, ilahiler söylenir, dinsel oyunlar oynanır, kehanetlerde bulunulurdu. Bu görevler, uzmanlık alanları ve yetkinlik derecelerine göre çeşitli rahip kümelerince üstlenilirdi.” Bkz. Valbelle, *Eski Mısırda Yaşam*: 25-26

⁴²¹ Valbelle, *Eski Mısırda Yaşam*: 25

onlara bir yolla bağılı bir kabul tapınağı yapılmıştır. Mezar tapınağına gelen malzemenin kabul ve yönetimi burada yapılmış, personel burada oturarak günlük hizmetler burada görülmüş ve kutlama hazırlıkları buradan yürütülmüştür. Kral için yapılan günlük hizmetler arasında genelde günde iki kez yapılan, ölmüş hükümdarın dünyevi yemeğini sunma, heykellerin tuvalet-temizlik ve süslenme işlerini yapma, dua etme, çeşitli arınmalar, tanrının onuruna yere kutsal sıvılar dökme, bağışları taşıma ve hazırlama gibi bir dizi görev vardır. Sunulan yiyecekler ise en az on kümes hayvanı, bir öküzün en lezzetli kısımları, bol miktarda ve çeşitte ekmekler, bira vb. idi.⁴²²

Krallar için yapılan diğerk bir mezar çeşidi olan piramit mezarların ise iç planları, inen ve çıkan uzun dehliz ve odalardan ibarettir. Odalar ve dehlizler gayet büyük, cilalı taş bloklarla kaplanmıştır. İç inşaatta hemen hemen hiçbir çeşit süsleme görülmemektedir. Cenaze içeri yerleştirildikten sonra dehlizlerin çeşitli yerlerinde ve piramidin dış yüzündeki kapı delikleri granit bloklarla örtülmüştür. Şekil itibariyle Mısır'a has bir mimariyi içinde barındıran piramitler, aslında tek başına yapılmış bir mezar-abide değildir. Onun çevresinde ölüler kültü, yapılan mabet ve çevresi, aynı zamanda kral ailesine ait küçük piramit mezarlar da bulunmaktadır. Bu çeşit mezarların iç planları hemen hemen aynı olup, küçük bir kapıdan kapalı avluya girildikten sonra, sütunlarla çevrilmiş asıl mabet kısmına ulaşılmaktadır. Daha uzakta heykel odaları ve birçok küçük odalar bulunmaktadır. Bunlarda sonra da bazı dolambaçlı yollardan asıl mezarın bulunduğu bölüme bitişik yerde bir yalancı kapıya rastlanmaktadır. Mabedin asıl salonlarının zemini bazalt, duvarları ise kalker taşından yapılmış olup üzerlerine oyma ve kabartmalar⁴²³ yapılmıştır. Bunlar hükümdarın yaptığı büyük işleri, seferleri, düşmanların kendisine gösterdiği saygıyı temsil etmektedir. Bazen de kral avlanırken ve balık tutarken ilahların himayesi altında gösterilmiştir.⁴²⁴

Kraliyet mezar tesislerinin etrafında, çevre mezarların tapınaklarında, saray mensuplarına, üst düzey memurlarla onların ailelerine, malzemeyi yakındaki tapınağı bırakılan adaklardan sağlayarak hizmet veren insanlar bulunmuştur. Hükümdar tarafından onurlandırılmış kişiler, temel gereksinimlerini karşılamalarına yetecek bir tür rant gelinine

⁴²² Valbelle, *Eski Mısırdaki Yaşam*: 24, 25

⁴²³ V. sülalenin son hükümdarı Unas zamanında bir yenilik yapılmış ve asıl mumyanın konacağı yer altı mahzeninin duvarlarına dini metinler yazılmıştır. Bu suretle ilah mertebesine çıkacak olan kral, kendisi gibi ilah olmuş olanların yanına daha hazırlıklı çıkacaktır. Zamanla krallar bu metinleri giriş koridorlarına dahi yazdırır hale gelmiştir. Bkz. İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*: 304-305

⁴²⁴ İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*: 304

sahip olmuştur. Gelirin kaynağı ise, tapınakları gibi, ülkenin dört bir yanına yayılmış olan mezar arazilerinin işletilmesinden elde edilmiştir.⁴²⁵

Tapınaklarda çalışan din adamlarının sayısı ile ilgili ise bir veri ya da bir tahmin yoktur. Kültün yerine getirilebilmesi için “kültün tek efendisi” kral tarafından görevlendirilen Mısırlı din adamları, çoğu zaman tapınaklarda kral adına, onun varisi olarak hareket etme yetkisine sahip olmuştur. Makamın veraset yoluyla devri, başka makamlara nazaran burada daha fazla görülebilmektedir. Görevli rahiplerin başında “kahinler”⁴²⁶, bunların başında da “kahin şefi” yer almakta ve büyük tapınaklarda “birinci” den “dördüncü kahin”e uzanan hiyerarşik bir sıralama görülmektedir. Kahinlerden sonra “tanrı babaları” ve “saflar” gelmekte olup, ölüm rahiplerinin ve şölen ritüelinde görevli olanların da ayrı özel unvanları vardır. Tapınak çalışanları arasında yazıcılar, şarkıcılar, müzisyenler de yer almaktadır. Genellikle hatırı sayılır miktarlarda olup kralların bağışlarıyla daha da artan tapınak serveti, kendine bağlı memurları olan, üst düzey vekil sayılan “tapınak müfettişi” tarafından yönetilmiştir. Büyük tapınaklarda genellikle birçok tanrıya tapıldığı için yüksek rahiplerin ünvanlarında da bir o kadar tanrının adı geçebilmiştir.⁴²⁷

2- Mısır’ın Belli Başlı Tapınakları

Tapınaklar, Mısır’ın yüksek kültürünü, tarihini ve sanatını her yönüyle günümüze kadar taşıyan yapılardır. Hanedanlar öncesi dönemde görülmeye başlayan alçak duvarlı küçük yapılar, devletin büyümesi ve güçlenmesi ile birlikte boyut, malzeme ve estetik bakımdan olağanüstü gelişmeler göstermiştir. Tapınaklar, kesme taşlardan yüksek duvarları, avluları, dev kolonlar üzerinde yükselen büyük kapalı mekanları ve heykelleri ile giderek kompleks dediğimiz yapılar topluluğuna dönüşmüştür.⁴²⁸

Mısır tapınaklarının mimari planlaması, yapı malzemeleri, boyalı süslemeleri ve yazıtlarında bazı istisnalar dışında değişmeyen temel kuralları olduğunu görebiliriz. Mesela Yeni İmparatorluk devri tapınaklarına, uzunluğu hepsinde aynı olmayan bir yoldan girilmektedir. Bu yol boyunca ilahın kutsal hayvanının sembolü olan sfenksler konmuştur. Örneğin Karnak’ta, ilahın koç sembolü, birer sfenks heykel olarak sıralanmıştır. Yolun sonunda ise mabet kapısının iki tarafında yükselen, alt tarafı dar olup yukarı doğru gittikçe

⁴²⁵ Valbelle, *Eski Mısırda Yaşam*: 24

⁴²⁶ Tanrıça kültlerindeki kadınların da “kahin” unvanı taşıdığı sık sık görülmektedir. Bkz. Hornung, *Mısır Bilime Giriş*: 109

⁴²⁷ Hornung, *Mısır Bilime Giriş*: 108, 109

⁴²⁸ Yavi, *Tarih Öncesi Çağlardan Modern Dünyanın Kaynağı Mısır*, 54

daralan ve tamamıyla Mısır üslubuna has “pilon” denen duvarlar vardır. Bunların önünde genellikle hangi kral yaptırmışsa, onun büyük ölçekte birkaç heykeli bulunmaktadır. Mesela Luksor’da bu heykeller altı tanedir. Tapınak kapısının iki yanında yükselen pilonların üzerinde ise, hangi kral yaptırmışsa onun zaferlerine ait kabartmalar yer almıştır. Luksor Mabedi’nin bu duvarına, II. Ramses’in Kadeş muharebelerini tasvir eden sahneler yapılmıştır. Pilon duvarlarının ortasındaki kapıdan içeri girilince de genelde üç tarafı bir ve ya iki sıralı sütunların bulunduğu bir avlu vardır. Burası halkın girmesine mahsus olan yerdir. Sütunları çevreleyen duvarlarda da yine kabartmalar bulunmaktadır. Bunlar ya dini sahneler veyahut da yine ender olarak savaş tasvirleridir. Luksor Mabedi’nde bu sütunlar arasına kralın büyük ölçekte heykelleri yerleştirilmiştir. Bahsettiğimiz açık avludan da, birkaç basamak merdivenle tapınağın en önemli kısmı olan bir “hipostil” salona girilmektedir. Ancak her tapınakta bu hipostil salon aynı yerde değildir, bazen pilonlardan hemen sonra da yapılabilmektedir. Bu hipostil salon, sütunlarla tutturulmuş, duvarlarında çeşitli ilah ve ilahelere ait kabartma ve oymaların yapıldığı gibi, tavanlarında da yine burada icra edilecek törenlerin çeşidine göre resimlerin yer aldığı bir mekandır. Bu salon yarı ışıklı ve dekorlu hali ile çeşitli törenlerde yüksek şahsiyetlerin, din adamlarının ve nihayet kralın bulunacağı bir yerdir. Bu hipostil salonlarda ayrıca, eğer kralın bir varisi olmazsa, Amon’un mucizesi ile yeni kralın, ilah tarafından işaret edilerek seçilmesi⁴²⁹ adına da törenler yapılmıştır. Bu salondan sonra da, iki üç bölmeli, yine sütunlarla tutturulmuş, daha küçük ölçekli kapalı ve karanlık yerler gelmektedir. Bu kısımlara mukaddes eşyalar, mabedin hazineleri ve taşınabilen ilah heykelleri konulmuştur. Bu esaslar az çok farkla, özellikle Yeni İmparatorluk devrinde yapımı sona eren pek çok tapınağa tatbik edilmiştir.⁴³⁰

Sayıları bir hayli fazla olan tapınlardan en önemlilerine kısaca göz atacak olursak:

a- Amon Tapınağı:

Luksor kenti yakınlarındaki Karnak bölgesinde bulunan Amon Tapınağı, dünyada bu güne kadar inşa edilmiş en büyük ve dikkat çekici kompleks olmuştur. Tapınak, Amon rahiplerinin “cennetin en büyüğü, dünyanın en eskisi” diyerek her gün ilahiler okudukları, Tanrı Amon inancının merkezi olan Teb kentinde tarihi bilinmeyen çok eski bir yapı ile başlamış, Orta ve Yeni İmparatorluk dönemlerinde yapılan eklemelerle Mısır’ın en büyük

⁴²⁹ Bu konuya ileride değinilecektir.

⁴³⁰ İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*: 288- 291

kompleksine dönüşmüştür.⁴³¹ Tapınağın planı aynı kalmakla beraber, Yeni İmparatorluk hükümdarlarının her biri tarafından mabede bir yapı ilave edilmiş ve mabed böylece daima büyümüş ve süslenmiştir. Mesela Kraliçe Hatşepsut iki dikili taş (obelisk), III. Tutmosis ise büyük bir salon ilave ederek onun duvarlarına zamanındaki olayları yazdırmıştır.⁴³² III. Tutmosis ayrıca tapınağın sonuna, Suriye seferinden dönerken getirdiği hayvan ve bitkilere ait çok güzel kabartmaların işlendiği botanik ve hayvanat bahçesi olarak bilinen bir bölüm de yaptırmıştır. Tamamı kesme taştan inşa edilen Amon kompleksine, iki bin yıl boyunca çeşitli firavunlar tarafından eklemeler yapılmıştır. Beraberinde pek çok yazıt ve tasvirlerin işlenmesi bu kompleksi aynı zamanda dünyanın en büyük ve en eski arşivlerinden biri haline getirmiştir.⁴³³ Mısır tarihi ve mitolojisi hakkında önemli bilgiler içeren Karnak'ta süsleme sanatı kabartmalardan çok kazıya dayanmaktadır. Hipostil salonunda yaklaşık 134 sütun vardır, ayrıca tapınakta 10'a yakın sfenks bulunmaktadır.⁴³⁴ Roma dönemini de içine alan süre zarfında gelişmeye devam eden Karnak, M.S. IV. yüzyıllar itibarıyla terk edilmiş, bölge insanları ve hayvanları için bir barınak haline gelmiştir. Yeniden keşfedilinceye kadar da görünüşte yalnızca ana girişin pencereleri kalmış ve tapınak adeta enkaz altında kalmaya terk edilmiştir.⁴³⁵ Günümüzde ise Mısır ziyaretçilerinin en gözde mekanıdır.

b- Luksor Tapınağı:

Güney Mısır'da yer alan Luksor şehri, antik Mısır şehri Thebes harabelerinin üzerine kurulmuş olduğu için dünyanın en büyük açık hava müzesi olarak adlandırılmaktadır. Şehir aslında eski Luksor şehri, şimdiki Luksor ve Karnak kasabasından oluşmaktadır.⁴³⁶ Burada bulunan Luksor Tapınağı, görkemli Eski Mısır mimarlığının Nil kıyısındaki en zarif örneklerinden biridir. Yeni Krallık dönemi hükümdarlarından III. Amenhotep tarafından, Eski Mısır tanrılarının en büyüğü Amon-Ra adına inşa ettirilmiştir. Daha sonraları Tutankhamon, II. Ramses, Büyük İskender, Roma ve Müslüman Araplar tarafından yapılan çeşitli ekme ve yapılarla günümüze kadar gelen tapınağın 1885'te başlatılan araştırma, kazı ve restorasyon çalışmaları günümüzde de devam etmektedir.⁴³⁷ Tapınağın III. Amenhotep'e ait devasa sütunları üzerine, Tell-el-Amarna'daki Aton inancını terk ederek Teb'e gelen ve Amon inancını kabul eden Tutankhamon tarafından, bu dönüşümü kutlamak amacıyla süslemeler

⁴³¹ Yavi, *Tarih Öncesi Çağlardan Modern Dünyanın Kaynağı Mısır*, 57

⁴³² İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*: 285

⁴³³ Yavi, *Tarih Öncesi Çağlardan Modern Dünyanın Kaynağı Mısır*, 57

⁴³⁴ Bunson, *Encyclopedia of Ancient Egypt*: 193

⁴³⁵ Watterson, *The Gods of Ancient Egypt*: 131

⁴³⁶ Bunson, *Encyclopedia of Ancient Egypt*: 218

⁴³⁷ Yavi, *Tarih Öncesi Çağlardan Modern Dünyanın Kaynağı Mısır*, 65

yaptırılmıştır. Ayrıca tapınakta III. Amenhotep ve Büyük İskender'e ait dar ve karanlık kutsal mekanlar bulunmaktadır. Duvarlarda III. Amenhotep'in babası IV. Tutmosis'in Tanrı Amon kisvesine bürünerek kraliçeyi ziyaret etmesi ve bu birleşmeden doğan çocukları III. Amenhotep'in tanrının oğlu olarak gösterilmesi gibi ilginç tasvir ve yazıtlar ile İskender'e ait kutsal mekan duvarları ve bu duvarlarda onu tanrı ve firavun olarak gösteren çeşitli tasvirler yer almaktadır.⁴³⁸

c- Horus Tapınağı:

Mısır'ın en iyi korunmuş tapınaklarından biri olan Horus Tapınağı, III. Ptolemaios tarafından M.Ö. 237'de yapılmaya başlanmış ve iki yüzyıl sonra tamamlanmıştır. Bugün olmayan eski bir tapınak üzerinde, Horus'un doğduğu yer olarak bilinen alanda, şahin başlı Tanrı Horus adına inşa edilmiştir. Tapınağın iç duvarlarında da, Horus mitine uygun kabartmalar yer almaktadır. Taş yapının hemen hemen tüm yüzeyleri, olağanüstü bir tutku ve sabırla Helenistik tarzda büyük veya küçük boyutlu pek çok figür, tasvir ve süslemelerle doldurulmuştur. Tapınağa, iki yanında Horus heykeli bulunan yoldan girildiği gibi aynı zamanda dönemin firavunları da, saçlarından tuttuğu bir demet düşmana elindeki asasıyla saldırır vaziyette büyük boy kabartmalarla resmedilmiştir.⁴³⁹

d- Hathor Tapınağı:

Horus'un eşi Tanrıça Hathor adına, Ptolemaios döneminde inşa edilen bu tapınak, geleneksel plan üzerine inşa edilmiş olmakla beraber; tasvirleri, dekorasyonu ve süslemelerinin yanında, arşiv özelliği ile de Mısır'ın en önemli yapıları arasında yerini almıştır. Tapınağın kabartmaları arasında Hathor'a adaklar sunan firavunlar; tavanda ay, güneş ve yıldızlar arasında uçuşan akbabalar; gök tanrısı Nut ve sıralanmış kayıkları ile cennete doğru giden tanrılarla ilgili kompozisyonlar vardır. Adak odası duvarında, çeşitli festivallerde firavunların Hathor'a sunduğu adaklarla ilgili tasvirler, kutsal karanlık odada ise firavunun özel bir dini törenine ait kabartmalar bulunmaktadır.⁴⁴⁰ Tapınağın sütunları ise, başlıklarında ilahe Hathor'u temsil eden insan başlarının konulduğu "Hatorik" tarzlı sütunlardandır. Bu başlıklar genellikle tanrıçalar adına yapılan mabetlerde kullanılmıştır.⁴⁴¹

⁴³⁸ Yavi, *Tarih Öncesi Çağlardan Modern Dünyanın Kaynağı Mısır*, 65

⁴³⁹ Yavi, *Tarih Öncesi Çağlardan Modern Dünyanın Kaynağı Mısır*, 72

⁴⁴⁰ Yavi, *Tarih Öncesi Çağlardan Modern Dünyanın Kaynağı Mısır*, 71

⁴⁴¹ İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*: 293

e- Ebu Simbel Tağnağı:

II. Ramses devri, Mısır için bir inşa faaliyetleri devridir. Uzun müddet saltanat sürmüş olan bu hükümdar, babasının başlatmış olduğu yapıları tamamlamış, daha eskilerini tamir ettirmiş ve birçok tapınak inşa ettirmiştir. Bunlardan biri de kayalar içine oyulmuş Ebu Simbel'deki mabettir. Mabedin ön tarafında, kayalar oyularak işlenmiş 20 metre yüksekliğinde dört kral heykeli (yani II. Ramses'in heykeli) konmuş bir giriş kısmı vardır. İç duvarlarda ise Kadeş Muharebesini tasvir eden resimler yer almaktadır.⁴⁴² II. Ramses'in Nubya'daki isyancıları bastırmak için yaptığı bir sefer sırasında bir fili takip ederek Ebu Simbel'e ulaştığı ve buraya iki tapınak yapmaya karar verdiği söylenmektedir. Büyük tapınak, dağın içi oyularak yirmi yılda tamamlanmış, küçüğü ise Kraliçe Nefertari ve Tanrıça Hathor'a adanmıştır. Tapınağın yapılma gerekçesi, Ramses'in karısına duyduğu aşkın ifadesi olmasının yanı sıra, Mısır'ın düşmanlarına karşı ne kadar güçlü olduğunu göstermek istemesidir. Tapınak içerisinde bulunan tapınma taşına senede bir gün, Ramses'in doğum gününde günışığı doğrudan gelmekteyken, Avsan Barajı'nın yapımı sırasında tapınağın şimdi olduğu yere taşınmasından sonra bir gün farkla tapınma odasına gün ışığı doğrudan gelmektedir.⁴⁴³

f- Medinet Habu Tapınağı:

Medinet Habu Tapınağı, esasında III. Ramses'in cenaze tapınağına verilen genel bir isimdir. Luksor kentinin batı yakasında Medinet Habu kompleksinde yer alan önemli bir Yeni Krallık dönemi tapınağıdır. Sanatsal önemi ve mimarisi yanında tapınak, III. Ramses zamanında deniz halklarının ortaya çıkışını ve yenilişini anlatan kabartmalara da ev sahipliği yapmaktadır.⁴⁴⁴ Kale tapınak şeklinde ve pişmemiş tuğlalardan yapılan bu yapı karmaşık ve aynı zamanda da dinsel bir yapıdır.⁴⁴⁵

Mısır'da bu tapınakların haricinde daha pek çok tapınak yer almaktadır. Bazıları:

- Tanis'de: Amon- Khnusu Tapınağı
- Sais'de: Neith Tapınağı
- El-Kab'da: Nekhbet Tapınağı
- Karnak'ta: Montu Tapınağı
- Medamud'da: Montu Tapınağı

⁴⁴² İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*: 286

⁴⁴³ Bunson, *Encyclopedia of Ancient Egypt*: 4

⁴⁴⁴ Bunson, *Encyclopedia of Ancient Egypt*: 231

⁴⁴⁵ Narçın, *A'dan Z'ye Mısır*: 201

- Tod'da: Montu Tapınağı
- Elephantine'de: Khnum Tapınağı⁴⁴⁶

3- Mezarlar, Mezar Resimleri ve Ölüye Sunulan Yiyecekler

Mısır'daki mezarlar, çok eskilere dayanan farklı gömme stillerine şahit olmuştur. En eski devirlerden beri Mısır'da üç farklı gömme usulüne rastlanmıştır. Çok eski mezarlarda iskeletin, bacaklar kıvrık olarak sol tarafa yatırıldığı görülmektedir. Bu ölümler cenin pozisyonuna getirilerek gömülmüşlerdir ki, bir çocuk dünyaya doğmadan önce bu pozisyonda bulunduğu için onların bu adetini, göçen kişinin de yeni bir hayata doğacağına olan umutlarının bir sembolü olarak görebiliriz. Bu mezarlarda bulunan, bedeni korumayı hedef alan tılsım ve muskaların varlığı da, bedenin fiilen tekrar ayağa kalkacağı beklentisinde oldukları izlenimini vermektedir. İkinci bir usulde ise bedenlerin etlerinin bütünüyle veya kısmen sıyrıldığı bulgulanmıştır. Bu pozisyonda genellikle baş bedenden ayrıktır, bazen daha az yer kaplaması için bedenlerin oynak yerlerinden ayrıldığı da görülebilmektedir. Belli mezarlarda bedenin yakıldığı da açıkça görülmektedir. Ölümlerin yakılması ve bedenlerin parçalanması hiç kuşkusuz ilk bakışta dünyaya ait olan bu bedenlerin tekrar canlanması ümidini beslemediklerini göstermektedir ancak bu dönem insanların ruhsal bir bedende dirilme kavramına ne kadar yaklaştıklarını da hiç bilemeyeceğiz kuşkusuz. IV. hanedana gelindiğinde ise bedenin parçalara ayrılması ve yakılması uygulamalarının yaygın olarak görüldüğü devirlerin çok gerilerde kaldığını ve bedenin bir bütün halinde mumyalanarak gömüldüğünü bilmekteyiz.⁴⁴⁷

Mısır'ın tarih öncesi dönemlerine ait ve farklı kategorilerdeki mezarlarının hepsinde çeşitli tipte vazo ve kavanozlarda armağanlar bulunmuştur. Bu mezarları inşa eden insanlar, bu dünyadakinden çok değişik olmadığını hayal ettikleri bir yaşam süreçlerine inanmıştır. Çakmak taşından aletler, bıçaklar, kazmalar vb. şeyler onların avlanacaklarını, avlarının derisini yüzeceklerini ve düşmanlarıyla çarpışacaklarını düşündüklerini göstermektedir. Mezarlarda bulunan muska ya da tılsım diye teşhis edilen nesnelere de, erken dönemlerde bile insanların tılsımlar vasıtasıyla doğüstü güçlere ve görünmez düşmanlara karşı korunabileceklerine inandıklarını göstermektedir.⁴⁴⁸ Mezarlarda bulunan eşyalar arasında

⁴⁴⁶ Wilkinson, *The Complete Temples of Ancient Egypt*, 73

⁴⁴⁷ Budge, *Mısır'da Ölüm Sonrası Fikri*: 134-135

⁴⁴⁸ Budge, *Mısır'da Ölüm Sonrası Fikri*: 135

ayrıca ölülerin sarı yüzlerini süslemek için boya çanakları, perukalar, savaş arabaları, mumyalanmış koyun butları, mumyalanmış ve ölü Osiris'i temsil eden yeşil ve mavi heykelcikler, ölü heykelleri⁴⁴⁹, hazır zıpkınlar, zeytin dallarından yapılmış zarif buketler, yapıcısının mührü vurulmuş iyi cins şarap küpleri, meşaleler, şeffaf vazolar, mumyanın ritüele hazırlanışı sırasında kullanılan kutsal hayvan biçiminde yataklar, ölülerin çıktığı mahkemede etkili olabilecek ve üzerine çeşitli duaların kazındığı kalp skarabeleri, köşegensel yıldız saatleri⁴⁵⁰ ve tabii ki Ölüler Kitabı da yer almaktadır.⁴⁵¹ Ölü zenginse bütün bu alet-edevatın yanı sıra değerli madenlerden heykelcikler, altın ve gümüş sofrta takımları gibi değerli nesnelere de mezar eşyasına eşlik edebilmiştir. Mezar eşyasının niteliği, mumyalamanın kalitesi hakkında da bir ipucu niteliği taşımaktadır.⁴⁵² Yani zengin ve fakir Mısırlı kendi ihtiyacına göre hayatta iken lazım olan yiyecek ve kullanılacak eşyayı cesediyle birlikte mezarına koydurmuştur. Son derece dünyasal olan bu ayrıntıların özellikle mezarlarda bulunması, Mısır insanının öte dünya ve ölümlerle ne kadar iç içe olsa da, bu dünyaya, yaratışın mucize ve güzelliklerine sevinçle kucak açan yaşamının bütünlüklü ve dengeli olmasından kaynaklanmaktadır.⁴⁵³

Mezarların duvarlarında yer alan duvar resimleri ise, Eski Mısır tarihinin birçok safhasını aydınlatması bakımından önemlidir. Çünkü bu sahnelerde ziraatın her safhası gösterilmiştir; mesela ekim, hasat, bağ bozumu, hayvancılık, balık tutma, avlanma vb. detayıyla resmedilmiştir. Diğer taraftan bütün sanatlar, dokumacılık, ev eşyası ve daha birçok işleri yapanlar; oyunlar, danslar, bayram gösterileri, aile toplulukları, hizmetkarların taşıdıkları mahsul, harekete hazır bir durumda olan yelkenli kayıklar da gösterilmiştir. Yani duvar resimleri, dünyada yaşayışın her safhasını bütün ayrıntısıyla, cesedin yanında yaşamaya devam eden ruh bu sahnelere bakarak zevk duysun diye resmedilmiştir. İlk zamanlarda bu sahneler içinde ne bir ilah resmi ne de dini herhangi bir metin mevcut değildir. İstisna olarak cenaze merasimi resmedilmiştir fakat burada da ölen insan daima yaşar durumda kabul

⁴⁴⁹ Heykeller ilk devirlerde, insanların ruhlarının girebileceği ikinci bir vücut olması amacıyla mezarlara konmuştur. Ancak bu inanç, Yeni İmparatorluk devrinde değişime uğramıştır. Buna göre ruh mezarda bir heykel içine girmemektedir. O, Osiris'in hakim olduğu göklere, yani "ialu" ya gitmektedir. Yine de mezarlara konmaya devam eden bu ölü heykellerinin majik bir hizmetkar rolü olduğu kabul edilmektedir. Bkz. İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*: 323

⁴⁵⁰ Köşegensel yıldız saatleri, pratik maksatlarla kullanılışları dışında, aynı zamanda Mısır mezar mimarisinin astronomik dekorasyon motiflerine maledilmiştir. Çünkü bunlar mezarların tavanlarını ve lahit kapaklarının iç kısmını süslemek için de kullanılmıştır. Bu saatlerin mezarın içini süslemesi, ölünün, zamanı bu saatler yardımıyla tayin etmesini sağlamak ve ayrıca ölümden sonraki hayatta yerine getirilmesi gereken dini görevlerin belirli zamanlarda ve aksatılmadan yapılması amacına da hizmet etmiştir. Bkz. Sayılı, *Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik, Astronomi ve Tıp*: 99

⁴⁵¹ Champdor, *Mısır'ın Ölümler Kitabı*: 69

⁴⁵² Valbelle, *Eski Mısırdaki Yaşam*: 67

⁴⁵³ Hornung, *Mısır Bilimine Giriş*: 123

edildiği için ölümden bahsedilmemiştir. Ancak kral mezarlarındaki sahneler hem cenaze merasimine aittir, hem de öteki dünyada rastlanılacak çeşitli varlıkları ve öte dünya mekanlarını içermektedir.⁴⁵⁴

Mısır mezar resimlerinde de hiyerogliflerde olduğu gibi perspektif yoktur ve konulan bütün şahıslar ön planda ve aynı büyüklüktedir. Tablolar sadece uzunluğuna gösterilmekte, derinliğe inilmemekte, daima profilden çizilen insan vücudunda göğüs ve karnın dörtte üç nisbeti öne çevrilerek çizilmektedir. Kalabalık içinde kralı göstermek icap ederse, onun tebaasından üstün durumda olduğunu belirtmek amacıyla kral daha büyük olarak resmedilmiştir. Mezarlardaki asıl ölünün resmi de, yine diğerlerine nazaran üç dört kat daha büyük gösterilmiştir.⁴⁵⁵

Mezarlardaki duvarlara zamanla ölen kişinin biyografisi de yazılmıştır. Buralara ölünün anılmaya değer özellikleri, etkinlikleri, yaşamının önemli kesitleri, katkıda bulunduğu ya da bizzat katıldığı olaylar, aile bireyleri, arkadaşları, yardımcıları, üst ve astları vb. her ayrıntı yazılmıştır. Böylece mezar, bir bütün olarak boyutlarıyla ve kabartmalarının nitelikleriyle, resimlerinin görkemiyle kendisini var edenin servetini anımsatan bir unsur niteliği kazanmıştır.⁴⁵⁶ Başlangıçta okunma niyeti ile yazılmayan, bir tür ideal yaşam özeti olarak mezarlara yerleştirilen yaşam öyküleri, daha sonraları bir okuyucuya, örneğin mezarı ziyaret eden kişiye hitap etmeye başlamış ve yaşam öyküleri biçim, içerik ve söz kalıbı bakımından öğretileri andıran bazı özelliklere sahip olmuştur.⁴⁵⁷

Mezarlardaki ölülerin öte dünyada yaşamlarını devam ettirebilmeleri için yemelerinin ve içmelerinin sağlanması gerektiğine de inanılmıştır. Prehistorik zamanlardan kalma bu fikre göre, mezara düzenli aralıklarla yemek konmadığı takdirde, ölünün ka'sının yemek aramak için yollara düşeceği ve ne bulursa onu yiyeceği kanaati hakimdir. Ölüler Kitabı'nın, ölen kişinin alt dünyada uygun gıdanın yokluğu durumunda çer çöp yemeye mecbur kaldığı fikrine göre düzenlenen LII. bölümünde ölen kişi, bu korkunç akıbetle karşılaşmamak için şöyle seslenmektedir:

“Benim tiksineceğim bir şeyi yiyecek duruma düşmeme izin verme. Benim yemekten tiksinti duyacağım şey çer çöptür, pisliktir. Dublelere cenaze keklerinin sunulduğu yerde,

⁴⁵⁴ İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*: 296, 306

⁴⁵⁵ İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*: 312

⁴⁵⁶ Valbelle, *Eski Mısırda Yaşam*: 66

⁴⁵⁷ Hornung, *Mısır Bilime Giriş*: 62

benim bu pislikten yememe izin verme. Böyle bir şey bedenime dokunmasın, onu elime almaya mecbur kalmayayım ve sandallarımın üzerine basmak zorunda kalmayayım.”

Sonra Tanrılar ona sorar: “Şimdi Tanrıların huzurunda iken, beslenmek için ne istersin?” ve yanıt verir: “İzin verin de bana yemek yerinin yiyeceğinden gelsin ve Horus’un önüne yiyecek olarak getirilen yedi somun ekme ve Thoth’un önüne getirilen ekme besleneyim..ve Tanrılar bana “Sana yiyeceğin nasıl verilmesini istersin?” diye sorduklarında onları: “Yemeğimi aziz varlığım Tanrıça Hathor’un ağacının altında yiyeyim ve zamanım orayı aydınlatan ilahi varlıkların arasında geçsin...Ekmeğim beyaz tanelerden ve biram kırmızı tanelerden yapılmış olsun...”⁴⁵⁸

Mısır’da çok eski zamanlardan itibaren ölen kişinin dost ve yakınlarının onun mezarına yemek götürmeleri doğaldır çünkü öteki dünyaya yolculuğunda buna ihtiyacı olduğu düşünülmüştür. Bu adet aynı zamanda ölen kişinin bu dünyada arkada bıraktığı bedene benzer bir bedene sahip olacağını öngörmektedir ve böyle bir beden yemeye ve içmeye ihtiyacı olacaktır. V. hanedan zamanındaki bir görüşe göre ise Mısırlılar, kutsanmış ölümlerin göksel gıdayla beslendiğine ve açlık susuzluk çekmediğine inanmıştır. Onlar, tanrıların yediklerinden yiyip içmektedir, tanrılar neyse onlar da odur ve böylesi durumlarda onların kopyası gibidir. Bir pasajda ölümlerin beyaz ketenden elbiseler ve beyaz sandallar giydikleri, tanrıların oturduğu yerin ortasındaki büyük göle gittikleri, orada tanrıların onlara yemek olarak, kendilerinin de yaşamak için yedikleri hayat gıdasından verdiklerini okumaktayız.⁴⁵⁹ Neticede Mısırlılar, devir ne olursa olsun mutlu tarlalarda yaşamak için ekecekleri ve yiyecekleri arpayı ve buğdayı, önceden tabutlarına koydurmayı ihmal etmemiştir. Dua okuyucularının birçok defa tekrarladığı gibi “ışktan ve doymuş”, “Osiris’in mezar takdimleriyle doymuş”, “ekmek, bira ve Ra’nın kayığında kızartılmış tavuk etiyle doymuş” olacaklarına, Osiris’in huzurunda her gün yiyip içebileceklerine inanmışlardır. Işıklı bir ruh haline gelineceği ne kadar bilirse bilinsin ölümlerin en az obur, en az açgözlü olanı bile, dua okuyucu onların mutlular arasında geçirecekleri milyonlarca yıllık gelecek yaşamlarındaki katı ve sıvı yiyeceklerin bolluğuna değinince kendini çok daha rahat hissetmiştir. Bütün bir ebediyet boyu yaşamak söz konusu olunca, bu “iyi yaşamak” arzusu küçümsenecek bir şey değildir.⁴⁶⁰

⁴⁵⁸ Budge, *Mısır’da Ölüm Sonrası Fikri*: 153, 154

⁴⁵⁹ Budge, *Mısır’da Ölüm Sonrası Fikri*: 147, 148

⁴⁶⁰ Champdor, *Mısır’ın Ölümler Kitabı*: 32

C- ESKİ MİSİR'DA ÖTE DÜNYAYA AİT DİNSEL LİTERATÜR

1- Ölüler Kitabı:

“Bu kitap, tanrısallaşmış ruhun Ra'nın bağrındaki mükemmelleşmesini konu alır ve onu Osiris nezdinde yüceltir, Amenti'nin efendisi nezdinde güçlü ve tanrıların hiyerarşisinde saygıya layık kılar. Bu kitap Duat'ın esrarlı yerlerinin sırlarını açıklar, alt dünyanın sırlarına inisiye olurken bir rehber vazifesi görür. Bu kitabı okurken sana ve rahip Kher-heb'e yakın olanlardan başka hiçbir insan varlığının seni görmesine müsaade etme. İçine yıldızlı dokumalar gerilmiş bir odaya kapan. O zaman bu metinlerin, adına okunacağı her ölünün ruhu yaşayanlar arasında, parlak gün ışığı içinde dolaşabilecek; tanrılar arasında güçlü olacak ve tanrılar onu yokladıktan sonra, bu ölüyü eşitleri olarak tanıyacaktırlar. Gerçekte bu kitap, çok gizli ve çok derin bir sırdır...”⁴⁶¹

Yeni Krallık ve Geç Dönemin genellikle papirüse yazılmış ölüm özdeyişleri “Ölüler Kitabı”dır ki⁴⁶² bu kitap ölümlerin ellerine verilip, onlara, öbür dünyaya giden güç yoldan geçerken iki dünyayı ayıran ırmağı aşmalarını kolaylaştıran büyü ve sihir sözleri ihtiva etmekte, öte dünyanın mahiyetinden de bahsetmektedir.⁴⁶³ Ölüler Kitabı, ruh için eksiksiz bir öte dünya kılavuzudur. İçerdiği duaların ve büyümlerin amacı ruhun yolculuğunu kolaylaştırmak, özellikle de “yargılanma” ve “kalbin tartılması” sınavlarından başarıyla geçmesini sağlamaktır.⁴⁶⁴ Bu papirüs kitabı, din adamları tarafından Mısır tarihinin hemen her devrinde yazılmış dualarla ve Osiris'i sakinleştirecek ve hatta aldatacak formüllerle doludur.⁴⁶⁵ Firavun mezarlarının duvarlarına ve papirüsler üstüne resimlerle süslenecek kaydedilmiş bu metinler, ölünün geçmek zorunda olduğu Duat'ın on iki bölgesindeki maceralı yolculuğu sırasında ona yardımcı olacak, mabet kapılarının ve kentlerin koruyucu tanrılarını tanımayı sağlayacak; özellikle pek çok sayıdaki yırtıcı, sinsî, kötü ruhun kötülüklerinden korunmaya yardımcı olacaktır.⁴⁶⁶ Yani Ölüler Kitabı, öncelikle ölünün ihtiyaçlarının ve güvenliğinin sağlanmasına hizmet etmekte, öte dünyanın tasvirini değil, öte dünya için gereken pratik yardım ve majik desteği sağlamaktadır. Odak noktasında, her ölünün boyun eğmesi zorunlu olan genel bir Ölüler Mahkemesi fikri vardır.⁴⁶⁷

⁴⁶¹ Ölüler Kitabı CXC. bab, Bkz. Champdor, *Mısır'ın Ölüler Kitabı*: 34

⁴⁶² Hornung, *Mısır Bilimine Giriş*: 90

⁴⁶³ Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*: 43

⁴⁶⁴ Eliade, “Eski Mısır'da Dinsel Düşünceler ve Siyasi Krizler”, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, I: 136

⁴⁶⁵ İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*: 231

⁴⁶⁶ Champdor, *Mısır'ın Ölüler Kitabı*: 31

⁴⁶⁷ Hornung, *Kadim Mısır Ötedünya Kitapları*: 46

Ölüler Kitabı büyüü sözlerinin ilk örnekleri Yeni Krallığın başındaki mumya bezlerinde ve tabutlarda, daha sonra papirüslerde ve bazı mezar odalarının duvarlarında görülmektedir. Orta Krallığa ait oldukları sanılan bazı ilk örnekler XVII. hanedana tarihlenmektedir. Kitabın büyüü sözlerini memurlar ancak III. Tutmosis'ten sonra çoğunlukla kullanmaya başlamıştır. Amarna Dönemi'nde Ölüler Kitabı'nın üretimine kısa bir süreliğine ara verilmiş, fakat altın kaplı mahfazaların ve Tutankhamon'un mezarına konan diğer eşyanın üzerinde bu büyüü sözlere rastlanmıştır. Kral mezarlarının duvarlarına Ölüler Kitabı'ndan büyüü sözlerin yazılması Merneptah ile başlamış, yazılan ilk büyüü söz de "Ölüler Mahkemesi" büyüü sözü olmuştur. Genellikle bir Osiris heykelciğinin içine konan ve herkesin kullanımına açık olan bu sözler, XXX. hanedandan itibaren mumya sargılarına da yazılmıştır.⁴⁶⁸

Ölüler Kitabı'nın kırmızı boyayla yazılmış başlıkları ve kısmen de haşiyeleri sayesinde büyüü sözler açıkça birbirinden ayırt edilebilmektedir. Bu sözler ayrıca el yazmalarında çift çizgilerle birbirlerinden ayrılmıştır. Papirüslerde ve kısmen de mezar duvarlarında, hiyeratik yazı ile gerçek hiyeroglif arasında, hiyeroglifin işlek biçimi olan bir yazı ile "Orta Mısırca" diliyle yazılan bu sözlerin sayısı iki yüzün altındadır.⁴⁶⁹ Önemli bazı büyüü söz başlıkları şunlardır:

- Ölüyü Tanrı Thoth olarak, ayrıca Osiris'le ilgili gizli süreçleri bilmesiyle meşrulaştıran söz,
- Ölüyü yaratıcı tanrı Atum ile özdeşleştiren söz,
- Ölünün rakipleri karşısında elde ettiği zaferi tüm tanrıların huzurunda kutlamasının sözü,
- Ölünün adını unutmaya engel olacak söz,
- Ölünün, uyum içinde olması gereken kalbiyle ilgili söz,
- Öte dünyadaki timsahlara, yılanlara vb. karşı koruyacak söz,
- Öte dünyada solunacak havayı garantileyen söz,
- Öte dünyada güneşin düşmanı Apofis'e karşı verilecek mücadeleyi anlatan söz,
- Ölünün parça parça tanrılaşmasını sağlayacak, "bedenin uzuvlarının tanrılaşması"yla ilgili söz,
- "Ölüler dünyasında bir kez daha ölmeyi" engelleyen söz,

⁴⁶⁸ Hornung, *Kadim Mısır Ötedünya Kitapları*: 41, 42

⁴⁶⁹ Hornung, *Kadim Mısır Ötedünya Kitapları*: 45

- Ölüyü çürümekten koruyan söz,
- Ölünün çeşitli tezahürlere bürünmesine – şahin, lotus çiçeği, kırlangıç vb.- yardım eden söz,
- Ölüye, ölüler dünyasında bir kayık verilmesini garantileyen söz,
- Güneş barkasıyla yapılacak yolculuğa katılmayı sağlayan söz,
- Ölünün günahlarını inkar etmesini – Olumsuz İtiraf- sağlayan söz,
- Öte dünyanın kapıları ve bunların tehlikeli muhafızlarıyla ilgili söz,
- Ölünün, öte dünyanın milyonlarca sakini arasında sağlam bir yer edinmesini sağlayan söz,
- Ölüye tüm tanrılar tarafından “temiz giysi” verilmesiyle ilgili söz ve
- Ölünün Horus olarak Osiris’i selamlaması büyüdü. ⁴⁷⁰

2- Piramit Metinleri:

Eski İmparatorluk devrinde, piramitlerin yer altı odalarına öteki dünya ile ilgili ve firavunu öteki dünyaya selamete uğurlamak, dini törenlerin usulünü anlatmak için bir takım yazılar yazılmıştır ki bunlar, V. hanedanın son firavunu Unas’tan itibaren VI. hanedanın son firavunu II. Pepi’ye kadar inşa edilen bütün piramitlerin alt bölmelerinin duvarlarına yazılmıştır. Bu metinler “Piramit Metinleri” olarak bilinmektedir. Bu metinler için çeşitli konularda duaları içeren ilk sözler de diyebiliriz. Bu dualar sayesinde firavunun öte dünyada göğe yükseleceğine ve Tanrı Ra’ya kavuşacağına ve diğer tanrıların yanında yer alacağına inanılmıştır. Osiris kültürünün ⁴⁷¹ etkilerinin görüldüğü bu metinlerde İalu (cennet) bahçeleri de tasvir edilmiştir. ⁴⁷² Ölüm ve öte dünya etrafında dönen Piramit Metinleri’nde salt bu dünyaya ait tanrılardan pek söz edilmemektedir. Memphis’in yaratıcı tanrısı Ptah’ın adı nadiren anılmış, parlak bir geleceğe sahip olan Tanrı Amon’dan da ilk kez Unas Piramidi’nde yüzeysel olarak söz edilmiştir. ⁴⁷³

Piramit Metinleri neredeyse yalnızca kralın ölüm sonrası kaderine ilişkin anlayışları ifade etmektedir. Teologların bütün çabalarına karşın, öğretisi tam olarak sistemleştirilememiştir. Kimi zaman karşıt anlayışlar arasında belli bir çelişki olduğu fark edilmektedir. Kalıplaşmış ifadelerin çoğu dünya yaratılmadan önce ulu tanrı tarafından

⁴⁷⁰ Hornung, *Kadim Mısır Ötedünya Kitapları*: 47, 48

⁴⁷¹ Piramit Metinleri, Osiris’in yer altı dünyasının hakimi olarak karşımıza çıktığı en eski metinlerdir. Osiris mitosunun neredeyse tüm önemli motifleri burada mevcuttur. Bkz. Hornung, *Kadim Mısır Ötedünya Kitapları*: 24

⁴⁷² Kurhan, “Eski İmparatorluk Devrinde Tanrı Re”, *Bellekten LVII*: 22

⁴⁷³ Hornung, *Mısır Tarihi*: 42

yaratılan Atum'un (=Ra) oğlu firavunun ölmeyeceğini ısrarla yinelemektedir; ama başka metinlerde de krala bedeninin çürümeyeceği konusunda güvence verilmektedir. Bununla birlikte kalıplaşmış ifadelerin çoğu firavunun gökteki yolculuğundan söz etmektedir. Firavun, kuş-şahin, balıkçıl, yaban kazı, bir skarabeus veya bir çekirge vb. biçiminde uçmaktadır. Rüzgarların, bulutların, tanrıların ona yardım etmesi gerekmektedir. Kral kimi zaman bir merdivenden tırmanarak göğe çıkmakta, daha göğe çıkarken tanrılaşmakta ve özü insan soyundan tamamen farklılaşmaktadır.⁴⁷⁴ Genel olarak bu büyü sözlerinin, göğe yükselmesi ve tanrılar arasına kabul edilmesinde ölü krala sunulan özel bir hizmet olduğu düşünülmüştür. Dahası bu büyü sözleri firavuna, öte dünyadaki yollar ve yerler ve orada karşılaşılabileceği tehlikelere dair bilgi vermektedir. Kapıların muhafızları ve kayıkçı ile diyaloglar ölü kralın doğru isimleri söylemesini ve meşruiyetini kanıtlanmasını ve böylece –kayıkçının da yardımıyla- öte dünya diyarındaki yoluna devam etmesini sağlaması açısından önemlidir. Kral da yoluna devam etmesi için yanıtlaması gereken sorulara doğru yanıtlar vermek zorundadır. Metinlerde topografisi hayli belirsiz olan mekanlar yer almaktadır. Gök açıkça sularla çevrelendiği için tanrılar ve ölümler oraya barkalarla gidip suyu geçmek zorundadır, dolayısıyla kayıkçının yardımına muhtaçtır. Güneş Tanrısı Ra bile, orada ancak güneşin doğuşuyla kurtulabileceği “prangalar içinde” tasvir edilmiştir. Ölü kral ise daima yaratıcı Tanrı Atum’la özdeşleştirildiğinden, bu tanrının yaratım eylemine dair pek çok ima ile karşılaşılmaktadır. Bunun yanı sıra ölünün ihtiyaçlarının karşılanması, özgürce hareket etmesi ve düşman varlıklardan korunması önemli bir rol oynamış, “kırmızı testilerin kırılması” ritüeli tüm düşmanların yok edilmesini hedeflemiştir. Yılanlara karşı kullanılan çok sayıda büyü söz, oradaki benzer koşullar ve çeşitli tehlikelerin üstesinden gelinebilmesi için bu dünyaya yönelik büyü sözlerinin öteki dünyaya da uyarlandığını göstermektedir.⁴⁷⁵

Piramit metinleri, piramitlerin yanında bulunan cenaze ile ilgili tapınaklarda, her gün tekrarlanan sunaklar sırasında okunmuştur. Metinlerin bulunduğu bölmelerin tavanlarında koyu mavi bir fon üzerinde yıldızların bulunması, mezarların bu dünya görünümüne göre yapıldığı, ayrıca sandukanın firavunun sarayının bir imajı olması da piramidin evrenin küçük bir örneği olarak telakki edildiğini göstermektedir.⁴⁷⁶

Piramit Metinleri, II. Pepi zamanında kraliçelerin piramitlerinde, Eski Krallığın sonundan itibaren ise memurların mezar duvarlarında ve tabutlarında da kullanılmıştır. Orta

⁴⁷⁴ Eliade, “Eski Mısır’da Dinsel Düşünceler ve Siyasi Krizler”, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, I: 121

⁴⁷⁵ Hornung, *Kadim Mısır Ötedünya Kitapları*: 23

⁴⁷⁶ Kurhan, “Eski İmparatorluk Devrinde Tanrı Re”, *Belleter LVII*: 22

Krallık piramitlerinde metinlere çok rastlanmazken Yeni Krallıkta bu metinlere bazı memur mezarlarında ve kraliyet lahitlerinde rastlanmıştır. Hangi sıra ile okunması gerektiği hala bilinmeyen bu sözler değişik uzunlukta olup, yeraltındaki mezar odalarının duvarlarına dikey satırlar halinde işlenmiştir. Dili Eski Mısırca olan metinler, nispeten eski tarzda olup, ses ve gramer bakımından Eski Krallığın diğer metinlerinden biraz farklıdır. İmlanın henüz oluşum aşamasında olması da, son derece uzun yazımların kullanılmasına neden olmuştur.⁴⁷⁷

3- Tabut Metinleri:

Eski İmparatorluk döneminde neredeyse sadece krala ve önemli memurların mezarlarına eşlik eden Piramit Metinleri, sade vatandaşı öte dünya hakkında belirli rahatlamaya kavuşturamamıştır. Bu devirlerde sade Mısırlıları öteki dünyada rahatlatmak üzere mezarlarına hiçbir metin konmamıştır. Sadece mezarların duvarlarına bu dünyada firavunun hizmetinde iken yaptıkları ve öteki dünyada da yapmaya devam edecekleri uğraşları resmedebilmişlerdir. Bunun yanında din adamları, mezarın duvarındaki yalancı kapının önüne yiyecek içecek gibi sunakları su ile takdis edip, ölünün selameti için dua okumuş, “ölünün Ka’sı için binlerce ekmek, binlerce testi dolusu bira, binlerce sığır, binlerce kaz, binlerce yiyecek, binlerce güzel ve iyi şey” dilemiştir. Fakat basit bir şekilde öteki dünyaya gidiş veya ölümsüzlüğe kavuşma insanlara yeterli gelmemiştir. Firavun ve asillerin mezarlarının karışık dönemlerde açılması ve Eski İmparatorluk devri sonunda son bulan “Piramit Metinleri”nin ifşası ile sadece firavunlar için geçerli olan bu metinlerden esinlenerek, bazı değişiklikler yapılarak veya birtakım ilavelerle M.Ö. 2000 dolaylarında cenaze ile ilgili ve herkes için geçerli olabilecek⁴⁷⁸ yeni formüller yazılmaya başlanmıştır. İşte tabut ve sandukalar üzerine, başlıkları kırmızı, metinleri de siyah renkte yazılan bu metinler, “Tabut Metinleri” olarak adlandırılmıştır.⁴⁷⁹ Metinlere genelde memur ve ailelerinin tabutlarında rastlansa da, mezar duvarlarında, anıt taşlarında, mumyanın iç organlarının konulduğu kapların, ölü maskelerinin ve papirüslerin üzerinde de bu metinler yer almıştır.⁴⁸⁰

İlk safhada yazılan bu metinlerde, Piramit Metinleri’ndeki ölümsüzlüğe kavuşma fikirleri ve yolları yansıtılarak firavunla diğer ölümlüler arasında doğal bir fark olmadığı gösterilmiştir. Aslında, “hangi tanrı olunursa olunsun ölümden kurtulmak için insanın tek bir çaresi vardır, o da tanrı olmaktır”, ama bunun Tanrı Osiris’in eşliğinde ve yüce Tanrı Ra’nın

⁴⁷⁷ Hornung, *Kadim Mısır Ötedünya Kitapları*: 21, 22

⁴⁷⁸ XII. hanedan devrinde, resmi olarak, halkın da ölümlü ile ilgili usullerden yararlanmasına izin verilmiştir. Bkz. Kurhan, “*Eski İmparatorluk Devrinde Tanrı Re*”, *Bellekten LVII*: 25

⁴⁷⁹ Kurhan, “*Eski Mısır Orta İmparatorluk Devrinde Siyasi ve Dini Durum*”, *Bellekten LVII*: 711

⁴⁸⁰ Hornung, *Kadim Mısır Ötedünya Kitapları*: 30

ebedi seferine katılmakla gerçekleşeceği inancı da sabittir.⁴⁸¹ Metinler Piramit Metinleri'nin aksine salt kraliyet ailesinin tekelinde değildir, bu büyü sözler tüm ölülerin emrine amadedir, böylece öte dünyanın sevinçleri herkesin ulaşabileceği bir şey haline gelmiş ve artık her ölü kimse Osiris olmuştur.⁴⁸²

Piramit Metinleri'nde yer alan var oluşun sürdürülmesinin maddi koşulları; tehlikelere ve düşman varlıklara karşı korunma, güneşin döngüsel seyrine katılmaya dair içerik vs. burada da korunmuştur. Sevilen kuş suretiyle ölü kralın göğe yükselişine dair olan dönüşümün büyü sözleri, aynı zamanda ölünün çeşitli tanrılara, ateşe, havaya, buğdaya, çocuğa vb. dönüşmesi de bu metinlerde yerini almaktadır. Dönüşümü anlatmak için kullanılan hiyeroglif karakteri olan “skarabe” de zaten bu dönemin en popüler tılsımı olmuştur. Öte dünya, genel olarak Piramit Metinleri'nden daha somut olarak tasavvur edilmiş ve öte dünyanın tehlikeleri de daha çarpıcı bir biçimde tasvir edilmiştir. Ölü kısmen bizzat Osiris, kısmen de onun yardımcısı ve destekçisi olmuş, bazen de babasının yardımına koşan sadık oğul Horus rolünü üstlenmiştir. Ancak bütün yüceltmelere rağmen ölü gerekli bilgilerle donatılmaya devam edilmiş, böylece tehlikelerden ve yanlış yollardan kaçabilmesi, öte dünya muhafızlarını tanıması ve bilgisi sayesinde meşruiyetini kanıtlanması sağlanmıştır.⁴⁸³

Dili klasik Orta Mısırca olan bu metinler, genelde dikey satırlar halinde işlek hiyeroglif yazıyla ya da eski hiyeratik yazıyla yazılmış, bazen de açıklayıcı notlar ve nadiren, metinlerin “başka okuma biçimleri” dediği sözlerle donatılmıştır. Büyü sözlerin başlıklarına bazen sonda rastlansa da genellikle büyü sözün başında rastlanmıştır. Yerden tasarruf etmek amacıyla kullanılan paralel ifadelerde sık sık “paylaşılan sütun”dan yararlanılmış, vurgu ve sözlerin ayrımını göstermek için kırmızı renk kullanılmış, bazı önemli büyü sözler ise tümüyle kırmızı renkte yazılmıştır. Ölüden ise her zaman birinci tekil şahıs olarak söz edilmiştir.⁴⁸⁴

4- Yeni Krallığın Yeraltı Dünyası Kitapları:

Ölüler Kitabı'na paralel olarak gelişen Tabut Metinleri'nin yanı sıra Yeni Krallıkta, başlangıçta yalnızca krallara özgü yeni bir edebiyat türü daha ortaya çıkmıştır ki bunlar Mısırca “Duat'ta Olanların Kitapları” diye nitelenmiştir. Bu kitaplar, Ölüler Kitabı gibi tek

⁴⁸¹ Kurhan, “Eski İmparatorluk Devrinde Tanrı Re”, Belleten LVII: 25

⁴⁸² Hornung, *Kadim Mısır Ötedünya Kitapları*: 33

⁴⁸³ Hornung, *Kadim Mısır Ötedünya Kitapları*: 34, 36

⁴⁸⁴ Hornung, *Kadim Mısır Ötedünya Kitapları*: 32

tek büyüdü sözlerden tekrar tekrar derlenmiş olmayıp değişmez bir metin bütünlüğüne sahiptir. Yeraltı Dünyası Kitapları'nın hepsinin odak noktasında güneşin gece yolculuğu yer almaktadır. Yaratıcı ilke olarak düzeni sağlayan güneşin geceleyin yenilenmesi, ölümün ötesinde etkileyici olan yenileyici güçlere örnektir. Baştan sona resimli olan bu kitaplar, bazı istisnalar dışında, XXI. hanedana dek yalnızca kral mezarlarında kullanılmıştır. Kraliçe Nefertari'nin mezarından da anlaşılacağı üzere, kraliçelerin bile bunu kullanması yasaktır.⁴⁸⁵

Şimdi Yeraltı Dünyası Kitapları'nı, olası yazılış tarihlerinin sıralamasına göre ele alalım:

a- Amduat:

Günümüze ulaşan en eski örneği I. Tutmosis'in mezarında bulunan resimlerle bezeli bu kitap, "Öte Dünyada Olan Şeylerin Kitabı" adını taşımasına rağmen daha sonraları verilen kısa ismi "Amduat"la (Duat'ta Olan) tanınmaktadır. Amduat, eski öte dünya tasavvurlarına yepyeni, sistematik bir biçim vermiştir. Güneş tanrısının on iki saatlik gece sırasında yeraltı dünyasına yaptığı yolculuğu anlatan eser, öte dünya mahkemesince birbirinden ayrılmış kutsanmışların ve pek çok işkenceyle eziyet edilen lanetlenmişlerin ölümler diyarındaki bölgelerini söz ve resimlerle betimlemektedir. Amduat, sonsuza kadar lanetlenme fikri ve cehennem çok eski bir tasviridir.⁴⁸⁶ Odak noktasında bir yandan güneş tanrısının eylemleri ve konuşmaları, diğer yandan öte dünyanın varlıkları ve işlevlerinin tasvirleri vardır. Kralı güneşin günlük döngüsel seyrine dahil etmeyi amaçlayan ilk dinsel metindir. Osiris de sık sık anılmış ve birçok kez tasvir edilmiştir ama tümüyle edilgen kaldığı Amduat'ta ona pek söz hakkı tanınmamıştır. Kitap, güneş tanrısının koç başlı Ba (ruh) olarak ilk gece saatinin ara dünyasına girmesiyle başlamakta, yolculuğun ortasında cesediyle birleştikten ve tehditkar Apofis yılanını yendikten sonra sabah yeniden doğmasıyla sona ermektedir. Artık gece yolculuğu sona ermiş ve tüm ölümler, alt sıranın sonunda mumya biçimindeki Osiris'le birlikte yeniden ölüm uykusuna dalmıştır.⁴⁸⁷

Kitabın on iki kısma ayrılması, on iki gece saatine tekabül etmektedir. İlk saat, asıl yeraltı dünyasından önceki ara alemdir. İlki dışında her saatin bir başlığı vardır, o saatin önemli olaylarını kısaca anlatan, ayrıca yararına dair bilgileri ve yönlerle ilgili notları da içeren yatay bir satıra yazılmıştır. Dikey satırlarla yazılan kısa giriş yazılarında, o gece

⁴⁸⁵ Hornung, *Kadim Mısır Ötedünya Kitapları*: 60, 61

⁴⁸⁶ Hornung, *Mısır Tarihi*: 87

⁴⁸⁷ Hornung, *Kadim Mısır Ötedünya Kitapları*: 70, 77

saatinin, kapılarının ve öte dünyadaki diyarının adı belirtilmiş ve bu satırlar ayrıca her iki saatin birbirinden açık bir şekilde ayrılmasına hizmet etmiştir. XXI. hanedandan itibaren tabut ve papirüs üzerlerine de yazılan Amduat, çeşitli yerlerde metnin düzeni yer yer birbirinden çok farklı olsa da bazen saatleri kısmen kısaltılmış ve karışık yazılmış olarak, bazen de ilave ve resimlerle zenginleştirilerek kullanılmıştır.⁴⁸⁸ Önceleri katipler tarafından kil tabletlere yazılan bu metinler hem firavun mezarları üzerinde bulunmuş hem de daha sonraki devirlerde yazının da gelişmesiyle papirüsler üzerine işlenerek mezar odalarına konmuştur. Krallar Vadisi'ndeki mezarların duvarları metin ile ilgili alçak kabartmalarla süslüdür.⁴⁸⁹ XXVI. hanedanda yeni boyutlar kazanan Amduat, XXX. hanedan dönemlerinde ise artık hem kral lahitlerinde hem de diğer lahitlerde kullanılır olmuştur.⁴⁹⁰

b- On İki Mezar Büyülü Sözü:

Bu resimli metne ilk kez II. Amenhotep'in mezarında bulunan bir papirüste rastlanmış, ikinci bir kral versiyonu Merneptah tarafından kullanılmıştır. Yer altı dünyasının on iki mezar odasını ve tanrısal sakinlerini tasvir etmesi ve özellikle de yeraltı dünyasını on iki saate ayıran eski tarz kısımlandırmasıyla dikkati çekmektedir. Önemli başka bir özelliği de, düşman varlıklara ve ceza sahnelerine hiç yer verilmemiş olmasıdır. Tanrıların isimleri ve sayılarının olduğu cetvelin altında, her bir gruba dünyada sunulması gereken adaklarla ilgili bir notaya yer verilmiştir. Bazı papirüslerde ortadaki resim şeridi iki metinle çerçevelenmiş, üsttekinde tanrıların isimlerinin yanı sıra, ölüler için yaptıkları lütufkar amelleri de belirtilmiştir. Buna göre tanrılar, ölüye çeşitli iyiliklerde bulunmaktadır. Örneğin, ölünün Ra'nın doğuşunu görmesini, ölüler diyarında serbestçe hareket etmesini ve yeraltı dünyasının kapılarından geçmesini sağlayarak, karanlığın ortasında ölüye ışık, yiyecek, içecek vermekte ve onu tüm düşmanlardan korumaktadırlar.⁴⁹¹

c- Kapılar Kitabı:

Amduat'a pek çok yönleriyle benzeyen bu kitap, her biri üç sıraya bölünerek anlatılmış on iki gece saatini muhafaza etmekte fakat her bir saatin sonunda kapı resimleri taşımaktadır. Konu yine güneşin gece yolculuğudur fakat on iki gece saatinin tematik sıralaması kısmen de olsa kaymıştır. Amduat'ın aksine, tanrılar ve mutlu ölüler belirgin bir biçimde ayırt edilmektedir. Yine burada güneş barkasında kalabalık bir mürettebatın tersine

⁴⁸⁸ Hornung, *Kadim Mısır Ötedünya Kitapları*: 66, 68

⁴⁸⁹ Narçın, *A'dan Z'ye Mısır*: 30

⁴⁹⁰ Hornung, *Kadim Mısır Ötedünya Kitapları*: 66, 68

⁴⁹¹ Hornung, *Kadim Mısır Ötedünya Kitapları*: 83, 84

yalnızca güneş tanrısı ve birkaç tanrı yer almaktadır. Amduat'a göre çok daha fazla tanrı ya da ölü resmi olmasına rağmen, bunlar daha çok gruplar halindedir ve bireysel isimler de daha azdır, dolayısıyla kalabalık da olsalar derli topludurlar; zaten bu grupların pek çoğu tanrılardan değil, ölülerden oluşmaktadır. Ayrıca bu kitapta yer alan her kapının kanadında yılan suretinde bir muhafız, tehditkar isimlere sahip iki muhafız daha ve ateş püskürten Uraeus yılanları yer almaktadır.⁴⁹²

Kitabın Amduat'la benzerliği nedeniyle Yeni Krallıktan önceki döneme ait olabileceği düşünülmüştür ancak kitapta yer alan yabancı halklarla ilgili sahneler, buradaki kozmopolit ruh bile onun Amarna Dönemi'ne de ait olabileceğini düşündürmektedir. Kitabın tamamlanmış ilk nüshası Horemheb'in lahit odasındadır ve o zamana dek kullanılan Amduat'ın yerini almıştır. VII. Ramses kitaptan bazı bölümleri kullanan son firavun olmuştur. Yeni Krallık sona erdikten sonra ise kitabın bazı bölümleri ancak nadiren kullanılmıştır.⁴⁹³

d- Mağaralar Kitabı:

Neredeyse eksiksiz olan ilk nüshası Merneptah dönemine ait olan Mağaralar Kitabı, devrin pek çok firavunu tarafından lahit odalarını süslemek amacıyla kullanılmıştır. Tam nüsha Abidos'taki Oserion'da (I. Sethi'nin kenotaph'ı⁴⁹⁴) bulunmaktadır; giriş koridorunun sol duvarında, Kapılar Kitabı'nın tam karşısında yer almaktadır.⁴⁹⁵

Özgün bir başlığı olmayan kitap modern dönemdeki adını, yeraltı dünyasının artık "mağaralar"a ya da "mezar odaları"na bölünmesi fikrinden almaktadır. Gece saatlerine bölünmeyen kitapta ilke olarak üç sıralı bir yapı hedeflenmişse de, yeterince alan olmaması sıraların sık sık üst üste yığılmasını zorunlu kılmıştır. Koç başlı güneş tanrısının öne çıkarılmış iki tasviri kitabı her biri üç, yani toplam altı kısımdan oluşan iki parçaya bölmüş, kitabın metni de bu iki parçada yer almıştır.⁴⁹⁶

Kitabın konusu yine güneş tanrısının yeraltı dünyasında yaptığı gece yolculuğudur, fakat Osiris burada çok daha ön plandadır ve Ra ile aralarındaki sınır son derece muğlaktır, aslında her ikisi de tek bir tanrının unsurları olarak görülmektedir. Ana motif, Ra'nın, Osiris'in sandukasındaki cesediyle karşılaşmasıdır. Apofis'in yenilmesi motifi çok daha arka

⁴⁹² Hornung, *Kadim Mısır Ötedünya Kitapları*: 87, 88

⁴⁹³ Hornung, *Kadim Mısır Ötedünya Kitapları*: 85

⁴⁹⁴ Kenotaph: Ölmüş bir kimseyi anmak için dikilmiş olan, boş bir mezardan ibaret abide. Bkz. Wikipedia Özgür Ansiklopedi / tr.wikipedia.org / "Kenotaph" maddesi

⁴⁹⁵ Hornung, *Kadim Mısır Ötedünya Kitapları*: 103

⁴⁹⁶ Hornung, *Kadim Mısır Ötedünya Kitapları*: 103, 104

plandadır. Osiris'in düşmanları burada ön plana çıkmıştır ve Ra'nın temel amacı da burada Osiris'e bakmak ve onun düşmanlarını katledilmeye yollamaktır. Osiris'in kısmen kafaları kesilmiş düşmanları, "itlaf yeri"nin derinliklerinde gerçekleşen cezalandırma işlemine maruz kalmaktadır. Son sahnelere doğru ise İsis ve Neftis yeniden canlanma sürecini başlatmak için Osiris'in cesedini havaya kaldırır pozisyonda resmedilmiş, bir sonraki sahnede de iki oğul Anubis ve Horus onunla ilgilenir bir halde tasvir edilmiştir. Güneş barkası ise sadece son resimde gösterilmiştir, onun dışında güneş barkasına rastlanmaz, güneş diski ise artık her sahnede vardır, fakat lanetlilerin ve bunların nasıl cezalandırıldıklarının tasvir edildiği sahnelerde güneş diskine yer verilmemiştir.⁴⁹⁷

e- Yer Kitabı:

Sonradan bu kitaba ait olan iki sahne ilk önce Merneptah ve III. Ramses'in lahit odasının sol duvarında görülmüş, Mağaralar Kitabı'nın son sahnesinin karşısına yerleştirilmiştir. Kitap yalnızca kral mezarlarının lahit odasında bulunmuş, fakat kitaptan bir sahne IV. Ramses'in lahdinin üzerinde de yer almış, bu sahneye daha sonraki dönemlere ait lahitlerde de rastlanmıştır. Özgün bir adı olmayan bu kitaba günümüzde bir isim bulunması pek de kolay olmamış, kitap; "Yer Kitabı" isminin yanı sıra "Güneş Diskinin Yaratılışı", "Aker Kitabı", "Yer-Kitap" gibi isimlerle de anılmıştır.⁴⁹⁸

Kitabın içeriği birçok bakımdan Mağaralar Kitabı'na benzemekte, fakat ikisi arasında belirgin farklılıklar da görülmektedir. Mesela Mağaralar Kitabı'nda olduğu gibi gece saatleri ayrımı burada görülmemektedir. Güneş barkası da yön gösterici olmaktan büyük ölçüde çıkmıştır. Ancak ana motif olarak güneş diskinin kullanılması ve güneş barkasına nadiren yer verilmesiyle de Mağaralar Kitabı'nı andırmaktadır. Burada da yine Osiris ve sandukası ve Ra'nın, maiyetindeki mutlu ölümlerin de eşlik ettiği değişimi önemli rol oynamaktadır. Güneş diskinden yükselen bir şahinin başından çıkan ışık, Osiris ve Ra'yı tek bir surette içeren yerdeki bir cesedin üzerine düşmektedir. Burada da Ra'nın yenilenmesi ile Osiris'e ağıt yan yana getirilmiştir. Ayrıca başka bir sahnede de Horus'un ölümden sonraki mucizevi diriliş motifi tekrarlanmış, İsis ve Neftis'in cesetlerinin koruyuculuğu altındaki Osiris'in yerde kıvrılmış bir biçimde yatan cesedinden şahin başlı Horus yükselmiştir. Düşmanların

⁴⁹⁷ Hornung, *Kadim Mısır Ötedünya Kitapları*: 106-108

⁴⁹⁸ Hornung, *Kadim Mısır Ötedünya Kitapları*: 113, 115

cezalandırılmasına ayrılan başka bir sahnenin başında ise güneş tanrısının bir figürü ve çok sayıda lahit vardır. Özel bir motif de, güneşin yer tanrısı Aker'deki yolculuğudur.⁴⁹⁹

5- Gök Kitapları:

Amarna Dönemi'nden sonra oluşan yeni bir grup öte dünya tasvirinin odağında gök tanrıçası Nut'un resmi vardır, bu tasvirlerde güneşin gece yolculuğu da artık Nut'un bedeninde, yani göksel bir öte dünyada gerçekleşmektedir. Bu göksel öte dünya Tanrıça Nut'tur ve güneş sabah onun tarafından "doğurulmakta", gündüz tanrıçanın bedeninde seyretmekte, akşam ise onun ağzında "yutulmakta", geceleri de oradan geriye, doğduğu yere dönmektedir. Fakat güneş tanrısı aynı yerlerde, bizim öte dünya kitaplarından bildiğimiz ortamlarda yolculuğunu sürdürmekte, bu göksel öte dünya ile yeraltındaki dünya tümüyle örtüşmektedir.

IV. Ramses'ten itibaren kral mezarlarının tavanlarında iki gök kitabına tercihen yan yana yer verilmiş ve sahne, gök tanrıçasının sırt sırta çizilmiş ikiz tasvirleriyle vurgulanmıştır. Odak noktasında yine güneşin seyri vardır ancak diğer yıldızlara da yer verilmiştir, konu genel manada kozmografidir.⁵⁰⁰ Gök Kitaplarının bazılarını kısaca ele alacak olursak:

a- Nut Kitabı:

Yeni Krallıkta yalnızca I. Sethi'nin kenotaphında ve IV. Ramses'in mezarında, her ikisinde de lahit odasının tavanında rastlanan kitap, resme dayalı tasvir niteliğindedir. Tanrıça Nut ön plandadır ve ellerini ve ayaklarını henüz yer tanrısı Geb olarak görünmeyen yere dayamış bir kadın figürü olarak tasvir edilmiştir. Resme bazı motifler, örneğin birkaç güneş diski, tanrıçanın dizlerinin önünde duran kanatlı bir skarabeus, bacaklarının arkasındaki Yukarı Mısır armasında yer alan bitkilerin üzerinde bir akbaba ve kollarının yanında göçmen kuşların yuvaları da eklenmiştir. Ayrıca derkenarlarda göğün topografisi verilmiş ve güneşin gündüzleri izlediği seyir tasvir edilmiştir. Resmin her tarafına yerleştirilmiş kısa derkenarlarda ise resmin ayrıntıları, güneş tanrısı, yıldızlar ve diğer tanrısal varlıkların eylemleri anlatılmıştır.⁵⁰¹

⁴⁹⁹ Hornung, *Kadim Mısır Ötedünya Kitapları*: 115, 119

⁵⁰⁰ Hornung, *Kadim Mısır Ötedünya Kitapları*: 128

⁵⁰¹ Hornung, *Kadim Mısır Ötedünya Kitapları*: 130

b- Gün Kitabı:

Yeni Krallığa ait mezarlar içinde şimdiye dek yalnızca VI. Ramses'in mezarında bulunan kitap, diğerlerinden farklı olarak güneşin gece seyri değil de gündüz seyrini tasvir etmektedir. Gündüz seyri, güneşin her gün yeniden doğduğu tanrıçanın vulvasından başlamakta, akşam onu yeniden yutan başında sona ermektedir. Gündüz seyri nedeniyle güneş tanrısı burada şahin başlıdır (gece görüntüsü koç başlıdır), fakat burada da yılan Apofis'in kovulması ve "sazlık diyarı" gibi yeraltı dünyasına özgü motifler vardır. Genel olarak metinler ve tasvirler tanrıların bir sıralaması niteliğindedir, betimleyici metinlere nadiren rastlanmaktadır. Kitabın tasvirleri ve derkenarları gök tanrıçası Nut'un boylu boyunca uzanan figürünün altında yer almaktadır. Kitabın bir ucunu tanrıçanın bacakları, diğer ucunuysa kolları oluşturmaktadır. Neredeyse tüm figürler Nut'un başına, yani kitabın sonuna bakmaktadır. On iki saatin seyrini izleyen metinde ise dikey sıralara rastlanmamaktadır.⁵⁰²

c- Gece Kitabı:

Gece Kitabı'nın I. Sethi'nin Abidos'taki lahit odasının tavanında yer alan en eski versiyonu yalnızca dokuzuncu saate kadardır; ikinci bir versiyon bizzat Merneptah tarafından ön odanın tavanına koydurulmuş, fakat bundan geriye pek de bir şey kalmamıştır. Sonraları IV. Ramses lahit odasının tavanındaki Nut Kitabı'nın yanına bu kitabı koydurmuş, fakat yer yetmediği için kitap ancak dördüncü saate kadar yazılmıştır. Tam versiyon yalnızca VI. Ramses'te görülmektedir.⁵⁰³

Gün Kitabı'nı tamamlar nitelikteki bu kitapta yolculuk, güneşin akşam gök tanrıçası tarafından yutulmasıyla başlamakta ve sabah skarabeus biçiminde yeniden doğmasıyla sona ermektedir. Güneş tanrısı burada koç başlı gece suretine bürünmüştür. Kitap ayrıca metinlerde "kapı" olarak adlandırılan birbirinden ayrılan on iki bölümden oluşmaktadır. Kapılar Kitabı'ndan farklı olarak, bu satırlar ilgili gece saatlerinden önce gelmektedir. Tanrıçanın kolları ve bacakları ilk ve son kapıyı oluşturmakta, her saat en önemli bilgilerin verildiği bir giriş metni içermektedir. Örneğin bu metinlerin birinde, lanetlilerden hesap sorulması ve mutlu ölümlere özen gösterilmesinden bahsedilmektedir. Başka bir bölümde ise Horus'un hem yabancılara (Asyalılar, Libyalılar, Nübyeliler vs.) hem de Mısırlılara (bereketli ovanın ve çölün sakinleri) seslenmesi yer alır, fakat burada yabancılar artık eşit konumda değildir, onlar elleri kolları bağlı düşmanlar olarak gösterilmiştir. Ra ve Osiris'in birleşmesi motifi bu kitapta

⁵⁰² Hornung, *Kadim Mısır Ötedünya Kitapları*: 132, 133

⁵⁰³ Hornung, *Kadim Mısır Ötedünya Kitapları*: 134

yoktur fakat Ba'ların ve bedenlerin tasviri gecenin derinliğinde umutla beklenen birleşmeye işaret etmektedir. Güneşin düşmanı yılan Apofis'le ise kitabın hiçbir yerinde karşılaşmayız, onun yerine yine başka bir düşman Seth karşımıza çıkmaktadır.⁵⁰⁴

Mısır'ın çok geniş dinsel literatürü elbette ki bu kitaplarla sınırlı değildir. III. Tutmosis dönemine ait "Güneş İlahisi"; I. Sethi, II. Ramses ve III. Ramses'in mezar odalarında bulunan "Gök İneği Kitabı"⁵⁰⁵; Roma dönemi ya da Ptolemaios dönemine ait olduğu düşünülen "Sonsuzluğun Katedilmesi Kitabı"; yalnızca Tutankhamon'un mezarında bulunan "Enigmatik Yeraltı Dünyası Kitabı"; Yunan-Roma Dönemine ait "Nefes Üzerine Kitaplar" da bu geniş literatüre ekleyebileceğimiz birkaç kitaptır. Ayrıca dinle iç içe olan Yeraltı Kitapları gibi kendine özgü bir türü olan, ortak yönleri; dünyasal olaylarla tanrısal eylemlerin iç içe geçmesi, insanlarla tanrısal varlıklar arasındaki karşılaştırmalar olan "Mısır Masalları" ve bir tür ideal yaşam özeti olan "Yaşam Öyküleri"nin ve uzun tarihi boyunca sergilediği dinsel tavırla temel meselesi Maat'ın gerçekleştirilmesi olan "Mısır Öğretileri"nin de bu literatüre eklenmesinde fayda vardır.⁵⁰⁶

⁵⁰⁴ Hornung, *Kadim Mısır Ötedünya Kitapları*: 136-138

⁵⁰⁵ Krallar Vadisi'ndeki kaya mezarlarının uzun koridorları ve sayısız odası, dönemin (Yeni İmparatorluk) bütün önemli dinsel metinlerini içeren bir koleksiyondur, bu metinler arasında, yok edilmesi planlanan insan ırkının kurtarılmasını anlatan "Gök İneği Kitabı" da vardır. Bkz. Hornung, *Mısır Tarihi*: 116 / Ayrıca ölümle de ilgili bu kitap içerisinde büyüsel değerler olduğu ve bu metni bilen "mahkeme karşısında iki büklüm olmasına gerek kalmayacağı..." ve yeryüzünde yapmış olabileceği hiçbir eşkıyalığın hesaba katılmayacağı görüşü de mevcuttur. Bkz. Eliade, "*Eski Mısır'da Dinsel Düşünceler ve Siyasi Krizler*", *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, I: 146

⁵⁰⁶ Hornung, *Mısır Tarihi*: 57, 60; Hornung, *Kadim Mısır Ötedünya Kitapları*: 56, 98, 141-156

III. BÖLÜM: ESKİ MİSİR'DA HANEDANLIKLAR DEVRİ TANRI VE ÖTE DÜNYA İNANCI

A- HANEDANLIK ÖNCESİ MİSİR

Mısır Tarihini üç büyük dönem halinde incelememiz mümkündür:

- Tarih öncesi yani henüz hanedanların oluşmadığı dönem
- Hanedanlıklar/ Firavunlar Devri
- Yunan- Latin Dönemi⁵⁰⁷

Biz, konumuzun kapsamı gereği Hanedanlıklar Devri Tanrı ve Öte Dünya İnancı'na daha çok yer ayıracak olsak da, bu inancın doğması ve gelişmesindeki ilksel faktörlere yani tarih öncesinin Mısır'ına da göz atmamız gerekmektedir.

Mısır'da tarihin başlangıcı olarak günümüzden yaklaşık otuz yüzyıldan daha fazla yani çok uzun bir süreç gösterilmiş olsa da, kabaca tasnif etmek gerekirse şu tarihi dönüm noktalarını verebiliriz:

- M.Ö. 5000- 3800 civarları: Mısır'ın biri Kuzey biri Güneyde olan iki kültürel merkeze bölünmesi
- M.Ö. 3700 civarları: Kuzey'in bir bütün halinde Güney'i alması
- M.Ö. 3600 civarları: Kuzey'den gelen birleşik bir monarşinin bütün Mısır'ı yönetmeye başlaması ancak kısa sürede bu monarşinin dağılıp ikiye bölünmesi. Böylece başkenti el-Kab olan Güney Krallığı ile başkenti Buto olan Kuzey Krallıklarının oluşması ve çatışmaya başlamaları.
- M.Ö. 3000 civarları: Güney krallarının Kuzey krallarını yenmesi, Güney kralı Menes'in tekrar ülkede birliği sağlaması.⁵⁰⁸

En eski devirlerden itibaren Mısır'da kuzey ve güney bölünmesinin var olduğunu görmekteyiz. Bu bölünme her ne kadar asırlar boyu devam edecek de olsa, aynı toprakların insanları arasında kültürel ve dinsel etkileşim olacağı muhakkaktır. Henüz yazının olmadığı ve tarih tespitinin o devrin çanak, çömlek, seramik gibi arkeolojik bulgularından yapıldığı M.Ö. V. binlerde dahi, Mısır Panteonu'nda yer almış büyük tanrıların izlerine rastlamak mümkün olmuştur. Bu ilk kaynaklardan Kuzey (Aşağı) Mısır'daki ilahların, Güney (Yukarı)

⁵⁰⁷ Desplancques, *Antik Mısır*: 8

⁵⁰⁸ Vercoutter, *Eski Mısır*: 49

Mısır'ın ilahlarının yerine veya yanına geçtiğini öğrenmekteyiz. Aşağı Mısır'ın tanrıları Osiris ve Horus, Seth'in idaresinde birleşerek Güney'i zapt etmişler ve onları kolonize etmişlerdir. Ancak sonraki zamanlarda güneş ilahı Horus'un, Güney'in en eski ilahlarından olduğu anlaşılan Seth'i, uzun mücadeleler sonrasında mağlup ettiğini de bilmekteyiz. Zamanla da, Güney'in birçok şehirlerini Kuzey'den gelen ilahlar himaye etmiştir. Mesela Anubis'in Abidos'a gelmesi, deltanın doğusundaki Toth'un Hermopolis'e ya da İsis ve Hathor'un Güney şehirlerine geçmesi, böylece Osiris'e de her yerde tapılır hale gelmesi şaşırtıcı olmaktan çıkmıştır.⁵⁰⁹

Mısır'da halk ise genel olarak küçük şehirler etrafında tarımsal alanların toplanmasıyla oluşan “nome” adlı küçük birlikler oluşturmuş ve bu nomlara kendileri için kutsal olan hayvan vb. şeylerin isimlerini⁵¹⁰ vererek birbirlerinden ayrılmıştır.⁵¹¹ Her nom, bir tanrı sembolü kullanmış fakat Mısır'ın daha tarih devrinin başlangıcında nomlar birbiriyle birleşmeye başlamış ve bu devre, yazılı belgelerde “Tanrı Krallar” veya “Horus'a Tapanlar Saltanatı” adı verilmiştir. Yazılı belgelerden Kuzey ve Güney nomlarının öncelikle kendi aralarında birleştiği, Kuzey kralının kırmızı bir taç, Güney'dekinin ise beyaz uzun bir külah giydiğini öğrenmekteyiz. Hierakonpolis Mabedi'nde bu devir krallarının resim ve kabartmaları yer almaktadır. Bu levhalarda akreple temsil edilen Yukarı Mısır'ın bir kralı⁵¹², Aşağı Mısır ile birleşmek istemiş ancak sonraları ismi “Akrep Kral” olarak kalan bu kral, arzusunda başarılı olamamıştır. Aşağı ve Yukarı Mısır'ın, her ikisinin tacını da ayrı ayrı giymiş olarak resmedilen kral ise, daha sonraki dönemlerde Menes'ten önceki hakiki birleştirici kral Narmer olmuştur. O, Şahin Horus'un himayesi sayesinde tacı takarken resmedilmiş ve birleştirici kral olarak yad edilmiştir. Bu ilk dönemlerde bile krallar, şahsında devlet otoritesini toplayan, ilahi kuvvete sahip hükümdarlar olup, yeryüzünde Horus'un temsilcisidir.⁵¹³

Bu eski dönemlere ait itina ile kefenlere sarılmış hayvanlara ait mezarlar, insan mezarlarında hayvan başlarını gösteren muskalar, nomlarda bayrak olarak taşınan direklere ait

⁵⁰⁹ İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*: 45, 50, 58

⁵¹⁰ Tarih öncesi inanışa göre, tanrısal güçler hayvanlarda barınmıştır. Arkaik Dönem'de insanlarda da tezahür eden tanrısal güçlerin sık sık hayvan başlı tasvir edilmesiyle, onların eski hayvan doğaları hiyeroglif tarzında ima edilmiştir. İnsanbiçimleştirmeye birlikte tanrılar birer kişi haline gelmiş, tanrı yazgılarının anlatımı, yani mitlerin oluşumu mümkün olabilmiştir. Bkz. Hornung, *Mısır Tarihi*: 18

⁵¹¹ Birkaç “nome” ismi örnek verecek olursak: “Uçucu Şahin Nomu”, “Horus'un Tahtı Nomu”, “Tavşan Nomu”, “Ceylan Nomu”, “Yıldırım Nomu”, “Zakkum Ağacı Nomu” vs. Bkz. İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*: 57

⁵¹² “Daha sonraki kral listeleri ve yıllıklara göre Mısır Tarihi, tanrıların ve yaptıkları işler kayıtlara geçmediği için birer isimden öteye geçemeyen ilk kralların saltanatıyla başlar. Mısırlı için yaşadığı dünyanın tasviri ve yorumu tarih yazımının değil, mitosun görevidir.” Bkz. Hornung, *Mısır Tarihi*: 9

⁵¹³ İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*: 57- 59

hayvan heykelleri vs. bulunmuştur. Nomlar genelde kendilerine ait ilahın resim ve heykellerini politik bir sembol olarak kullanmıştır. Ancak kutsal hayvanı timsah olup da bir inekle temsil edilen Hathor'a tapan, yani ilah ile politik işareti birbirinden ayıran nomlara da rastlanmıştır. Tapınmaya önem veren nomlar kerpiçten yapılmış mabetlerine kendi ilahlarının timsallerini koymuş, öldükten sonra başka bir hayatın varlığına inanmış ve ölenleri eşyaları ile birlikte mezarlarına gömmüştür.⁵¹⁴ Ölüler, embriyon pozisyonu denen, dizler çeneye katlanarak, yan yatırılarak köylerin yakınındaki oval çukurlara gömülmüştür. Mezarlarsa, ölülerin birlikte gömüldükleri eşyaları sayesinde adeta yaşanacak yerler, evler olarak düzenlenmiştir. Mezarlıklar da, toprağın bir duvar gibi işlenmesinden oluşmuş, bir çatısı olan ve yan odaları bahsettiğimiz mezarla ilgili ihtiyaçlara cevap verebilen depolar şeklinde düzenlenmiş, ölü ise önce bir tören sepetine, sonra pişmiş topraktan bir sepete, en son olarak da tahtadan gerçek bir tabuta konmuştur.⁵¹⁵

B- HANEDANLIKLAR DEVRİ TANRI VE ÖTE DÜNYA İNANCI

Genel manada tanrı ve öte dünya inancının gelişim seyrini inceleyeceğimiz, Firavunlar Çağı olarak da isimlendirebileceğimiz, bazen aynı bazen farklı sülalelerin çeşitli hanedanlıklar oluşturduğu bu çağı, genel olarak üç büyük imparatorluğa ayırmamız mümkündür:

- Eski İmparatorluk
- Orta İmparatorluk
- Yeni İmparatorluk

Ortalama otuz hanedanlıkla gelişmiş ve dünyaya damgasını vurmuş Mısır Uygarlığı, bir imparatorluğun sonuna denk gelen her dönemin karışıklıklar dönemine açıldığı “ara dönem”ler de yaşamış, bu dönemlerde kraliyet otoritesinin zayıflamasıyla zafiyet gösteren iktidarın yerini yeni yerel sülaleler hatta bazen yabancı sülaleler alabilmiştir.⁵¹⁶ Şüphesiz çok fazla el değiştiren bu medeniyetin her devre ait öne çıkan tanrıları da farklılıklar arz etmiştir ki tanrılar panteonunun hayli renkli olduğu Mısır’da bu durum normal karşılanmalıdır.

⁵¹⁴ İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*: 53

⁵¹⁵ Vercoutter, *Eski Mısır*: 42, 47

⁵¹⁶ Desplancques, *Antik Mısır*: 8

1- Eski İmparatorluk Öncesi/ Thinit'ler Dönemi'nde Tanrı ve Öte Dünya İnancı (I. - II. Sülaleler)

Esasında I. ve II. sülalenin teşkil ettiği bu döneme, hükümet merkezi olan “Tinis” veya “This” başşehrinin isminden dolayı “Thinitler Dönemi” denmiştir. Bu dönem genellikle hanedanlık öncesi döneme bağlanmış veyahut da Eski İmparatorluğa bir hazırlık süreci olarak gösterilmiştir.⁵¹⁷

Kral Narmer'in saltanatıyla başlayan ilk iki hanedanlığın devam ettiği yaklaşık beş yüz yıllık Thinit Dönemi ile ilgili çok az bilgiye sahip olunsa da, bu dönem Mısır'ın tarihi gelişiminin ve Mısır medeniyetinin belirmeye başladığı dönem olmuştur. Ayrıca bu dönemde monarşi yeni yeni gelişmeye başlamış, dini karaktere bürünen krallıkta firavun, yeryüzünün yüce kralı olarak görülmüştür.⁵¹⁸ Daha bu dönemlerde bile kral ilahın oğlu ve onun temsilcisi, dolayısıyla en büyük dini lider olmuş ve ilah mevkiine oturmuştur. Bu yüzden krala verilen ilk lakap “Horus” olmuştur. Fakat iki Mısır birleştiği vakit, bu olayın da dini bir sembolle ifade edilmesi gerektiği düşünülmüş ve kral, iki ayrı krallık olan, ülkelerin merkez şehirlerindeki ilahların himayesi altına girdiğini farz etmiştir. İlahların her birinde krallığın bir kuvvetinin temsil edildiği farz edilmiş ve böylece ilk devirlerde ilahi krallık ilahi menş'e dayanan bir karaktere dönüşmüştür.⁵¹⁹

Bu devirde I. sülaleden Kral Menes'in Memphis şehrini kurduğu ve burada İlah Ptah'a ithaf edilmiş bir mabet yaptırdığı bilinmektedir. Ayrıca yine bu dönemde, her hükümdarın saltanatının otuzuncu yılının kutlanması amacıyla Set Bayramları düzenlenmeye başlamış ve bu devir mezarlarında ilk defa Apis Öküzü'nün resmi bulunmuştur.⁵²⁰ Bir Set Töreni hazırlığında kesinlikle ülkenin birçok insanı ve kaynağı seferber edilmiştir. Ayrıca firavunun da öte dünya yaşamında bu ritüele devam edebileceğine inanılmıştır. İdeal anlamda bu törenin kutlanması otuz yıllık bir saltanat çevrimini simgelemektedir.⁵²¹ Bu yenilenme töreni en başından beri Mısır Krallığı fikri ile ilgilidir. Kralın uzun saltanatı boyunca azalan büyümlü yaratıcılık güçleri, şenlikte gerçekleştirilen ayinlerle yenilenmiştir. “Eski” kralın heykeli gömülmüş ve gençleşmiş “yeni” kral yeniden tahta çıkmıştır.⁵²² Set Töreninin, gerçekten

⁵¹⁷ Vercoutter, *Eski Mısır*: 34

⁵¹⁸ Vercoutter, *Eski Mısır*: 50- 52

⁵¹⁹ İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*: 166

⁵²⁰ İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*: 61- 63

⁵²¹ Desplancques, *Antik Mısır*: 53

⁵²² Hornung, *Mısır Tarihi*: 19

kutlanan bir şenlik değil de, yalnızca bir arzunun, özellikle öte dünyadaki sağlam konumun arzusunun ifadesi olarak görülmesi sanırız daha doğru olacaktır.⁵²³

II. sülale krallarından Peribsen ise Horus yerine Seth ilahının sembolünü kullanmış ve sarayının üzerindeki Horus'u temsil eden şahin yerine Seth ilahının sembolünü koydurmuştur. Bu davranışıyla da kendisini kral yapanın Horus değil de Seth ilahı olduğunu vurgulamıştır. Fakat bu sülalenin son kralı her iki ilahı da barıştırmış bir vaziyette temsil edilmiştir.⁵²⁴ Bu kralın, büyük bir olasılıkla tüm rakiplerini ortadan kaldırdıktan sonra hem Horus şahinini hem de Seth hayvanını ima eden “iki güç”le, adının önüne Horus-Seth ünvanını aldığı görülmektedir. Böylece kralın birbiriyle mücadele içindeki bu iki gücü kendi kişiliğinde birleştirdiği düşüncesi ilk kez görsel bir ifadeye kavuşmuştur. Düşman güçlerin bu şekilde dengelenmesiyle güvence altına alınan devletin bütünlüğü ve dinsel temelleri, Mısır'ın yüksek kültürünün gelişmeye başladığı Eski İmparatorluğa, en değerli miras olarak aktarılabilmiştir.⁵²⁵ Horus yerine Seth'i getirmekle önemli bir değişiklik yaşamış olan bu sülale ile birlikte Thinit'ler Devri sona ermektedir.

2- Eski İmparatorluk ve I. Ara Dönem'de Tanrı ve Öte Dünya İnancı (III. - X. Sülaleler) (M.Ö. 2778- 2065)

Eski İmparatorluk, Mısırlıların uygarlıklarının altın çağı olarak nitelendirdikleri bir istikrar dönemi olmuştur. Bu dönemde siyasi merkez, Memphis şehri, önemini artırmış ve Memphis aynı zamanda Ptah kültüne tapılan büyük bir dinsel merkez haline gelmiştir.⁵²⁶

Bu devrin ilk meşhur şahsiyetleri şüphesiz III. sülalenin II. firavunu Coser ve onun yardımcısı ya da veziri diyebileceğimiz İmhotep'tir. İmhotep, efsanevi kişiliği, ediplik, hekimlik ve mimarlık bilgileriyle kendinden sonraki nesilleri etkilemiş, Coser'e Sakkara'daki meşhur kademeli piramidi yapmış ve zamanla efsaneleşerek sonraki devirlerde Memphis'in meşhur Ptah tanrısının oğlu olarak görülmüş ve ilahlaştırılmıştır.⁵²⁷

IV. sülale ise hiç şüphesiz içinde meşhur Giza Piramitlerini yaptıran firavunlar da bulunduğu için en çok bilinen sülalelerden biri olmuştur. Sülalenin kurucusu Snefru, kendine iki piramit yaptırmış, bu devirde zenginlik ve refah artmış, hususi şahısların bile mezarları

⁵²³ Hornung, *Mısır Bilime Giriş*:101

⁵²⁴ İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*: 61- 63

⁵²⁵ Hornung, *Mısır Tarihi*: 20

⁵²⁶ Desplancques, *Antik Mısır*: 48

⁵²⁷ Vercoutter, *Eski Mısır*: 54

birer abide haline dönüşmüştür.⁵²⁸ Yapılan piramitlerin her biri ise Piramit Metinleri'nde de belirtildiği üzere göğe doğru, Tanrı Ra'ya doğru yükselen merdivenler ya da bir bulutun arkasından yayılan güneş ışınları olarak görülmüştür.⁵²⁹

Büyük piramitlere isimlerini veren üç büyük firavun Keops, Kefren ve Mikerinos ise, bazı kaynaklarda (örn. Yunan kaynakları) piramitlerin yapılması için halkı ezip onları çalıştırmış diktatörler olarak gösterilse de Mısır vesikaları onlardan saygıyla söz etmiştir. Bunun sebebi, bu üç kral hakkındaki bilgilerin, sadece onların zamanında devlet memurluğu yapmış kişilerin mastabalarında yazılan bilgiler olmasıdır.⁵³⁰

III. ve IV. sülale hükümdarları zamanında mutlak bir idare sağlanmış, kralların şahsındaki ilah kuvveti fazlaşmış ve onlar lakaplarına “Horus-Ra”yı ilave etmiştir. Bu, “Güneş İlahı Ra'nın Oğlu” demektir. Krallar ayrıca bu devirde bütün mukaddes sayılan her varlığın otoritesini şahıslarında temsil etmiştir. Bu devirde kral emretmiş, tebaası ise bu emre körü körüne de olsa itaat etmeye mecbur olmuştur. Sefru'nun oğlu olan Firavun Keops, Ra'yı üstün ilah olarak kabul etmiş, hatta bazı mabetleri kapatarak diğer ilahların önemini yitirmesini sağlamış, kendisi de yeryüzünde adeta bir ilah muamelesi görmüştür. Kefren zamanında dinsel içerikli meşhur Giza Sfenksinin⁵³¹ yapıldığı farz edilmekle beraber sfenksin çok daha eski zamanlara ait olduğunu düşünenler de vardır. Mikerinos zamanında ise bazı dini krizler yaşanmış, Heliopolis rahipleri siyasi nüfuz elde etme çabaları içine girmiştir.⁵³²

Mısır dininin hakiki kurucuları olarak da görülen V. sülalede güneş tanrısı “Ra” büyük bir önem kazanmıştır. Orta Krallığa ait bir papirüste bu sülalenin kökeninin, Ra'nın din adamlarından⁵³³ birinin karısının, bu sülalenin üç kralına (Userkaf, Sahure ve Neferirkare) Ra'dan hamile kalmasına dayandığını yazmakta, dolayısıyla bu kralları Ra'nın oğulları yapmaktadır. Sülale bu yüzden “Ra'nın Oğulları” lakabıyla da anılmış, bu dönemde kralların isimlerinde Ra'nın isminin de yer aldığı görülmüş, güneş dini bu dönemde yapılan

⁵²⁸ İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*: 65, 67

⁵²⁹ Rachet'den akt. Kurhan, “Eski İmparatorluk Devrinde Tanrı Re”, *Belleter LVII*: 19

⁵³⁰ İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*: 65, 67

⁵³¹ Sfenks (Mısırca: Şespanh: Yaşayan Heykel) : Yüzü Kefren'in yüzü olmakla beraber Heliopolis din adamlarının etkisiyle Atum ile özdeşleştirilen, böylece batan güneşi ifade ettiği düşünülen bu heykel, yüzü güneşin battığı yöne çevrili olduğu için aynı zamanda ölümler diyarının bekçisi olarak da görülmüştür. Bkz. Kurhan, “Eski İmparatorluk Devrinde Tanrı Re”, *Belleter LVII*: 19

⁵³² İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*: 68, 169

⁵³³ Ra din adamlarının esas görevi, güneş ve yıldızları gözlemek ve incelemektir. Bu yüzden başrahibe “büyük gözlemci” dahi deniyordu. Göğün sınırlarını bilen kişiler olarak astronomi ile ilgili araştırmalar yapıyorlardı ancak bu görevler kısmen siyasetin gölgesi altında kalabiliyordu. Bkz. Kurhan, “Eski İmparatorluk Devrinde Tanrı Re”, *Belleter LVII*: 22

tapınakların mimarisinde de belirginleşmiştir.⁵³⁴ Bu dönemin güneş tapınakları, tanrısal babanın ölümlü oğlundan, yani kraldan önce geldiğini mimarisi ile vurgulamıştır.⁵³⁵ Neredeyse tamamen açıkta bulunan bu tapınaklar, mezar tapınağıyla sıkı bir ilişki içine girmiş ve kutsallaştırmadan sonra sunular armağan edilmiştir. V. sülalenin son hükümdarı Unas zamanında ise krallık mezar komplekslerinde değişiklikler gerçekleşmiştir. Gerçekten de Piramit Metinleri'nin en eski versiyonu Kral Unas'ın piramidinde bulunmaktadır ve bu metinlerin okunmasının ölen kralın tehlikelerden kaçabilmesine ve gökyüzüne yükselmesine yardım edeceğine inanılmıştır.⁵³⁶ Unas, piramidinin yeraltı bölmelerinin duvarlarına kraliyet defin ritüelinin büyümlü sözlerini yazdırmıştır. Kuşkusuz bu sözlerin çoğu seleftinin defin töreninde de tekrarlanmıştır, hatta bazılarının kökeni daha eski hanedanlara dayanmaktadır; yine de metinleri kalıcı olmayan papirüs üzerine yazmak yerine taş üzerinde ebedileştirerek onların sihirli etkilerini artırma kararı, ritüelin tümüyle yenilendiğini göstermektedir.⁵³⁷

Eski Krallık, firavunların otoritesinin altın çağını yaşadığı, kralın yeryüzünde tanrının gücüne sahip olan, korkulan, fakat itaat edilen bir kişi olarak görüldüğü bir dönem olmuştur. Bu dönem, siyasi ve istikrari çalkantıların yaşandığı bir devre olan I. Ara Dönem'e kapısını aralamaktadır. Bu dönem ise VII.-X. sülaleleri içine alan, Başkent Memphis'te denetimin kısmen kaybedildiği ve merkezi yönetimin olmaması nedeniyle de bireylerin ibadet biçimlerinde bir genişleme ve çeşitliliğe yol açan bir dönem olmuş ve bundan böyle birey ile tanrı arasında doğrudan ilişki kurulmuştur.⁵³⁸ Ara dönem denen çöküş döneminde asiller ve devlet görevlilerinin olduğu gibi, firavunlar da saygınlığını kısmen yitirmiştir. Çöküşü acımasızca tasvir eden ülkenin entelektüel seçkinleri bütün bunlardan artık yalnızca "tanrı" dedikleri, dünyanın yaratıcısını sorumlu tutmuştur. İlahi çoban⁵³⁹ o zamana kadar gayet iyi götüğü insan sürüsünü ortada bırakmıştır ve bu devirden sonra kazanılacak olan öte dünyada mutlu bir yaşam sürme tesellisi bile inandırıcılığını yitirmiştir.⁵⁴⁰

⁵³⁴ Vercoutter, *Eski Mısır*: 57

⁵³⁵ Hornung, *Mısır Tarihi*: 36

⁵³⁶ Desplancques, *Antik Mısır*: 53, 54

⁵³⁷ Hornung, *Mısır Tarihi*: 41

⁵³⁸ Desplancques, *Antik Mısır*: 60

⁵³⁹ Burada kastedilen tanrı, Tanrı Ra'dır. Hatta Tanrı Ra'nın ihtiyarladığını öne sürenler de olmuştur. Karışıklıklar devrinde, belki Tanrı Ra ihmal edilmiştir, ama bu dünya ve öteki dünyanın ilahi idaresinin yine Ra'ya ait olduğu kabul edilmiştir. Bkz. Kurhan, "Eski Mısır Orta İmparatorluk Devrinde Siyasi ve Dini Durum", *Belleten LVII*: 713, 714

⁵⁴⁰ Hornung, *Mısır Tarihi*: 48

3- Orta İmparatorluk ve II. Ara Dönem’de Tanrı ve Öte Dünya İnancı (XI. - XVII. Sülaleler) (M.Ö. 2065- 1580)

Orta İmparatorluk Dönemi, uzun süren karışıklık ve çalkantı döneminden sonra XI. sülalenin birliği sağlaması ile başlamış ve bu dönemde, Eski İmparatorluk Dönemi’nde vadinin öteki kentlerinden farkı olmayan Teb’in, Mısır üstündeki dinsel, kültürel ve siyasal egemenliği artmıştır. Devrin en önemli olayı hiç şüphesiz Mısır’ın en başarılı hanedanlarından biri olan XII. hanedanın, Teb’de bir sülale tanrısı olan ve geleceği çok parlak olan Amon kültünü geliştirmiş olmasıdır. Yine bu bağlamda tapınaklar inşa edilmiş, tapınaklarda hükümdarları Set Töreni kıyafetleri içinde gösteren heykellere ve hükümdarlara adanmış ibadet yerlerine rastlanmıştır.⁵⁴¹ Yine bu devirde özellikle XI. sülale firavunu Mentuhotep ile ilah isimlerini kral ünvanına ekleme adeti önem kazanmışsa da bu hal XII. sülalede önemini çok daha fazla artırarak devam etmiş ve krallar; Ra, Amon, Mentu gibi ilah isimlerini ünvanlarına eklemiştir.⁵⁴² Ayrıca devrin en parlak tanrısı Amon, Tanrı Ra da gözden düşürülmeden ön plana çıkarılmış ve Tanrı Ra’nın üstünlüğünü Amon’a maletmek için din adamlarının geliştirdikleri kuramlarla Amon, Amon-Ra olarak, Tanrı Ra ile özdeşleştirilip hem Ra’nın Tanrı Amon’un bir görüntüsü⁵⁴³ olduğu vurgulanmış, hem de Amon en büyük tanrı ilan edilmiştir. Ra ise tek başına kraliyet tanrısı olarak kalmıştır. Eski İmparatorluk devrinde firavun, Ra’nın oğlu, yüce tanrının yeryüzündeki görüntüsü olarak görülürken, bu devirde firavun, “ışınlarıyla gelen Ra” olarak adlandırılmış ve Ra’nın eşiği olarak görülmüştür.⁵⁴⁴

Bu dönemde tanrılar kültürünün eski dönemlere göre daha yaygın olmasının nedeni, tapınakların tesadüfen daha iyi korunmuş olması değildir şüphesiz. İnsanlar, İlk Ara Dönem’in kargaşasında ortaya çıkan kuşkulara inat, dünyanın keşmekeşinden uzak olan tanrılar dünyasının huzuruna sığınmıştır. Dünyasal kurumlar başarısız olduğunda tanrılar insana teselli ve huzur vermiş, krallar bile tanrıların “istekleri” doğrultusunda hareket ettiğini vurgulamayı gerekli görmüştür.⁵⁴⁵

⁵⁴¹ Desplancques, *Antik Mısır*: 62, 63

⁵⁴² İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*: 82

⁵⁴³ Orta İmparatorluk devrinden itibaren tanrılar arası bağlantılar daha fazla geçerlilik kazanmıştır. Osiris, Khnum, Sobek gibi tanrılar da Ra ile özdeşleştirilip Heperu (Tanrı Ra’nın şekilleri) veya her biri Ra’nın bir görüntüsü olarak gösterilmiştir. Bkz. Kurhan, “*Eski Mısır Orta İmparatorluk Devrinde Siyasi ve Dini Durum*”, Belleten LVII: 715

⁵⁴⁴ Kurhan, “*Eski Mısır Orta İmparatorluk Devrinde Siyasi ve Dini Durum*”, Belleten LVII: 715

⁵⁴⁵ Hornung, *Mısır Tarihi*: 64

Orta İmparatorluk, neredeyse sadece firavun isimleriyle tanınan XIII. ve XIV. hanedanlıklardan sonra, zaten parçalanmaya yüz tutmuş bir haldeyken ülkenin delta kısmı doğudan gelen, muhtemelen Sami kökenli yabancı kavimlerin istilasına uğramış ve ülke II. Ara Dönem'ini yaşamıştır.⁵⁴⁶ İsmine “çoban krallar” veya “yabancıların reisi” manasında “Hyksos” denen bu kavimler Mısır'da yönetimi ele geçirmiş, XIV. sülaleyi ortadan kaldırarak XV. sülaleyi kurmuş ve uzun yıllar Mısır'a hakim olmuştur. Mısır'ın o ana dek gördüğü en büyük ve uzun süreli bu istila esnasında Hyksos'lar, önceleri yerli Mısır kültürüne ve dinine aykırı iken⁵⁴⁷, sonraları adet ve geleneklerinde tamamen Mısırlılaşılarak Seth İlahını başlıca tanrı ilan etmiş, aynı zamanda mahalli ilahları da kendi tanrılarının üstüne çıkarmıştır.⁵⁴⁸ Osiris'in katilinin en yüce tanrı konumuna yükseltilmesi kuşkusuz Mısırlılar tarafından bir hakaret olarak algılanmıştır.⁵⁴⁹ Mısırlılara göre Hyksos'ların istilası anlaşılması zor bir felaketi temsil etmiştir. Tanrılar tarafından önceden takdir edilmiş ayrıcalıklı konumlarına duydukları güven ağır bir yara almıştır.⁵⁵⁰ Hyksos'ların bu yönetimi, Teb kökenli XVII. sülalenin, özellikle Kral Kamose'nin gayretleriyle sona erdirilmiş ve iktidar yeniden yerel sülalelerin eline geçmiştir.⁵⁵¹

Yaşanan ara dönemler ve karışıklıklar Mısırlılar için aynı zamanda maatın işlememesi ve düzenin bozulması anlamına gelmiştir. Bu yüzden hem Eski İmparatorluk hem de Orta İmparatorluk devrinde, tecrübe edilen karışıklıklara sebebiyet vermemek için bir takım öğretiler yazılmıştır. Öğretilerin ortak temaları adalet, yetime babalık, dula kocalık etmek, yani onları mahrum etmemek, yalana meydan vermemek ve gerçeği esas almak gibi toplum değerlerine dayanmıştır. Öğretilerle sadece firavunun değil, tüm insanlığın, tanrının koyduğu kanunlara göre hareket etmesi halinde, Tanrı katında bir yerinin olabileceği belirtilerek, uhrevi ebediyete hak kazanacağı vurgulanmıştır.⁵⁵² Bu öğretilerden, insanın sosyal durumu ne olursa olsun davranışlarında alçakgönüllü ve dürüst olmasını tavsiye eden “Ptahhotep Öğretisi” ile henüz bir prens olan Merikare için babası Firavun I.Heti'nin yazdırdığı ve firavunun yapması gereken siyasi, dini, sosyal ve medeni konular hakkındaki “Merikare

⁵⁴⁶ Bu kavimlerin Suriyeli Sami kavimlerden veya Elamlı, Hattili, Hurili ya da Mitannili kavimlerden olduğunu düşünenler vardır. Bkz. İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*: 90

⁵⁴⁷ Hyksos'lar, Hititler ve Mitannilerin Savaş ve Fırtına Tanrısı Teşub'a tapıyorlardı. Bkz. Kurhan, “*Eski Mısır Orta İmparatorluk Devrinde Siyasi ve Dini Durum*”, Belleten LVII: 728

⁵⁴⁸ Hyksos'lar da taht isimlerini firavun geleneğine uyarak güneş tanrısı Ra'nın adıyla oluşturmuştur. Bkz. Hornung, *Mısır Tarihi*: 78

⁵⁴⁹ Bununla birlikte, Nil deltasında Seth ilahına tapımın daha IV. hanedan zamanında da görüldüğünü belirtmekte fayda vardır. Bkz. Eliade, “*Eski Mısır'da Dinsel Düşünceler ve Siyasi Krizler*”, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi, I*: 130

⁵⁵⁰ Eliade, “*Eski Mısır'da Dinsel Düşünceler ve Siyasi Krizler*”, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi, I*: 130

⁵⁵¹ İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*: 91- 94

⁵⁵² Kurhan, “*Eski Mısır Orta İmparatorluk Devrinde Siyasi ve Dini Durum*”, Belleten LVII: 710

Öğretisi” en meşhur öğretiler arasında yer almaktadır.⁵⁵³ Merikare Öğretisi, dünyada eksik olan adaleti, en azından öte dünyada garanti eden bir ölümler mahkemesinin giderek önem kazandığının kanıtı olması bakımından da önemlidir. Bir başka öğreti de acıklı öyküsü anlatılan “Güzel Konuşan Çiftçi” nin yakınmalarıdır ki, dünyayı yöneten güçlere ve onların Maat’la olan içsel bağlarına duyulan kuşkuyla doludur.⁵⁵⁴

Bu dönemde halk ayrıca, eskiden sadece firavunlara mahsus olan öteki dünya ile ilgili imtiyazı paylaşma çabasına düşmüştür. O zamana kadar herkesin hizmetinde bulunduğu firavunun, öteki dünyada da hizmetinde olacaklarına ve sonsuz bir hayat yaşayacaklarına inanmıştır. Karışıklık durumlarında firavunla beraber ölümsüzlüğü paylaşmak da yeterli olmamış, o zamana kadar bir sır gibi gizli tutulan ayinler de açığa çıkarılmış ve mezarlar, heykeller, dualar gibi ebedi hayatı sağlayan her şey toplumun eline geçmiştir. Böylece XII. hanedan devrinden itibaren, resmi olarak, halkın da ölümlerle ilgili usullerden yararlanmasına izin verilmiştir. Ayrıca Eski İmparatorluk piramit duvarlarında bulunan metinlerden bir kısmı kopya edilmiştir. Bu dönemin dini metinleri genelde firavunlar için geliştirilmiş ve tüm insanlığa tatbik edilecek gibi olmadığından herkes için geçerli olabilecek cenaze ile ilgili metinler yazılmaya başlanmış, böylece ölümsüzlüğe kavuşma fikirleri ve yolları yansıtılarak, firavunla diğer ölümlüler arasında bir fark olmadığı gösterilmiştir.⁵⁵⁵ Gerçi bu fark daha ziyade öte dünya için geçerli olmuş, yeryüzünde olmasa bile, öteki dünyada insanlar arasında eşitlik oluşturulmuştur. Bundan böyle sosyal seviyesi ne olursa olsun, her birey ruhunun rahatlaması için sunaklara ve kutsal formüllere hak kazanmış, öteki dünyada, hakkında doğru ve günahsız olduğu kararı alınan iyi insan (unnefer) olmuş, Tanrı Osiris gibi yeniden canlanacağı, Tanrı Ra ile özdeşleşeceği ve sonsuz hayata erişeceği öngörülmüştür.⁵⁵⁶ Eskiden Osiris kültü ayinleri sadece firavunun yararına yapılırken, bu defa tüm inananlar için yapılmış, bu yüzden firavun, saray erkani, her seviyeden, her meslekten kişinin katıldığı ayinler düzenlenmiştir.⁵⁵⁷ Bu şekilde halk, sonsuz hayata adım atmanın yollarını yani, ölümsüzlük şartlarını öğrenmiştir. Bunun sonucu olarak, tüm Mısırlılar öteki dünyada eşit olacak, onlar da birer ölümsüz Osiris’e dönüşüp tanrılaşacak, kendilerine göğün kapıları açılacak, Osiris’in sağında cennete girebilecek ve Tanrı Ra’nın her günkü seyrine sonsuz bir şekilde katılacaktır. Böylece her ölü için, firavunlara yapılan ayinler yapılacaktır. Dahası,

⁵⁵³ Rachet’den akt. Kurhan, “Eski İmparatorluk Devrinde Tanrı Re”, Belleten LVII: 10

⁵⁵⁴ Hornung, *Mısır Tarihi*: 52

⁵⁵⁵ Kurhan, “Eski İmparatorluk Devrinde Tanrı Re”, Belleten LVII: 24- 25

⁵⁵⁶ Kurhan, “Eski Mısır Orta İmparatorluk Devrinde Siyasi ve Dini Durum”, Belleten LVII: 710

⁵⁵⁷ XII. hanedan firavunları Abidos’ta halka açık Osiris törenleri düzenlemiştir. Bkz. Kurhan, “Eski Mısır Orta İmparatorluk Devrinde Siyasi ve Dini Durum”, Belleten LVII: 710

ayınların sonunda, yakınları tarafından taşınan ölü için: “Tanrı geliyor, yeryüzünde iyi davranın” denilmiştir. Bu şekilde ölü “neb imahu” (imtiyazlı senyör) yani firavunun kader arkadaşı sayılmıştır. Yine bundan başka sade vatandaşların kendi çaplarında mezarlar yaptırması, cenaze malzemesi olarak mezara muskalar, nazarlıklar, kolyeler, taçlar, asalar gibi firavuna ait eşyaların basit şekilde taklitleri ile tahtadan, taştan veya çamurdan yapılmış, ölüyü temsil eden heykellerin konması geleneği başlatılmıştır. Bunun da ötesinde ölülerin yakınlarıyla öteki dünyada buluşacakları fikri de öngörülmüş, yeryüzünde olduğu gibi öteki dünyada da beraber olunacağı inancı yerleşmiştir. Ölüye, insanüstü bir varlık olarak görülen firavunla eşit muamele edilmesi, ölünün onun gibi tanrılaştırılması bize, ara devirde, katı hiyerarşi duvarlarının yıkarak ölüm karşısında insanların eşit olduklarının kabul edildiğini kanıtlamaktadır.⁵⁵⁸

Orta Krallık Dönemi’nde mezarlarda başka yeniliklere de rastlanmaktadır. Bu dönemin özellikle eyalet yöneticileri ve İlk Ara Dönem’in diğer yüksek makam sahiplerinin mezarlarına, öte dünyaya götürmeleri için maketler konması, sevilen ve bu devirde ortaya çıkan bir gelenek olmuştur. Buna göre mezarlara ölünün bahçesinin, atölyelerinin, sandallarının ve hayvan sürülerinin aslına tıpa tıp uyan ahşap maketleri konmuş, bu maketlerin içine efendilerine hizmet edecek hizmetkarların maketleri de eklenmiştir. Eski Krallık mezarlarında kabartmalara hapsedilen taşra dünyasının zenginliği burada heykele aktarılmıştır.⁵⁵⁹

Orta Krallık Mısır’ının ölümler dünyası da önemli bir değişime uğramıştır; göksel ölümler dünyası arka plana itilirken, yeraltı ölümler dünyası gözle görülür bir önem kazanmıştır. II. Senusret, piramitlerin o zamana kadar kuzeye, hiç batmayan kutup yıldızına bakan girişlerinin yerini değiştirmiş ve yeraltındaki geçitlerin düz eksenini bozarak, onları Osiris’in krallığındaki ölümler ülkesine giden yolları yansıtan daha dolambaçlı koridorlar haline getirmiştir. Yeraltı dünyasının derinlerinde gerçekleşeceği umulan yenilenmenin simgesi skarabeus devrin en yaygın tılsımı olmuş; o dönemde sık sık görülen kare blok biçimindeki heykeller, yeraltındaki öte dünyada gerçekleşmesi arzulanan dirilişin bir simgesi haline gelmiştir.⁵⁶⁰

⁵⁵⁸ Kurhan, “Eski Mısır Orta İmparatorluk Devrinde Siyasi ve Dini Durum”, Belleten LVII: 710, 711

⁵⁵⁹ Hornung, *Mısır Tarihi*: 56

⁵⁶⁰ Hornung, *Mısır Tarihi*: 69

4- Yeni İmparatorluk ve III. Ara Dönem’de Tanrı ve Öte Dünya İnancı (XVIII. - XIX. Sülaleler) (M.Ö.1580- 1085)

Mısır’ın klasik dönemi Yeni İmparatorluk döneminin sonuna doğru zayıflamış ve Mısır; Eski, Orta ve son olarak da Yeni İmparatorlukta elde ettiği güç ve başarıya bir daha sahip olamamıştır. Bu dönem, araya III. Ara Dönem’inde girdiği uzun bir çöküş sürecini de kapsamaktadır. Yine de Mısırlılar, uzun bir can çekişme döneminden önce çok parlak bir dönem yaşamıştır diyebiliriz.

a- IV. Amenhotep’e Kadar XVIII. Sülalede Tanrı ve Öte Dünya İnancı

Mısır’da doğuya özgü bir lüksün benimsendiği bu dönem, kendini firavun mezarlarında da göstermiştir. Ülke özellikle XVIII. hanedanın ilk firavunu Ahmosis zamanında, gitgide artan gerçek bir teokrasiye doğru gelişim göstermiş, Amon ilahı ön plana çıkmış hatta Firavun II. Tutmosis’ten⁵⁶¹ sonra kralın naipliğini üstlenen Kraliçe Hatşepsut, otoritesini güçlendirmek için kendini Tanrı Amon-Ra’nın kızı ilan etmiştir.⁵⁶² Ayrıca erkeklere ait bir görev olmasına rağmen firavun olarak iktidarının geçerli olduğunu ispatlamak ve yerini sağlamlaştırmak için Hatşepsut ismini bir erkek adı olan Hatşepsu’ya (asillerin önde geleni) çevirmiş ve kendini resmi anıtlarda bir firavun gibi kısa etekli kıyafet, tanrısal sakal ve çıplak erkek büstüyle temsil ettirmiştir.⁵⁶³ Hatşepsut bununla da yetinmeyerek kadınların da eski kraliyet tanrısı Horus’un yeryüzündeki temsilcisi, dolayısıyla firavun sayılabileceği görüşünü bir ünvanla desteklemiş ve dişi Horus manasında “Horet” ünvanını kullanmıştır.⁵⁶⁴ Mısır’da bir kadının tümüyle eril bir rol olan firavunluğa soyunması, hem bu role uyması hem de dişi özelliklerini yansıtmaması daha önce rastlanılan bir durum değildir. Bu durum, Mısır krallığının değişim yeteneğinin o anki kralın kişiliğine ne kadar bağlı olduğunu göstermektedir. Eski ve Orta Krallıkta, krallık belirgin hatlara sahiptir ama hükümdarın kişiliği karanlıkta kalmaktadır; Yeni Krallıkta ise Hatşepsut’tan itibaren hükümdarın kişiliği açıkça ve eşsiz bir biçimde vurgulanırken, krallığın gelenekleri muğlaklaşmıştır.⁵⁶⁵

Yeni İmparatorluk döneminin belirli zamanlarında bazı tanrıların çok daha fazla ön plana çıktıklarını görebilmekteyiz. Mesela Hyksos işgaline bir Teb’li sülalenin son vermesiyle

⁵⁶¹ Thot-ms-s: Onu yaşama getiren Thot’tur, Thot’un çocuğu. Bkz. Moret, “*The Nile and Egyptian Civilization*”: 15

⁵⁶² Vercoutter, *Eski Mısır*: 71- 75

⁵⁶³ Moret, “*The Nile and Egyptian Civilization*”: 359

⁵⁶⁴ Kurhan, “*İmparatorluk Tanrısı Amon*”, *Belleten* LIX: 573

⁵⁶⁵ Hornung, *Mısır Tarihi*: 90

birlikte, tanrılar devlet işlerini daha doğrudan yönetmeye başlamış, Amon-Ra tapınakları gözle görülür ölçüde büyütülüp gelirleri on katına çıkarılmıştır. Bu dönemde artık, Orta İmparatorluk döneminden itibaren Ra ile özdeşleştirilen Amon, bütün ülkede en büyük tanrı “Amon-Ra” haline gelmiş, Amon rahipleri hatırı sayılır bir yetki kazanmış, konumları hemen firavundan sonra olmuş, Mısır bir din devletine –teokrasiye- hızla dönüşmeye başlamıştır.⁵⁶⁶ Rahipler sınıfının ülke siyasetinde büyük rol oynamasıyla onları elde etmek, onlara iktidar vermek bilhassa önem kazanmış, firavunlar mabet yapımı ve tamirlerine büyük önem vermiştir. Örneğin III. Tutmosis Karnak’taki Amon Mabedi’ni büyütmüş, III. Amenhotep ise dünyaca ünlü meşhur Luksor Mabedi’ni bu dönemde yaptırmıştır.⁵⁶⁷ Ayrıca III. Amenhotep devrinden başlamak üzere, Karnak ve Luksor tapınakları arasında yapılan, Tanrı Amon adına, “Opet’in Güzel Bayramı” adını taşıyan “Opet Dini Törenleri”, her yıl Nil sularının kabardığı haziran ayı sonlarında kutlanır hale gelmiştir. Bu törenler başta firavun ve kraliçe olmak üzere, Amon din adamları ve halkın katılımıyla yapılmıştır. Tören genel manada Karnak’tan alınan Amon’un kutsal gemilerinin Nil nehrine götürülmesi, firavunun da Amon’un gemisine binerek Luksor’a hareket etmesi ve en son kurbanlar kesilerek halka ikram edilmesiyle gerçekleştirilmiştir. Tapınağın en kutsal yerinde bekletilen gemiler yine aynı yol ve törenle Karnak mabedine geri götürülmüştür.⁵⁶⁸

Devirde prensip olarak Amon başrahibini kralın seçmesi şart olmuştur. Başrahip, krallık otoritesine Amon’un mucizeleri yüzünden çok fazla tesir etmiştir. Krallar, devlet idaresinde daima başrahibin yardımına muhtaç olur hale gelmiş, bütün dini salahiyeti üzerine alan başrahip bazı zamanlarda ilahın mucizesine başvurmak gerektiğinde⁵⁶⁹ en son sözü söyler duruma bile gelmiş, böylece adeta kraldan üstün bir otoriteye sahip olabilmıştır. Bu nedenle bazı zamanlarda, devlet içinde adeta bir hükümet oluşturan Amon rahipler sınıfının otoritesini azaltmak hatta tamamıyla yıkmak isteyen krallar da olmuştur.⁵⁷⁰ Hatta III. Amenhotep, Tanrı Amon ve din adamlarından uzaklaşmak için sarayını Teb’de değil de Nil’in batı yakasında inşa ettirmiş ve Tanrı Ra’nın tecellisi güneş diski Aton’a ithaf etmiştir. Yine eşi Kraliçe Tiye’de sarayın yakınındaki gölde gezintileri için yaptırdığı tekneye “Aton’un

⁵⁶⁶ Eliade, “Eski Mısır’da Dinsel Düşünceler ve Siyasi Krizler”, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, I: 132

⁵⁶⁷ İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*: 105,107

⁵⁶⁸ Kurhan, “İmparatorluk Tanrısı Amon”, *Belleten* LIX: 526

⁵⁶⁹ Bazı dönemlerde Tanrı Amon’un firavun adaylarından birini seçmesine ihtiyaç duyulmuştur. Bu durumda prensler, tapınakta tanrının eklem yerleri oynak heykelinin önünden geçirilmiş ve bu geçit esnasında tanrının heykelinin kollarının, adaylardan birini tutması sağlanmıştır. Böylece Amon din adamları vasıtasıyla tanrının iradesi belirlenmiş ve yeni firavun seçilmiştir. Bkz. Kurhan, “İmparatorluk Tanrısı Amon”, *Belleten* LIX: 562

⁵⁷⁰ İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*: 180

Parlaklığı” ismini koymuş, bir bakıma Tanrı Amon’la bağlarını koparmaya çalışmıştır.⁵⁷¹ Böylece Yeni İmparatorluk içinde köklü bir din reformu olarak da görebileceğimiz monoteist döneme, dolayısıyla Amon rahiplerinin nüfuzunun kırılmaya çalışıldığı döneme kapı aralanmıştır.

b- XVIII. Sülale ve Monoteist Dönem (M.Ö.1370– 1352)

ba- IV. Amenhotep ve Dinde Reform

Hanedanlıklar devri Mısır’ının, tanrı inancında en farklı ve devrin şartlarına aykırı süreç, hiç şüphesiz ki XVIII. sülale firavunu IV. Amenhotep’in gerçekleştirdiği reformasyon süreci olmuştur.

Babası III. Amenhotep’in çağı, Mısır İmparatorluğu’nun gücünün zirvesine ulaştığı, aynı zamanda da Amon-Ra’ya tapınmanın o çağın saf güneş tanrısı inancına dönüşmeye başladığı bir çağ olmuştur.⁵⁷² Evrensel tarih içinde “aykırı düşünceli kral” olarak anılacak olan IV. Amenhotep’in fikirlerinin, kısmen III. Amenhotep zamanında, saraydaki teologlar ve din yazarları tarafından doğrulduğunu ve artarak geliştiğini söyleyebiliriz. Onun dini “isyanı” hiç şüphesiz dine karşı saygılı olmamasından değil, muhtemelen politik nedenlerden kaynaklanmıştır. Elbette onun, zamanın neredeyse en güçlü tanrısı Amon-Ra’yı inkar ederek başka bir yola girmesi, mistik şahsiyetinin bir gereği olabileceği gibi, hükümette neredeyse son söz sahibi olan Amon rahipler sınıfının tutsaklığından kurtulma isteğiyle de açıklanabilir.⁵⁷³

bb- Din Anlayışındaki Değişiklik

IV. Amenhotep, gerçekten de Mısır’daki tanrılar panteonunda, o ana dek belki de akla gelemeyecek bir değişiklik yapmaya karar vermiş ve bunu da hiç çekinmeden uygulamıştır. O ilk önce bütün Mısır tanrılarını kaldırarak hepsinin yerine bir tek ve canlı bir tanrı olarak gökteki “Aton” dediği güneş kursunu yerleştirmiştir. O döneme göre yaptığı bu değişiklik bir nevi monoteizmdir diyebiliriz. Yaptığı değişikliğin kalıcı olmasını isteyen IV. Amenhotep ayrıca Amon-Ra kültürüne katı bir şekilde bağlı olan Teb’i terk ederek, başkenti Orta Mısır’daki Tell-el-Amarna şehrine taşımıştır. Zamanında hayvan başlı insan figürleri ve diğer tanrı

⁵⁷¹ Jacq’dan akt. Kurhan, “İmparatorluk Tanrısı Amon”, Belleten LIX: 528

⁵⁷² Susa, *Tarihte Araplar ve Yahudiler*: 243

⁵⁷³ Vercoutter, *Eski Mısır*: 80

isimleri kısmen kaybolmuş, Osiris'in ismi bile abidelerden silinmiştir.⁵⁷⁴ O, Amenhotep ya da Amenofis yani "Amon memnundur/hoşnuttur" manasındaki ismini dahi Akh-en-Aton yani "Aton'a Hizmet Eden" manasındaki isimle değiştirmiş ayrıca Amon rahibinin elinden de tanrının mülklerini yönetme yetkisini almıştır.⁵⁷⁵ O sadece "Amon"u bir kenara atmakla kalmayarak, seleflerinin adlarını da rafa kaldırmış; Karnak'taki Ptah tapınağından Ptah ve Hathor'un adlarını sildirmiş, III. Tutmosis'in Karnak'ta sütunlarının bulunduğu salondaki İsis, Atum vb. adları da kazıtmıştır. Akhenaton ayrıca bütün sihir, büyü ve hurafeleri de yasaklamış hatta figürasyon sanatının hiyerogliflerde hiç düşünülmeden kullanıldığı bir dönemde ressamların Aton'un suretini çizmelerine de yasak getirmiştir. Çünkü gerçek bir tanrı görülemez ve dokunulamaz olandır, o her zaman ve her yerde vardır.⁵⁷⁶

Akhenaton'un dininde, din monoteist karakterli olduğu için eski resmi dine göre büyük bir sadelik görülebilmektedir. Bu yeni anlayışta ne bir heykel, ne de kapalı bir mabet mevcuttur. Sadece üstü açık olan Aton mabetlerinde, güneşin bizzat ışıklarıyla gelip iyiliklerini her tarafa saçtığına inanılmış, Ra kültü de güneşe çok yakın olduğundan Heliopolis'li bazı din adamları da bu yeni dini takviye etmiştir.⁵⁷⁷

Devrin büyük adamlarının mezar kitabelerinden anlaşıldığına göre Akhenaton'un dininin temel akidelerinden biri de yalana karşı mücadele ederek hakikate erişmektir.⁵⁷⁸

bc- Amon Yerine Aton

"Sen çok uzakta olsan da, ışınların yeryüzünde; Sen insanların yüzlerinde olsan da, izlerin görünmez."⁵⁷⁹

Hermopolis'te tapılan sekiz tanrıdan biri olan Amon, daha sonraki dönemlerde Amon-Ra adıyla en üstün tanrı konumuna yükselmiş, "gizli tanrı" olarak tanımlanan Amon, böylece tam anlamıyla "görünür" bir tanrı olan güneşle özdeşleştirilerek imparatorluğun evrensel tanrısı haline gelmiştir. Amon'un böylece güneşle ilişkilendirilmesi, hem bağdaştırmacılığı,

⁵⁷⁴ Kurhan, "Eski Mısır Dini", *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi* : 39

⁵⁷⁵ Eliade, "Eski Mısır'da Dinsel Düşünceler ve Siyasi Krizler", *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, I: 132

⁵⁷⁶ Susa, *Tarihte Araplar ve Yahudiler*: 247, 248

⁵⁷⁷ İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*: 109

⁵⁷⁸ İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*: 233

⁵⁷⁹ Akhenaton'un İlahilerinden bkz. Eliade, "Eski Mısır'da Dinsel Düşünceler ve Siyasi Krizler", *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, I: 133

hem de güneş tanrısının yeniden birinci sıraya yükseltilmesini kolaylaştırmıştır çünkü devre göre bütün dünyada ulaşılabilen ve anlaşılabilen tek tanrı güneştir.⁵⁸⁰

Şüphesiz ki Akhenaton'un güneş kursu olarak betimlediği Aton kültü de, o devirde ortaya çıkmış bir kült değildir. Bu isim, önceki firavunlar zamanında da vardır ve güneş kursunu belirtmek için kullanılan bu "Aton" ismine, Piramit Metinleri'nde de rastlanmıştır.⁵⁸¹ Aslında Aton dini, Ra dininin çok eskilere dayanan değişik bir yorumudur. O zamana kadar Aton, güneş diski Tanrı Ra'nın parlak, gözle görülebilen cisimlenmiş şekli olarak görülürken, bu defa tanrının kendisi olarak kabul edilmiştir.⁵⁸² Yani çok önem verilmemekle beraber, önceki firavunlar zamanında da bu ismin mevcut olduğunu bilmekteyiz. Akhenaton'un yaptığı; Aton'a, Amon-Ra'nın yerini vermek olsa da yine de Aton fikrinin ilk kez ne zaman ortaya çıktığı bilinmemektedir.⁵⁸³

Amon'un manası, daha öncede belirttiğimiz üzere "gizli olan tanrı" anlamına gelmekteyken Aton, "güneş disk"i manasına gelmektedir. Günümüzde Ra'ya tapma ile "diskindeki Ra'ya" tapma arasında nasıl bir fark olduğunu anlamak kolay olmasa da, ikisi arasında ince, teolojik bir ayrımın olduğu muhakkaktır. Aton kültürünün bize kadar gelen tasvirlerinden bu tanrının, kendisinden çıkan bir dizi kol ve ellerle inananlara hayat veren bir disk şeklinde resmedildiğini görmekteyiz.⁵⁸⁴ Tanrı tasvirini yasaklayan Akhenaton'un, güneş ve onun ışıklarını bir sembol mahiyetinde kullandığını da düşünebiliriz.

Aton öyle bir tanrıdır ki yeryüzünde, gökyüzünde ve öteki dünyada her şeye kadirdir ve ne şekilde olursa olsun diğer tanrıların işlevlerine ihtiyacı yoktur.⁵⁸⁵ Akhenaton'un tanrısı Aton, her ne kadar öldükten sonra öbür dünyada hakim olan tanrıysa da;⁵⁸⁶ Akhenaton'un, ölümden sonra yaşamak gibi Mısırlılar için büyük önem taşıyan bir olguyu çok da önemsemediğini görmekteyiz. O, bilimin de sonradan ortaya çıkaracağı gerçekleri, şaşılacak bir önseziyle keşfetmiş ve yeryüzündeki tüm yaşamın kaynağı güneş ışınlarının enerjisini kendi tanrısının gücünün bir simgesi olarak görmüş ve bu enerjiye tapmıştır. O, hakikat ve adalet tanrısı Maat'ın isteğine uygun yaşadığı için kendine övgüler sunmuştur.⁵⁸⁷ Onun tanrısı

⁵⁸⁰ Eliade, "Eski Mısır'da Dinsel Düşünceler ve Siyasi Krizler", *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, I: 131

⁵⁸¹ Vercoutter, *Eski Mısır*: 81

⁵⁸² Maspero'dan akt. Kurhan, "Asırlar Boyu Tanrı Re", *Belleten LVIII*: 17

⁵⁸³ Desplancques, *Antik Mısır*: 84

⁵⁸⁴ Budge, *Mısır'da Ölüm Sonrası Fikri*: 93

⁵⁸⁵ Kurhan, "İmparatorluk Tanrısı Amon", *Belleten LIX*: 530

⁵⁸⁶ İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*: 233

⁵⁸⁷ Akhenaton'un, bütün tanrıları bir kenara atmakla birlikte Ra, Maat ve Herakhti'yi koruduğu iddia edilmektedir. Bkz. Eliade, "Eski Mısır'da Dinsel Düşünceler ve Siyasi Krizler", *Dinsel İnançlar ve Düşünceler*

Aton, artık belli bir ülke ya da bir kavmin tanrısı olma özelliğini taşımaz⁵⁸⁸, o evrenselidir.⁵⁸⁹ O, bütün insanları –sadece Mısırlıları değil- değişik renk, şekil ve dille yaratıp, farklı iklimlere yerleştiren tanrıdır. Böylece Akhenaton, tanrısını evrenselleştirerek, başka milletlerden insanlara da Aton’u yüceltme imkânı vermiş olmaktadır. Çünkü onun tanrısı, diğer tanrıların yaptıkları her şeyi tek başına yapabilen bir tanrıdır.⁵⁹⁰

Dindeki bütün bu yeniliklere rağmen, Aton dininde de bir takım eski fikirlerin kaldığını görebilmekteyiz. Mesela Akhenaton, önceki firavunlar gibi İlah Aton’un oğlu olduğunu kabul etmiş, kendisi güneşe karşı hayranlığını ifade ederken adeta bir peygamberlik vecdi göstermiştir. Yine elbette ki eski kùltten farklı olarak, ilah bu dinde insan ya da hayvan olarak bir put şeklinde değil, adalet mefhumunu simgeleyen ve her tarafa eşit bir şekilde saçtığı ışınlarıyla sadece yuvarlak ve kırmızı renkte bir güneş olarak çizilmiştir.⁵⁹¹

bd- Akhenaton ve Akhet-Aton / Amarna Dönemi

IV. Amenhotep, saltanatının altıncı yılında ismini değiştirerek Akhenaton adını almıştır. Onun saltanatının ilk altı yılını Teb Dönemi, ismini değiştirdikten sonraki bölümü de Amarna Dönemi diye adlandırabiliriz. O her ne kadar iktidara geçer geçmez Amon başrahibinin siyasi kuvvetlerini kaldırmışsa da saltanatının ancak ikinci yılında Amon-Ra yerine Aton ismini kullanmıştır. Gerek Teb döneminin, gerekse Amarna Döneminin önemli şahsiyetlerinden biri de hiç şüphesiz Akhenaton’un eşi Kraliçe Nefertiti’dir. O, monarşi içinde daima önemli bir mevki işgal etmiş, adına Karnak’ta bir anıt adanmıştır (Hutbenben). Dönemin ayrıcalıklı şahsiyeti olan Nefertiti, kimi zaman bir “kral” şeklinde, düşmanı öldürürken resmedilmiştir.⁵⁹²

Akhenaton’un, saltanatının altıncı yılında başkenti Teb’den, Tell-el-Amarna’ya taşınması ve bu şehre de “güneşin ufku” manasında “Akhet-Aton” ismini vermesi ile⁵⁹³ “Amarna Dönemi” resmen başlamış ve bu olgu yani Aton’un üstün ve tek bir tanrı konumuna

Tarihi, I:133. Diğer bir iddia da kraliyet tanrısı Ptah ve ölümler tanrısı Osiris gibi vazgeçilmez tanrılara dokunulmamakla birlikte adlarından da hiçbir şekilde bahsedilmediği yönündedir. Bkz. Moret, “*The Nile and Egyptian Civilization*”: 526

⁵⁸⁸ Aton’un evrensel tanrı karakteri daha sonraları diğer tanrılara da aktarılmıştır. Kapılar Kitabı’nda Ra ve Horus hem Mısırlıları hem de yabancı halkları kendi “sürüleri” olarak götmektedirler. Bkz. Hornung, *Mısır Tarihi*: 112

⁵⁸⁹ Freud, *Hız. Musa ve Tektanrıcılık*: 90, 91

⁵⁹⁰ Susa, *Tarihte Araplar ve Yahudiler*: 246

⁵⁹¹ İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*: 233, 234

⁵⁹² Desplancques, *Antik Mısır*: 84

⁵⁹³ İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*: 108

yükseltilmesi, kısmen IV. Amenhotep'in, büyük rahiplerin nüfuzundan kurtulma isteğiyle açıklanabilmiştir.

Amarna Dönemi, güneşe bütün ihtişamı içinde tapılabilen üstü açık mabetleriyle, resmi kararnamelerde ilk kez halk dilinin kullanılmasıyla, saray kanunlarının dayattığı katı kuralcılıktan vazgeçilip aile üyeleri ve yakın akraba ilişkilerinin kendiliğinden egemen olmasına izin verilmesiyle ve figüratif sanatlarda, Amarna “doğalcılığı” adı verilen bir biçimi teşvik etmesiyle diğer klasik dönemlerden kolaylıkla ayırt edilebilmiştir.⁵⁹⁴ Gerçekten de bu dönemde özellikle heykeltıraşlıkta tamamen realist bir üslup hakim olmuş, heykellerinde son derece kusursuz fizikleriyle dikkat çeken eski firavunların yerine Akhenaton'un heykelleri, bütün vücut kusurlarını dahi gösterecek derecede realist bir biçimde yapılmıştır. Ancak bu tabiata uyma ve onu olduğu gibi canlandırma fikri, IV. Amenhotep'in hayatı ile sınırlı kalmış, onun ölümünden sonra yine eski tarza dönmüştür.⁵⁹⁵

Amarna Çağı, her ne kadar tanrıya tapmak için heykellere ihtiyaç olmadığı, gökyüzünde parlayan tanrıyla doğrudan iletişim kurulabileceği inancını yerleştirmeye çalışmış olsa da bu çok kısa sürmüş, belki de Akhenaton yaşarken Aton dinini terk etmiştir.⁵⁹⁶ Bu son döneme ait bilgiler eksik olsa da, Akhenaton'un, Nefertiti'den olan iki kızından büyüğü Meritaton'un eşi Semenkhare'yi, kendine şerik hükümdar⁵⁹⁷ seçerek Teb'e göndermesi, böylece izah edilmiş, ayrıca Nefertiti'nin bu yüzden eşine darılarak hayatının sonuna kadar Amarna'da yaşayıp Aton dinine sadık kaldığına inanılmıştır.⁵⁹⁸

Dini inanışta her şeyin güneşten çıktığı ve her şeyin güneşle yaşadığına inanılan bu dönemde Akhenaton, bizzat güneş için ilahiler yazmış, bu yapıtlar, Amarna Devri'nin edebi şaheserleri olarak anılmıştır. Giriş kısmını vermekle yetineceğimiz bu ilahilerden biri şu şekildedir:

“Göklerin ufkunda belirmen ne kadar güzeldir,

Ey hayatın esasında yaşayan Aton!

Sen şark semasının ufkundan doğduğun zaman

⁵⁹⁴ Eliade, “Eski Mısır'da Dinsel Düşünceler ve Siyasi Krizler”, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, I: 132

⁵⁹⁵ İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*: 322

⁵⁹⁶ Vercoutter, *Eski Mısır*: 81

⁵⁹⁷ Firavunların bir kısmı, henüz hayattayken kendinden sonra hanedanlığı devralacak kişiyi seçmiş, onu kendilerine eş hükümdar yapmış ve aynı anda onlarla birlikte hüküm sürmüştür.

⁵⁹⁸ İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*: 109

Bütün memleketi güzelliğinle doldurursun...’’⁵⁹⁹

be- Tutankhaton’dan Tutankhamon’a ve Eski Dine Dönüş (M.Ö. 1352- 1343)

Akhenaton’un, damadı Semenkhare ile müşterek saltanatı ancak üç yıl sürebilmiş ve ikisi de hemen hemen aynı tarihlerde ölmüştür. Oğlu da olmayan kralın yerine bu sefer diğer damadı, genç yaştaki Tutankhaton gelmiş ve o da üç yıl kadar Amarna’da kalmıştır.⁶⁰⁰ Ancak nedense bu genç Firavun, sarayı ve devlet dairelerini yeniden Teb’e naklettirmiş, çocukluğunun tanrısı Aton’u inkar ederek Mısır’da yeniden Amon kültünü başlatmış, kovulan rahiplerin ayrıcalık ve güçlerini ünlü emirnamesiyle iade etmiş ve ismini ‘‘Tut-ankh-Amon’’⁶⁰¹ olarak değiştirmiştir.⁶⁰² O, eşi Anhesenamun ile birlikte, yaklaşık dokuz yıllık bir saltanat döneminin sonunda, çok genç bir yaşta, henüz on sekiz yaşında ölmüş⁶⁰³, bir söylentiye göre de öldürülmüştür. Onun mezarı, kendisine müteşekkir rahipler tarafından Krallar Vadisi’ne saklanmıştır.⁶⁰⁴ Kısa saltanat süresiyle tarihte çok önemli bir rolü olmamakla beraber, mezarının hiç soyulmamış olarak arkeologlar tarafından bulunması, bugün Tutankhamon’u, meşhur firavunlar arasında saydırmaktadır.⁶⁰⁵

bf- Tartışmalar

IV. Amenhotep / Akhenaton Dönemi, şüphesiz Mısır’da, ilginç bir girişim olarak görülmüş ve tarihe damgasını vurmuştur. Ancak, onun ilahilerinde kullanılan ‘‘tek tanrı’’, ‘‘senin dışında başka tanrı yok’’ ifadelerinin, Amarna Çağı’ndan bin yıl önce de Amon, Ra, Atum vb. tanrılara da uygulandığını belirtmemiz gerekmektedir. Ayrıca Amarna Dönemi’nde de adeta ‘‘iki’’ tanrı olmuştur, çünkü bizzat Akhenaton’a bile tanrısal bir varlık olarak tapılmış, o kendisini tanrı oğlu olarak kabul etmiş, memurlar ve saray ileri gelenleri dualarını Aton’a değil, bizzat Akhenaton’a yapmıştır. Akhenaton’a göre, Aton evrensel olmasının yanında, aynı zamanda onun kişisel tanrısıdır da. İlahisinde şöyle der: ‘‘Sen benim kalbimdesin ve gücünün sırrına eriştiğin oğlun (yani Akhenaton) dışında, kimse seni tanımıyor!’’. Gerçekten de Aton’a bağlılık halk arasında çok yayılmamış, halk eski inançlarını tamamen bırakmamış ve bağlılık, kralın ailesi ve maiyeti ile sınırlı kalmıştır. Bu ilahide Akhenaton belki bu durumdan kaynaklanan üzüntüsünü dile getiriyor olabilir, ama her halükarda bu fikir,

⁵⁹⁹ İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*: 273

⁶⁰⁰ İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*: 110

⁶⁰¹ Tut-ankh-amon: Amon’un yaşayan görüntüsü, ‘‘ankh’’ hecesi yaşayan, canlı, hayat anlamlarına gelmektedir. Bkz. Kurhan, ‘‘İmparatorluk Tanrısı Amon’’, *Belleten LIX*: 532

⁶⁰² Champdor, *Mısır’ın Ölümler Kitabı*: 13

⁶⁰³ Vercoutter, *Eski Mısır*: 82

⁶⁰⁴ Champdor, *Mısır’ın Ölümler Kitabı*: 13

⁶⁰⁵ İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*: 110

onun ölümünden sonra neden “Aton’a iman”ın neredeyse birdenbire yok olduğuna da ışık tutmaktadır.⁶⁰⁶ Özellikle halktan fazla destek alamaması, Amon rahipler sınıfının kendisine nefretle muhalefet etmesi gibi nedenlerle bu monoteizm cereyanı Mısır’da kökleşmemiş, kızı ve damadı bile kendisinden hemen sonra eski dine dönüş yapmıştır. Yine aynı şekilde eski ilahlarına dönen Mısırlılar da, eskisi gibi pek çok kuvveti temsil eden ilahlarıyla yaşamaya, ayinlerini ve sihirlerini yapmaya daha yüzyıllar boyunca devam etmiştir.⁶⁰⁷

Yaşanan bütün zorluk ve sıkıntılara rağmen IV. Amenhotep Dönemi, Mısır’da daha önce eşi görülmemiş, monoteizme en yakın hatta bazı özellikleriyle tam bir monoteizm görüntüsü taşıyan bir dini cereyan olmuştur. Devrin renkli tanrılar panteonu ve sayısız ilah tasavvurları yanında bir tanrıyı “bir”lemeye ve onu tüm kainatın yaratıcısı olarak görmeye yakın başka bir dini hareketi o devrin Mısır’ı neredeyse hiç görmemiştir. Bu dönem, “bir” olan tanrının yanında her ne kadar firavunu ilah oğlu olarak göstermeye devam etse de, devrin neredeyse tüm tanrılarını reddetmesi, isimlerinin silinip tapınaklarının kapatılması ve kadir-i mutlak tanrı inancını yerleştirmeye çalışmasıyla, Mısır’ın o ana dek gördüğü en büyük dini reform hareketidir diyebiliriz. Bu durumda Akhenaton da, atalarının ve kadim Mısır’ın dininin merkezi sayılan panteonu reddetmeye cesaret göstermesi, Amon rahiplerinin kendi aleyhinde yıllarca aykırı politika yürütmesine direnmesi ve her şeye rağmen “tanrı birdir” demesiyle bu reform hareketinin reformatörü olmaktadır.

c- XIX. Sülale ve Ramsesler Dönemi’nde Tanrı ve Öte Dünya İnancı (M.Ö. 1320- 1085)

IV. Amenhotep’in saltanat döneminin sonundan itibaren Mısır dış politikası Horemheb adlı bir general tarafından idare edilmiştir. Bu general, sırasıyla Tutankhamon ve Aya isimli firavunlar zamanında orduyu yönetmekteyken onlardan sonra kraliyetle kan bağı olmamasına rağmen, Amon rahipleri arasında taraftarları çok olduğu için, Amon ilahının manevi mucizesine dayanarak kendisini firavun ilan ettirmiş ve XIX. sülaleyi kurmuştur. Bu dönemden itibaren zaten ortadan kalkmış olan Aton dininden kalan son izler de silinmeye çalışılarak, eski dini rejime önem verilmiştir.⁶⁰⁸ Amarna Dönemi’nin tüm izleri silinmeye, tapınaklarda keskiyle silinmiş tanrı isimleri yeniden yazılmaya, “sapkın krallar”ın isimleri resmi kral listelerinden çıkarılarak anıları yok edilmeye çalışılmıştır.⁶⁰⁹

⁶⁰⁶ Eliade, “Eski Mısır’da Dinsel Düşünceler ve Siyasi Krizler”, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, I: 134

⁶⁰⁷ İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*: 234

⁶⁰⁸ İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*: 112

⁶⁰⁹ Hornung, *Mısır Tarihi*: 114

Horemheb, iktidarından sonra yaşlı ve muhtemelen çocuksuz olduğu için, iktidarı başka bir askere bırakmayı uygun görerek I. Ramses'i⁶¹⁰ halefi ilan etmiş ve onun firavun olmasını sağlamıştır. İnşa faaliyetlerine meraklı olan I. Ramses, Karnak'taki mabedin büyük salonunun inşasına kendi devrinde başlamışsa da, bu yapı, ondan daha meraklı olan torunu II. Ramses döneminde tamamlanabilmiştir. II. Ramses, uzun saltanat süresi ve ismini taşıyan anıtlara bakılacak olursa Mısır'ın en büyük kurucusu olarak anılmalıdır ancak o, kendi devrine ait eserlere adını yazdırdığı gibi, kendinden önce yapılmış olanlardaki diğer isimleri kaldırtıp kendi kral adının kartuşunu kazıttığı için neredeyse tüm eski sitelerde adı geçen tek firavun olmuştur.⁶¹¹ O, "Ramesseum" ismini verdiği yeni bir başkent kurmuş; o devre kadar Mısır ordusunda bulunan Amon, Ra ve Seth tümenlerine Ptah tümenini de eklemiştir. Onun halefi Merneptah'ın ölümünden sonra aile kavgaları başlamış, bu kavgalar Yeni İmparatorluğun sonuna kadar Mısır tarihini karıştırmıştır.⁶¹²

Yeni İmparatorluğun son büyük hükümdarı III. Ramses'tir. Onun devrinden kalma bir belge, Amon tapınağının zenginliğini göstermektedir. Onun meşhur tapınağı Medinet Habu, firavunu yüceltmek ve onun tansallıkla olan birliğini somutlaştırmak amacıyla inşa edilmiştir. III. Ramses'ten sonra ise yaklaşık yetmiş yıldan fazla bir zaman içinde sekiz Ramses (IV. Ramses'ten XI. Ramses'e kadar) tahta çıkmış, bu devirde tapınakların otoritesi, sivil otorite karşısında gittikçe güç kazanmıştır.⁶¹³ Bu yetmiş yıldan fazla süren "Ramsesler Devri", maalesef iktisadi durumun bozulması, kıtlık, asayiş bozukluğu vs. sebeplerle Mısır tarihinde hiç de iyi bilinmeyen bir dönem olmuştur. Eski devirlerde, öldükten sonra ilah kabul edilen ve saygı duyulan kralların mezarları ilk defa bu devirde hırsızlar tarafından soyulmuş, XI. Ramses ile Amon başrahibi arasında iktidar mücadelesi yaşanmış ve nihayet, rahipler bu devirden sonra bizzat krallık sülalesi kurmaya muvaffak olmuştur.⁶¹⁴

Özellikle Ramsesler Devrinde, Mısır insanının tanrılarla ilişkisi resmi kült ve büyü uygulamalarının yanı sıra kişisel dindarlık ve bireysel yaşantıyla da kurulmuştur. Tanrıdan yardım isteneceği zaman dindar kişilerin doğaçlama ifadelerle başvurmaları Mısır'da özellikle Ramsesler Dönemi'nde yoğun olarak görülmüştür. Çok eski çağlardan beri kültün bir parçası olan dua ilk kez bu dönemde daha serbest ve kişisel bir tarza bürünmüştür.⁶¹⁵ Eski tarzlardaki

⁶¹⁰ Ra-ms-ss: Ra onu dünyaya getirdi, Ra'nın çocuğu. Bkz. Moret, "The Nile and Egyptian Civilization": 15

⁶¹¹ Vercoutter, *Eski Mısır*: 85

⁶¹² Desplancques, *Antik Mısır*: 91, 95

⁶¹³ Desplancques, *Antik Mısır*: 88- 93

⁶¹⁴ İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*: 121, 122

⁶¹⁵ Hornung, *Mısır Bilime Giriş*: 93

gürültülü bir şekilde tanrıya yakarışlar tamamen kalkmıştır. Bu konuda Bilge Ani, inananları şu şekilde uarmıştır: “Sözlerle (vaktini) geçirmesin, arzusuna ancak sessizlik içinde erişecektir. Tanrının nefreti haykırmadır. Her türlü (fazladan) sözü reddeden, seven kalbinle dua et. Tanrı dualarını işitecek ve sunağını alacaktır...”. Bu şekilde davranan doğru insan “tanrısına sığınarak düşmanlarını yenecektir”. Sessiz düşüncelerle ve meditasyonla doğru insan tanrının lütfuna erişecek ve kendini “tanrının elinde hissedecektir”.⁶¹⁶

5- Eski Mısır Tarihi'nin Son Devirlerinde Tanrı ve Öte Dünya İnancı (M.Ö. 1085- 331)

Yeni İmparatorluğun son dönemlerinde Amon rahipler sınıfının ülke yönetiminde gittikçe söz sahibi olmasının bir sonucu olarak Amon rahibi Herihor yönetimi ele geçirmiş ve böylece XX. sülale, “Rahip Krallar” ismini almıştır.⁶¹⁷

Bu devirde, Amon din adamlarının gittikçe artan nüfuzlarıyla ülkedeki anarşi vb. zapt edilmeye çalışılmış, bazı krallık mumyalarının, hırsızlardan korunmak amacıyla yerleri değiştirilmiş; din adamları bu mumyaları Krallar Vadisi'ndeki II. Amenhotep'in mezarlığında toplamaya karar vermiştir.⁶¹⁸

XXI. hanedanlık, artık Amon başrahibinin XVIII. ve XIX. sülaleler zamanındaki maddi güce sahip olmadığı; hazineye gelen kazancın artık sadece tapınak topraklarından gelen kazanç olup onun da büyük bir kısmının rahipler sınıfı tarafından kullanıldığı bir dönem olmuştur. Bundan sonra Libya kökenli bir çeşit askeri diktatör olan bir ailenin XXII. hanedanlığı kurmasıyla, yabancı olmayan ancak yabancı kökenli olan bu ailenin yerel tanrısı Harsapes ön plana çıkmış, Amon rahipler sınıfından bir kısmının Sudan'a sığındığı rivayet edilmiştir. Ancak bunun etkisi çok uzun sürmemiş, Kral I. Şoşenk, her ne kadar Amon rahipler sınıfının gücünü engellemeye teşebbüs etmişse de⁶¹⁹ Ramsesler'in halefi gibi davranmış, pek çok tapınak inşa ettirmiştir. Amon başrahibi yerine de kendi oğlunu başrahip ilan etmiş ancak bu mevki babadan oğla intikal eden bir verasete dönüşmemiştir. XXIII. sülalede de Amon başrahipliğine önem verilmiş, hatta otoritesini artırmak isteyen krallar,

⁶¹⁶ Moret, *Histoire Ancienne*: 568

⁶¹⁷ İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*: 148

⁶¹⁸ Desplancques, *Antik Mısır*: 98

⁶¹⁹ Vercoutter, *Eski Mısır*: 95- 98

oğullarına başrahiplik görevi vermenin yanı sıra, kızlarından birini de Amon ilahının eşi ilan ederek Amon mabedi ile kral ailesinin daimi bir bağı olmasına çalışmıştır.⁶²⁰

M.Ö. 545 yılından başlayarak iki yüzyıl boyunca ise Mısır'ın siyasal yaşamına Pers istilası egemen olmuştur. Ancak Mısır, o döneme kadar, daha önceki yabancı iktidarlara yönetilirken de olduğu gibi, uzak geçmişinden miras kalan monarşik kimliğini korumuştur. Her ne kadar bu devirde Amon rahibinin rolü azalmışsa da, pek çok Mısır tapınağında tamiratlar devam etmiştir.⁶²¹

Pers istilası altında kalan Mısır, nihayet M.Ö. 332 yılında Makedonya ve Pers İmparatorluğu'nun çatışması sonucu Büyük İskender'in ordularının Mısır'a girmesi ve Yunanlıların Mısır'ı almasıyla bu istiladan kurtulmuş ancak bu sefer de Yunan istilasına maruz kalmıştır. Fakat Mısır halkına kendini bir kurtarıcı gibi tanıtan İskender, Heliopolis ve Memphis'te Mısır tanrılarına tapınca Mısırlılar İskender'i bir kahraman olarak görmüştür.⁶²² Böylece Mısır ülkesi, hiçbir mukavemet göstermeksizin İskender'e teslim olmuş, dini alandaki hoşgörü ve Apis Öküzü'ne kestiği kurbanlar neticesinde Mısırlıların kalplerini kazanan İskender, Mısırlı din adamları tarafından "Amon'un oğlu" ilan edilmiştir.⁶²³ M.Ö. 331'de Memphis'e bir kahraman edası ile giren İskender, daha sonra kendi adını vererek İskenderiye şehrini kurmuştur.⁶²⁴ Mısır'daki iktidarını meşru kılmanın tek yolunun, din adamlarını elde tutmak ve halkın dini hassasiyetlerine saygı göstermek olduğuna inanan İskender, Sivah Vadisi'ne kadar giderek Amon tapınaklarını ziyaret etmiş ve Mısır firavunlarına ait ilahi bir imtiyaz olarak tapınakta Tanrı Amon'un huzuruna kabul edilmiştir. Böylece Büyük İskender ve daha sonra da oğlu, resmen ve dinen Mısır'ın meşru kralları olarak görülmüş, tanrıların kültü onların adına sürdürülür olmuş hatta paraların üzerine dahi Tanrı Amon'un simgesi koç boynuzlarıyla Büyük İskender'in kabartması yapılmıştır.⁶²⁵ Dini geleneklerini sürdüren Mısırlılar, zamanla bir takım etkileşimler de yaşamış, Yunan tanrıları ile Mısır tanrıları arasında benzerlikler görülerek tanrılar arası özdeşleştirme yapılmış, böylece Amon, bir Yunan tanrısı olan Zeus'un eşi kabul edilmiş ve "Zeus-Ammon" olarak

⁶²⁰ İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*: 150- 152

⁶²¹ Desplancques, *Antik Mısır*: 110, 114

⁶²² Desplancques, *Antik Mısır*: 115

⁶²³ Memiş, *Eskiçağ Tarihinde Doğu-Batı Mücadelesi*: 63

⁶²⁴ Desplancques, *Antik Mısır*: 115

⁶²⁵ Watterson, *The Gods of Ancient Egypt*: 145

da adlandırılmıştır.⁶²⁶ Mısırlılar zaten yüzyıllardır ilişki içinde oldukları bu hoşgörülü Yunanlıları asla bir potansiyel işgalci olarak görmemiş ve İskender'i en büyük yardımcıları ilan etmiştir. Mısır'ın son dönemine her ne kadar yabancı istilaları damgasını vursa da, bu yabancıların Mısır geleneklerini canlandırmaya ve korumaya çalışması sayesinde, Mısırlılar gelişen olaylara karşı direnmemiş ve zamanın şartlarını olduğu gibi kabullenmiştir.⁶²⁷

⁶²⁶ Montet'den akt. Kurhan, "*İmparatorluk Tanrısı Amon*", *Bellefen* LIX: 577

⁶²⁷ Desplancques, *Antik Mısır*: 115

SONUÇ

Mısır, son derece köklü bir uygarlığa sahip olması açısından elbette incelenmeye değer bir yapı sergilemektedir. Biz de çalışmamızda çeşitlilik bakımından alternatiflerin neredeyse sınırsız olduğu bir panteona sahip olan Mısır dinindeki “Tanrı İnancını” ve Mısırlılar için belki de hayattan da önemli olan “Öte Dünya İnancını” irdelemeye çalıştık.

Zaman ve şartlar neticesi gelişen, değişen ve çeşitlenen tanrılar panteonu, Mısırlı birey için hiçbir zaman sorun teşkil etmemiş, hatta Mısırlı birey, farklı durum ve koşullarda ibadet edebileceği mabut çeşitliliği karşısında memnun bile olmuştur. Neticede üstün olan tanrı veya tanrılardır, onlar insanların asla sahip olamayacağı güçlere sahiptir ve sayılarının çok olması herhalde ki insanların faydasına olmaktadır. Bu nedenle Mısır’da Tanrı İnancı kendisini genellikle politeist karakterde göstermiştir. Dinin bazen monoteistik ya da henoteistik karaktere büründüğü görülmüşse de asıl unsur genelde çoklu tanrılar dinin merkezine koyma düşüncesi olmuştur. Bu düşünce tarzı yüzyıllar boyunca da varlığını korumayı bilmiştir.

Mısırlı için bir tanrı, genellikle insan vücutlu olması hasebiyle kendine yakındır. Ancak bu tanrıların, nitelediği güce ve kuvvete göre tıpkı insanların farklı isimler alması gibi farklı birer hayvan başıyla vb. nitelenmesi ve tanrıların simgelerinin de değişen bu başla birlikte değişmesi yadırganacak bir durum değildir. Aksine bu niteleniş bir Mısırlı için sonsuz öneme sahip olan “maat”ın garantisidir, maatın olmaması demek zaten dünyanın sonu, alemin düzeninin şaşması ile eş anlamlıdır.

Mısır’da tanrı inancının gelişimi esasında hanedanlar öncesi dönemdeki nomlara kadar dayanmaktadır. Her nom kendi için kutsal olan genelde hayvan vb. tanrı sembollerinin ismini almış ve bu şekildeki inanış biçimi ileriki dönemlerde her kentin kendi yaratıcı tanrısını ön plana çıkarmasına kadar gitmiştir. Böylece hanedanlar döneminde de hanedanlar değiştiği, yani dolayısıyla pek çok kez başkent de değiştiği için yeni başkent din adamları kendi tanrılarını ön plana çıkarmaya çalışmış hatta bunun için yaratıcı tanrıların birbiriyle bazen yapısal benzerliklerden dolayı bütünleştirilmesinden dahi kaçınmamıştır.

Mısır’da dini yapıyla ilgili en can alıcı kavram hiç şüphesiz firavun makamının konumu olmuştur. Dinin etkisiyle Mısır’da yönetim de şekillenmiş, firavunlar siyasi bir devlet otoritesi ile yetinmeyerek devleti dinle bütünleştirmeyi uygun görmüştür. Bunun yapılmasının

sebebi elbette çok açıktır, çünkü firavunun tanrısal konumda olması onun tanrıların yeryüzündeki temsilcisi olmasından kaynaklanmaktadır. O daha hayatta iken Horus olduğu için sınırsız yetki sahibi, aynı zamanda “maat”ın kişileştirilmiş hali olduğu için de istikrarın garantisidir. Ancak dinin devlet işlerine müdahil konumda olması, dahası dinin yönetimle iç içe hatta aynı olması, Amon rahiplerinin neredeyse sınırsız yetki ve salahiyetlere kavuşmasını sağlamış ve ülkede krizler yaşanmış, böylece Mısır yabancı işgallerine kapı aralayacak karışıklık ve çalkantı dönemleri olan “Ara Dönem”lerden geçmiştir. Elbette ki bu durum da zamanla firavunlar ve Amon rahipleri arasında bir iktidar mücadelesine dönüşmüş ve IV. Amenhotep gibi bazı firavunlar iktidarlarını muhafaza edebilmek adına bu rahiplere karşı tedbir almak zorunda kalmıştır. Böylece Mısır’da din ve siyasal alanın iç içe geçtiği asırlar yaşanmıştır.

Mısır’da öte dünyaya olan ilgi ise daha hanedanlar öncesi dönemden Mısır’ın son dönemlerine kadar aynı seviyede devam etmiştir. Ölüm, Mısırlı birey için daima göz önünde olan; yemek, içmek gibi hayatın her günü karşımıza çıkan bir ritüeldir. O, tanrı olma yolunu Mısırlıya açan bir geçiş kapısıdır. Bu kapıdan geçtikten sonra karşılaşacakları yargılanma fikri ise, gerekli dualar okunduğu, muskalar taşındığı, sihirli sözler söylendiği ve elbette ki mezara Ölüler Kitabı konduğu takdirde pek de korkulacak bir hadise olmamaktadır. Bu ritüeller yerine geldikten sonra Mısırlı zaten Duat alemine ait olacak, cennetin sınırsız tarlalarında gezinecek ve geceleri Ra’nın kayığını izleyerek zevk ve neşe duyacaktır. Ardında bıraktığı akrabaları da gün gelip onunla birlikte olacaktır. Dünyada bıraktığı evladı, dostu vs. ise onun mezarına yiyecek, içecek koymayı ihmal etmeyip ismini hep söylenir kılacağı için de ölü ne yemek sıkıntısı çekecek ne de öte dünyada muzdarip olacaktır. Öte dünya, gereken olumsuz itiraflar yapıp, tanrıların adı bilindikten sonra, mutlular diyarından başka bir şey değildir. Mısırlı da zaten hayatı boyunca bu yargılanma ile karşılaşacağını bilmekte ve ona göre davranmaktadır. Cehennemın kaynayan kazanlarına atılmak bir Mısırlı için düşünülecek en kötü sondur.

Mısır Dini elbette başta inanılan varlık ya da varlıkların nitelikleri ile şekil bulmaktadır. Bunun yanı sıra dinin ibadet, ahlak, mabet törenleri vb. gibi pek çok hususta temel görüşleri mevcuttur. Yalnız bu ritüeller dahi kaynağını tanrı ve öte dünya fikrinden almakta ve ona göre şekillenmektedir. Eski Mısır’ın Dininde yapısal özellikler gereği dinin ana merkezine tanrı ve ahiret ögesi oturmuştur. Yapılan ve düşünülen hemen her şeyin

ardında bu “tanrı” ve “öte dünya” mefhumlarını gözlemleyebilmemiz mümkündür. Günlük hayat, ölüm sonrası ve tanrı inancı Mısır’da daima en etkin faktörler arasında yer almıştır.

Çeşitli yabancı istilalarına maruz kalan Mısır Uygarlığı, netice ne olursa olsun son derece köklü ve çıkardığı onlarca hanedan sayısıyla gayet uzun süreli bir medeniyet olmayı başarmıştır. Ana karakteri din olan bu medeniyet, asırlara meydan okumuş ve milattan öncesinin sayılı medeniyetleri arasında kendisine çok sağlam bir yer edinmeyi başarmıştır.

BİBLİYOGRAFYA

Abak, Volkan. (2009). Mısır Tarihi. Yıldız Teknik Üniversitesi Felsefe ve Düşünce Kulübü.

<http://www.fdk.yildiz.edu.tr/Yazilar/MisirTarihi.pdf>, Erişim Tarihi: 23.01.2009

Avcı, Betül. (2000).Erken Dönem Hıristiyan Teolojisinde Logos Doktrini, Yayınlanmamış

Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul

Aydın, Mehmet. (2005). Ansiklopedik Dinler Sözlüğü (1. Baskı). Konya: Din Bilimleri

Yayımları

BBC. (British Broadcasting Corporation (2008). History.

www.bbc.co.uk/history/historic_figures/imhotep.shtml, Erişim Tarihi: 20.11.2008

Budge, E. A. Wallis. (2001). Mısır'da Ölüm Sonrası Fikri. (Çeviren: Rengin Ekiz). İzmir:

Ege Meta Yayınları

Budge, E. A. Wallis. (1969). The Gods of the Egyptians. (Vol. II). New York

Bunson, Margaret R. (2002). Encyclopedia of Ancient Egypt. (II) New York: Facts on File

Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi.(1986). "Mısır": Gelişim Yayınları

Champdor, Albert. (2006). Mısır'ın Ölüler Kitabı. (Çeviren: Suat Tahsuğ). İstanbul: Ruh ve

Madde Yayınları

Desplancques, Sophie. (2006). Antik Mısır. (Çeviren: İsmail Yerguz). Ankara: Dost

Kitabevi Yayınları

Eliade, Mircea. (2004). Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu. (Çeviren: Mehmet Aydın).

Konya: Din Bilimleri Yayınları

- Eliade**, Mircea. (2000). Eski Mısır'da Dinsel Düşünceler ve Siyasi Krizler. Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 112- 146
- Freud**, Sigmund. (1987). Hz. Musa ve Tektanrıcılık. (Çeviren: Kamuran Şipal). İstanbul: Bağlam Yayınları
- Furlong**, David. (2001). Piramitler Gerçeği. (Çeviren: Selim Yeniçeri). İstanbul: İzdüşüm Yayınları
- Gener**, Cihangir. (1994). Ezoterik- Batini Doktrinler Tarihi (2. Baskı). Ankara: Gece Yayınları
- Günaltay**, M. Şemsettin. (2006). Dinler Tarihi Yeryüzündeki İlkel Dinler (1. Baskı). İstanbul: Kesit Yayınları
- Hooke**, S. Henry. (1995). Ortadoğu Mitolojisi.(Çeviren: Alaaddin Şenel). Ankara: İmge Yayınevi
- Hornung**, Erik. (2004). Mısırbilime Giriş. (Çeviren: Zehra Aksu Yılmaz). İstanbul: Kabalcı Yayınları
- Hornung**, Erik. (2006). Kadim Mısır Ötedünya Kitapları. (Çeviren: Zehra Aksu Yılmaz). İstanbul: Kabalcı Yayınları
- Hornung**, Erik. (2004). Mısır Tarihi. (Çeviren: Zehra Aksu Yılmaz). İstanbul: Kabalcı Yayınları
- Huca**, Seyfettin. (1995). Dini Sosyoloji Açısından İsrailoğulları'nın Mısır Dönemi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya

- Işık**, Hidayet. (2004). İslam Bilginlerinin “Seneviyye” Adı Altında Dualist Dinlere ve Mezheplere Yaklaşımları. *Dini Araştırmalar Dergisi*, 6 (18), 149-172
- İnan**, Afet. (1987). *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti* (2. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi
- Kurhan**, Mürüvvet. (2002). *Eski Mısır Dini*. (Editör: Ekrem Sarıkçıoğlu) *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*. Isparta: Fakülte Kitabevi, 33- 43
- Kurhan**, Mürüvvet. *İmparatorluk Tanrısı Amon*. *Belleten*, LIX (226), 499-582
- Kurhan**, Mürüvvet. *Eski İmparatorluk Devrinde Tanrı Re*, *Belleten*, LVII (218), 1-25
- Kurhan**, Mürüvvet. *Eski Mısır Orta İmparatorluk Devrinde Siyasi ve Dini Durum*. *Belleten*, LVII (220), 699-729
- Kurhan**, Mürüvvet. *Asırlar Boyu Tanrı Re*. *Belleten*, LVIII (221), 1-27
- Kurhan**, Mürüvvet. *Eski Mısır Kraliyet Tanrısı Ptah*. *Belleten*, LVIII (222), 265-279
- Memiş**, Ekrem. (1993). *Eskiçağ Tarihinde Doğu- Batı Mücadelesi* (1. Baskı). Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları
- Moret**, Alexandre. (1941). *Histoire Ancienne*. (tome. I). Paris: Presses Universitaires de France
- Moret**, Alexandre. (2001). *The Nile and Egyptian Civilization*. New York: Dover Publications
- Narçın**, Ali. (2007). *A'dan Z'ye Mısır* (1. Baskı). İstanbul: Ozan Yayıncılık

Sayılı, Aydın. (1982). Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik, Astronomi ve Tıp (2. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları

Schimmel, Annamarie. (1999). Dinler Tarihine Giriş. İstanbul: Kırkambar Yayınları

Susa, Ahmet. (2005). Tarihte Araplar ve Yahudiler. (Çeviren: D. Ahsen Batur). İstanbul: Selenge Yayınları

Türk Dil Kurumu Sözlüğü. (1992). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları

Valbelle, Dominique. (1992). Eski Mısır'da Yaşam. (Çeviren: Cem Muhtaroglu). İstanbul: İletişim Yayınları

Vercoutter, Jean. (1992). Eski Mısır. (Çeviren: Emine Su). İstanbul: İletişim Yayınları

Yavi, Ersal ve Yazıcıoğlu Yavi, Necla (2001). Tarih Öncesi Çağlardan Modern Dünyanın Kaynağı Mısır (4. Baskı). İzmir: Yazıcı Yayınevi

Watterson, Barbara. (1999). The Gods of Ancient Egypt. London: Sutton Publishing Ltd

Wikipedia Özgür Ansiklopedi. (2008). //tr.wikipedia.org/wiki, Erişim Tarihi: 09.02.2008

Wilkinson, Richard.(2000). The Complete Temples of Ancient Egypt. London: Thames and Hudson

Yazıcı, Hamza. (1992). Firavun Kavminin İnanç Özellikleri, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya